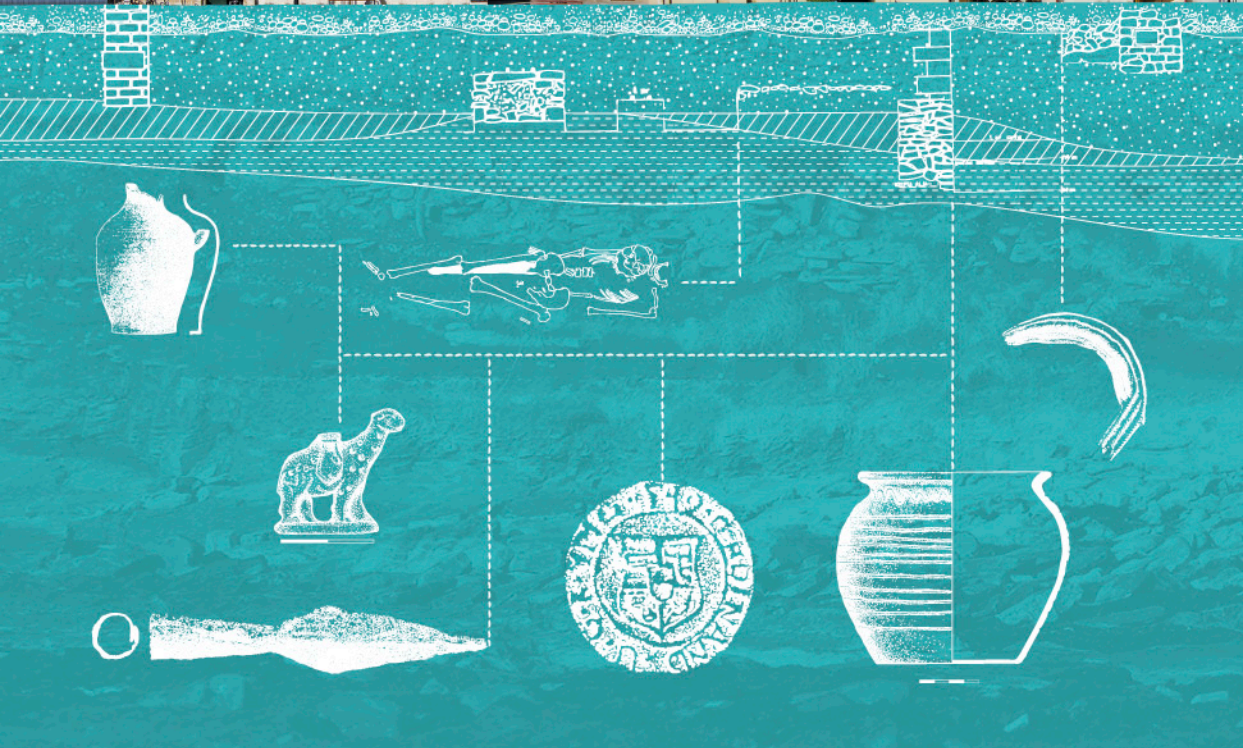

ILON GÁBOR

KÖSZEGHEGYALJA

RÉGÉSZETI ÖRÖKSÉGÉNEK OLVASÓKÖNYVE

KÉSZÜLT A HELYI ÁLTALÁNOS ISKOLÁK FELSŐ TAGOZATOSAI ÉS A KÖZÉPFOKÚ
OKTATÁSI INTÉZMÉNYEK DIÁKJAI SZÁMÁRA

ILON GÁBOR
KŐSZEGHEGYALJA
RÉGÉSZETI ÖRÖKSÉGÉNEK
OLVASÓKÖNYVE

Ilon Gábor

KŐSZEGHEGYALJA
RÉGÉSZETI ÖRÖKSÉGÉNEK
OLVASÓKÖNYVE

Készült a helyi általános iskolák felső tagozatosai és a
középfokú oktatási intézmények diákjai számára

2018. Kőszeg

TARTALOM

AJÁNLÁS..... 9

BEVEZETÉS.....11

ELSŐ KÖNYV: BOZSOK, CÁK, KŐSZEGSZERDAHELY ÉS VELEM RÉGÉSZETI ÖRÖKSÉGE

1. EPIZÓD ÉS KIRÁNDULÁS.....15

A régészeti lelőhelyek felfedezése, különös tekintettel a terepbejárásra
Egy konkrét lelőhely, a Cák határában, a Pogányréten az 1950-es évek végén felfedezett római kori település és/vagy temető kapcsán kerül bemutatásra a régészet ősrégi, egyúttal új módszere, a terepbejárás.

2. EPIZÓD ÉS KIRÁNDULÁS.....31

A késő bronzkori mesteremberek – „isteni kovácsok”
Itt a velemi Szt. Vid hegy bronzművességéről, annak ötvös-kovácsairól lesz szó. Honnan került a nyersanyag az iparos telepre? Hogyan készültek a bronztárgyak? Mi volt a korabeli ötvös-kovács helye a társadalomban? Az urnamezős kori Szt. Vid helye Európában.

3. EPIZÓD ÉS KIRÁNDULÁS.....45

A késő bronzkor embere – jelek-jelképek – az első európai egység
A velemi Szt. Viden több mint egy tucat kincs került elő. Nagy részük rablásból és kincskeresésből, nem hiteles feltárásból származik. Az utóbbi csoportba csak két kincs, a most részletesen tárgyalásra kerülő arany és az 1977-ben előkerült tartozik. Itt az 1929-ben, ásatáson előkerült aranykincs bemutatása történik meg.

4. EPIZÓD ÉS KIRÁNDULÁS..... 57

Kora vaskori szentély
A szent helyek az őskőkori eredettől, a szombathelyi Iseum emberi maradványokat őrző kútján át és a ma is búcsújáró helyként létező velemi Szt. Vidig terjed. Az Olvasókönyvnek ebben a részében a bozsoki Kalapos-kő szentélyével, Nap / csillag obszervatóriumával (?) ismerkedünk meg.

5. EPIZÓD ÉS KIRÁNDULÁS..... 67

Ázsiai lovas nomád nép az Alpokalján 1. – harcosok és testfestés
Az utóbbi évtizedekben ismételt sokat emlegetett szkíták emlékei a velemi Szt. Viden és környékén (Bucsu, Sé) is megtalálhatók. Honnan, mikor és miért jött ide ez a lovas nomád „nép”? Az ezüst és bronz piercing, a testfestés és a tetoválás puszta divat, avagy jelentése is volt?

6. EPIZÓD ÉS KIRÁNDULÁS..... 77

Késő vaskori erődített város – kelták az Alpokalján
A Julius Caesar által galloknak nevezett „nép” itt is megfordult. A korongolt kerámiával és a tömeges vashasználattal a térséget ők ismertetik meg. Megyénkben található emlékek közül nemzetközileg és régóta a legismertebb a velemi Szt. Vid fa-, kő-, és földkonstrukciós erődített települése. Valószínűleg saját pénzt is vertek. Ebben az epizódban e témakörrel ismerkedünk meg.

PannonKÖR Füzetek 5.

Borítóterv, tipográfia és nyomdai előkészítés: Trifusz Péter

© Ilon Gábor és jogutódai, 2016, 2017, 2018

Harmadik kiadás

Kiadó: Pannon Kulturális Örökség Egyesület, Kőszeg

Felelős kiadó: Ilon Gábor

A kiadvány első megjelenését a következő mecénások támogatták: az AACS Panzió (Wurst Sándor), Déri Károly, Ford Strauss, Markovits András, Mika Szabina, Trifusz Péter, Wienerberger Téglaipar és a Kőszegi Városi Múzeum.

A 2. kiadást az alábbi mecénások támogatása tette lehetővé: Kőszeg Város Önkormányzata, Velem Község Önkormányzata, Bálint Andrea (Portré), Szabó Katalin (OMV), Várkonyi Botond és Trifusz Péter. A megrendelt példányszámon túl 80 db-ot a budapesti Pauker Holding Nyomdaipari Kft., Vértes Gábor tulajdonos mecénáságának köszönhetően térítésmentesen készített el.

A 3. kiadás megjelenését Huber László polgármester előterjesztése alapján Kőszeg Város Önkormányzata és Trifusz Péter önzetlen támogatása biztosította.

Mindhárom kiadást a szombathelyi MAUZ Kft. tulajdonosa, Vármai Szabolcs támogatóként szállította Kőszegre.

ISSN 1786-3708

ISBN 978-963-87905-4-5

7. EPIZÓD ÉS KIRÁNDULÁS 89

Savaria vízellátása

A források és a víz jelentősége az ember életében. Bozsok római kori forrásfoglalásai és a vezeték. A rendszer ausztriai és bozsoki elemei... A mérnöki tervezéstől az építésen át a mindennapos működésig. A vezeték bemutatása Bucsu határában. A víz és a szennyvíz a városban.

8. EPIZÓD ÉS KIRÁNDULÁS 99

Ázsiai lovas nomád nép az Alpokalján 2. – koponyatorzítás és aranycsat

A manapság újra divatos „nép” a hunok emlékei is kimutathatók a velemi Szt. Viden és környékén (Bozsok, Gencsapáti, Lukácsháza). Velemi temetőjük részletét torzított koponyákkal Miske Kálmán 1902–03. évi ásatása hozta napvilágra. A műkinccs-csempészet következtében a bozsoki aranycsat ma a Baltimore-i múzeumban van. Megismerkedünk a „hun” ötvösök technikai újításaival és jelképrendszerükkel.

9. EPIZÓD ÉS KIRÁNDULÁS 107

Fa- és kővár az Alpokalján

A Kőszeghegylja – Kőszeg után – legfontosabb vára a velemi Szt. Viden volt. Mikor épült a favár? Mikor építették át kőbe? Mi volt a feladata? Vár és templom. Ki és miért rombolta le az írott forrásokban is szereplő várat?

10. EPIZÓD ÉS KIRÁNDULÁS 117

Középkori templomok az Alpokalján

Cák kivételével mindegyik, a Kőszegi kistérséghez tartozó településen (Bozsok – Kőszeg – Kőszegszerdahely – Velem) állt az Árpád- és középkorban templom. Mikor és kik építették ezeket? Alaposabb vizsgálatra érdemes kérdések: az építőanyag, a falfestmény, a napóra, az alapító és ezzel összefüggésben a nyugati karzat, valamint az erődítés.

11. EPIZÓD ÉS KIRÁNDULÁS 127

A régészeti örökség hasznosítása

Az Olvasókönyv kőszegi része 12. epizódjával azonos kérdések kifejtésére kerül itt sor, de a kistérség települési emlékeinek számbavételével. Miért tartandók ezek meg, és hogyan hasznosíthatók például a falvak határában található évezredes ingatlan örökség (pl. Kalapos-kő, római kori vízvezeték) és ingó örökség emlékei?

MÁSODIK KÖNYV: KŐSZEG RÉGÉSZETI ÖRÖKSÉGE

1. EPIZÓD ÉS KIRÁNDULÁS 139

Hogyan dolgozik a régész a város területén?

Mit jelent a városi régészet és miben áll a különlegessége? Mi a teendője egy városlakónak, ha a telkén, a kertjében, ha pincéjének építése közben, az alapozás árkában egy kőből rakott csatornát talál? Többek között ezekkel a kérdésekkel ismerkedünk meg ebben a fejezetben.

2. EPIZÓD ÉS KIRÁNDULÁS 149

A késő bronzkor embere – az első európai egység – a termelő ember

1841. május 18-án a város határában, a hegyekben található Ördögasztala / Ördögtányér / Asztalkő

elnevezésű szikla környékén egy bronzsarlókból álló kincset találtak. Milyen körülmények között? Mi lehetett a jelentése e tárgyaknak a kor embere számára? A sarló története a szegvári „Sarlós istentől” az egyiptomi sarlókardokig, az újkőkortól a késő bronzkorig. Formája, készítése és használata.

3. EPIZÓD ÉS KIRÁNDULÁS 159

Szkíta harcos járt a város határában?

1911-ben a hajdani kőszegi patikus, a ma is itt élő Küttel-család szőlőjében, a Szent Imre herceg útja (a Bechtold-központ felé vezető út) egyik telkén egy Hallstatt-kori vaslándzsa került elő. Hol található a korszaknak nevet adó Hallstatt? Mi a jelentősége a korabeli Európában és hazánkban? A Hallstatt-kultúra fontosabb lelőhelyei és emlékei megénkben.

4. EPIZÓD ÉS KIRÁNDULÁS 169

Késő vaskori falu a Fő téri ivóút alatt

A Fő tér 2006. évi megújítása során kisebb megelőző feltárássra került sor a Városház u. és a Fő tér találkozásánál, a mai ivóút alatti területen. Itt a legkorábbi emberi jelenlétet egy kelta kút jelzi, amelynek a betöltéséből egy háztartás konyhafelszerelésének egy része került elő. Ennek kapcsán a kelták új vívmányának, a kerámiának a bemutatására is sor kerül, valamint a környék további érdekes és értékes korabeli emlékeivel ismerkedünk meg.

5. EPIZÓD ÉS KIRÁNDULÁS 181

Római kori út az Abért-tónál, azaz a Gyöngyös-völgyében

Szombathely és Kőszeg között a Gyöngyös-völgyében halad a Borostyánkő út. Megismerkedünk nyomvonalával, létesítményeivel és Vas megye korabeli útjainak típusaival valamint az azok felületén megfigyelhető nyomokkal. Kőszegfalva határában valószínűleg egy villagazdaság kőfalai és egy ipari negyed tégláégető kemencéi kerültek elő több mint egy évtized régészeti tevékenysége során.

6. EPIZÓD ÉS KIRÁNDULÁS 191

Honfoglaló őseink az Abért-tónál

Kőszegfalva határában, a Gyöngyös keleti teraszán található víztározó építését megelőző feltáráson 2009-ben megyénk újabb honfoglalás kori temetkezéseit ismerhettük meg. Ez egy kiscsaládi temető, avagy egy nagyobb temető széle? Az antropológia tudománya segítségével és a tárgyak „vallatása” révén közelebb kerülhetünk a korhoz.

7. EPIZÓD ÉS KIRÁNDULÁS 199

Árpád-kori vasműves mesteremberek Kőszegfalva határában

Az Ablánci-erdőben 1961-ben Nováki Gyula régész vezetésével több vaskohót tártak fel. Honnan származik a nyersanyag? Mi a gyepvasérc? Hogyan dolgozták azt fel? Milyen típusúak és mikor használták az itt felfedezett kohókat? Vas megye ilyen iparrégészeti emlékeinek áttekintése, védelmük fontossága.

8. EPIZÓD ÉS KIRÁNDULÁS 209

A Kőszegi-család toronyvára a hegyen

A város lakóinak és az ideérkező turistáknak több mint egy évszázada kedvenc kirándulási célpontja az Óház. Itt ma, egy a honfoglalás milicentenáriumára Bakay Kornél régész vezetésével megkutatott és nem kevés önzetlen támogató áldozatvállalásának köszönhetően egy újra felépített Árpád-kori kő lakótorony áll és működik kilátóként. Ebben a fejezetben az Óház és annak tárgyi emlékei kerülnek bemutatásra.

9. EPIZÓD ÉS KIRÁNDULÁS221

Vár és városalapítás... az 1532. évi ostrom

Ebben a részben először a Kőszegi-család városalapításával foglalkozom. A város egyik sarkában a vár áll, aminek legrátványosabb épülete az északi (gótikus) palota. Holl Imre, Bakay Kornél és Benkhard Lilla védművekkel kapcsolatos kutatási eredményeit is bemutatom. Egyúttal a régészet szemszögéből megismerkedünk az ostrommal, tárgyi emlékeinek megtalált részével.

10. EPIZÓD ÉS KIRÁNDULÁS235

A Jurisics tér arculata

Milyen lehetett a középkorban a mai Jurisics tér, azaz a középkori városmag? Ez maga volt az alapított város? Mit tudunk a piactér, templom és temető együtteséről? Hol, mikortól és meddig álltak a fa- és a kő, a lakó- és a középületek itt? A Fő tér 2006. és a Jurisics tér 2009–2011. évi megelőző feltárásai az uniós forrásokból történő felújítások előtt folytak és számos új eredményt hoztak. Mindezekkel érdemes röviden megismerkedni.

11. EPIZÓD ÉS KIRÁNDULÁS247

Életmód a késő középkorban, a kora újkorban

Itt a lakáskultúra egyetlen elemével, a fűtőberendezéssel ismerkedünk meg. Továbbá a vár, valamint a Szent Katalin temetőkápolna körüli temető kutatásakor napvilágra bukkant viseleti elemek és más települések hasonló emlékeinek felhasználásával a viseletről szerezhetünk ismereteket. A szerencsés véletleneknek köszönhetően leginkább a női fejdísz és részben a lábbeli egy-egy típusáról alkothatunk képet.

12. EPIZÓD ÉS KIRÁNDULÁS257

A régészeti örökség hasznosítása

E fejezetben tárgyaljuk, hogy 1. Mi a kulturális örökség fogalma és milyen kötelességeink vannak a jelenben a múltért, a jövőnek. 2. Hogy egy közép- és kora újkori városban élünk, amelynek ingatlan és ingó öröksége van. Utóbbiak őrzője a városi és a megyei gyűjtőkörű, valamint a Magyar Nemzeti Múzeum. 3. Hogyan hasznosíthatóak örökségünk emlékei?

AJÁNLÁS

Ilon Gábor könyve hiánypótló és újszerű. A szerző a legkisebb korosztályt, a történelem, a régészet, a városuk, közelebbi és tágabb régiójuk, a Kőszeghegyalja története iránt nyitott kamaszkorúakat és a legnyitottabb 11–12 éves korosztályt célozta meg munkájával. A cél egyértelmű: a régészet, a történelem, az egykori társadalmak fejlődésére nyitott olvasóréteget, egy új, a régészet és a történelem, valamint az örökségvédelem iránt elkötelezett generációt kialakítani a könyv élményanyagán keresztül.

A könyv fejezetei és kialakított szerkezete is ezt a célt szolgálja, felépítése logikus.

Az első, Kőszeghegyaljai könyvben a régészeti és történelmi korok sorrendjében a régió legkiemelkedőbb jelenségeit és leleteit, a kistájban a legfontosabb nyomokat hátrahagyó emberi kultúrákat mutatja be a szerző, kifejezetten érdekesítő módon és a megcélzott korosztályok számára megnyerően.

A második könyvből sem maradnak el a figyelmet felkeltő megjegyzések a régészeti kutatásokat elkezdő egyéniségekről, a kőszegiek számára élő történelmet alkotó, számukra nap, mint nap látható Jurisics várról, Kőszeg méltán híres főteréről, templomairól, középkorból fennmaradt városszerkezetéről. Első lépésben a szerző a városi régész munkáját mutatja be és azt is, hogy ebbe a tevékenységbe hogyan kapcsolódhat be egy diák, hogyan segítheti a régészeti megismerést a városokban zajló építkezések során. Ezt követi a régészeti felderítési módszerek bemutatása, köztük az egyik legfontosabb és a diákok számára is vonzó, romantikusnak tűnő módszer részletezése, a régészeti terepbejárások leírása. Természetesen ebben a fejezetben a klasszikus terepbejárás mellett a mai ifjúságot leginkább érdeklő technikákat, a dróntechnikát, a légi és űrfelvétel elemzést egyaránt bemutatja. A szerző e könyv végén is az örökségvédelem fontosságát kimelendő önálló epizódban tárgyalja, és fontos tapasztalatait megnyerő módon mutatja be az ifjabb generációknak.

Összességében egy rendkívül értékes, a megcélzott korosztálynak megfelelő hangnemű, hiánypótló könyvet készített a szerző, amelynek kiadását csak üdvözölni tudom.

Szeged, 2016. március 25.

*Prof. Dr. Sümegei Pál tanszékezetű egyetemi tanár, geológus és régész
Szegedi Tudományegyetem, Földtani és Őslénytani Tanszék*

BEVEZETÉS

„A honismertetés ezen, eddig járatlan terén kalauz nélkül indulva, magamnak mintegy utat törve szerzett tapasztalataimmal másokat hasznosan mulatni, és mulatva tanítani volt főcélom.

Ha pedig akad, ki ezen utmutatás által mintegy felbuzdulva utánam indul, és terjedtebb tudománnyal, avatottabb tollal, fényesb sikerrel festendi e vadregényes szép vidék terményi- és régészeti nevezetességeit; én leszek az első, ki neki őszinte köszönetet szavaz.”

Előszó részlete *A Bakony természetrajzi és régészeti vázlat* című kötetből, 1860.

Rómer Flóris (1815–1889) bencés tanár, a magyar régészet atyja

„Úgy érzem, emlékeztetnem kell itt az előző 4. kötet előszavának végén megfogalmazott, a felelős vezető személyiségekhez intézett – és sajnos visszhang nélkül maradt – ajánlásomra, amelyben felhívtam a figyelmet erre az országsgazerte több helyen méltatlan helyzetben kallódó kulturális örökségünkre, annak kőbe faragott tanújaként, hogy Magyarország egyenrangú tényezője az évezredek európai kultúra történetének.

Bárcsak a kulturális örökség védelmének különböző hatásköreit egyesítő intézményi átszervezés megindíthatna egy olyan előrelépést ezen a téren, amely a muzeológia, régészet és műemlékvédelem együttműködésével, a megfelelő feltételek biztosításával hatékony védelmet és méltó helyet biztosíthatna kulturális örökségünk ezen különleges értékeinek megmentésére és közkinccsé tételére.”

Előszó részlete a *Lapidarium Hungaricum 5. Vas megye I.* kötetéből, 2002.

Horler Miklós (1923–2010) Ybl- és Széchenyi-díjas építész

Nagyon fontosnak tartom leírni és kimondani: a **hazaszeretet** nem létezik, nem élhet a **hely történetének, ismeretének és annak tárgyiasult emlékeinek megóvása** nélkül. Márpedig én hiszek e fogalmak szellemi háttérében. Ugyanakkor azt látom, hogy a környezetünkben található kulturális örökség régészeti elemeit nem kellőképpen óvjuk, ezek védelme nem a legmegfelelőbb módon épül be mindennapjainkba. Pedig az elmúlt néhány évtizedben a régészettudomány felfogása is forradalmi változásokon ment keresztül. Ennek bizonyos szempontból eredménye, illetve kezdete az európai országok többsége által 1992-ben aláírt Máltai egyezmény. Napjainkban elvileg ez határozza meg a régészeti örökség és a társadalom viszonyát, előírva a régészeti lelőhelyek nyilvántartását és védelmét. Az egyezmény értelmében a beruházóknak – az államtól a magánszemélyig – mindent meg kell tenniük a régészeti örökség, azaz a lelőhelyek elkerülése érdekében, vagy ha ez nem lehetséges, akkor az érintett terület megelőző feltárását kell finanszíroznia, a „szennyező fizet” elve alapján. Az ebből fakadó köteleesség sokkal jobban átalakította és megváltoztatta a régészet feladatait, tevékenységét és felfogását, mint bármely más tényező korábban. Szakmánk sokoldalú tudomány, számos megközelítése és iránya van. Az antropológia, a történelem, az építészet- és művészettörténet, a néprajz, a természettudományok, az informatika mind-mind nagyon jelentős hatást gyakoroltak rá módszertanilag és a kutatás irányainak szempontjából.

A Máltai egyezmény azonban egyetlen alapvető és közös nevezőre helyezi az irányokat: a legfontosabb feladat az örökségvédelem, azaz a pusztuló régészeti örökség védelme.

Ilyen megfontolásból közel két évtizede álmódosom arról, hogy a fiatalabb korosztály számára, számotokra olyan, „**olvasókönyvet**” készítsék, amely segít eligazodni a **helyi örökség** egy részében, a szakterületemet jelentő **régészeti értékekben**. Hogy ezek áttekintését adjam, hogy általuk az egyetemes és magyar történelmi ismeretek mellett megjelenhessen, „kézzel foghatóvá” váljék az a helyi érték, amelyből egyébként a magyar és az egyetemes érték, az úgynevezett történelem lesz. **Ezek több éven át tartó és ismétlődő, önkéntes, tanórán kívüli értelmezése, előlvasása és feldolgozása, valamint felhasználása önállóan és erre nyitott, szüleitek és segítőkész tanáraitok által is lehetséges.** Ezt az olvasókönyvet nem azért írtam és készítettük Trifusz Péter barátommal, hogy be kelljen magolni és egy újfajta számonkérés alapja legyen. Nem! A célunk az volt, hogy olyan könyvet adjunk a kezetekbe, amely lehetővé teszi, hogy ahogy növekedtek, s reményeink szerint újra és újra előveszitek e könyvet, egyre inkább el tudtok majd mélyedni annak információiban, kinyissa a szemeteket örökségünknek erre a szeletére. Olyan módon érthetitek meg így egyre inkább a lakóhelyetek és szűkebb környéke örökségének lényegét, ahogy a hagyma rétegeit lefejtve hatolunk annak belsejébe.

Az értékek fenntartható megőrzésének záloga pedig Ti, a fogékony, fiatal generáció, azaz a gyermekeink, unokáink vagytok. Korosztályotokat tekintve az általános iskola 6. és a középfokú oktatás 2. osztályos diákjai azok, akiknek e könyvet először kézbe adjuk és általa elsősorban szólni szeretnék, abban a reményben, hogy jól sáfárcodtok majd azzal, amit rátok örökítettek évszázadok generációi. Nem vitatható, hogy a **Kőszeghegyalján és Kőszegen is bőséggel „zajlott” a történelem, maradt örökség, van érték, ami védelemre, megőrzésre érdemes.** S teszem hozzá, sajnos nem minden esetben a legjobb állapotban. **Ezek jövője, fenntartható fejlesztése tehát a Ti kezetekben van!**

Bolygónk történelmének elmúlt évezredek azt igazolták, hogy egy település története önállóan nem értelmezhető. Másként: környezetének történetéből kiszakítva hamis következtetésekre jut, aki csak azt vizsgálja. Ezért nyilvánvaló, hogy egy **Kőszeg** legfontosabb régészeti örökségeit számba vevő munka nem lehet teljes a város vidéke, a kistérség, másként a kistáj, azaz a **Kőszeghegyalja** emlékeinek bemutatása nélkül. ...S ma minden értelmes ember számára egyre inkább világos, hogy a szíriai háború, a sokadszor ismétlődő migráció, avagy bolygónk emberiség okozta klímaváltozása mellett egy kisebb régió lakói sem mehetnek el közömbösen. Érintettségünk világos.

Ezek után nem meglepő, hogy a könyvecske két – általam „könyv”-nek nevezett – részének témái kiegészítik egymást, így alkotva egységet. Ezért természetesen a könyvön belüli, az epizódokra történő utalások, a hivatkozások a képekre. Igyekeztem mondanómat érthetően, lehetőleg olvasmányosan, emészthetően megírni. Bár, tudom, hogy ez az első olvasásra nem mindig és nem mindenkinek sikerül. Ezért forduljatok segítségért nagyobb testvéreitekhez, szüleitekhez, tanáraitokhoz ...vegyétek elő a könyvet később, akár hetek, hónapok, évek múlva. Egy-egy általam epizódnak és kirándulásnak

nevezett témához az értelmezést segítő fotó- és rajzmelléletek kapcsolódnak.

Az egyes epizódok kapcsán természetesen nem volt módom az adott téma teljességét ismertetni, minden elemét bemutatni. Ezért **ahol** felső indexben a görög ABC „alfa” betűje, azaz: **α látható**, annak **jelentése**: javaslom, hogy az **internetes kereső** segítségével nézzetek utána a világhálón, a wikipédiában, vagy egy-egy múzeumi szerveren a kifejezésnek, hogy mindent értsetek, és további ismeretekkel gazdagodhassatok!

Minden tematikus egység végén egy **irodalomjegyzék** található. Ez az általam felhasznált szakmunkáknak csak egy részét tartalmazza, ugyanakkor az elmélyültebben érdeklődő tanárok és diákok számára biztosítja a továbbolvasás lehetőségét. Nem nehéz belátni, hogy a számotokra csak azt dolgozhattam fel, ami ismeretet közzé tettek. Természetesen még abból is „szemezgetnem” kellett, azaz szemelvényekből állt össze az olvasókönyv, annak egyes fejezetei. A régészet területén több korszakban is járatos vagyok. 35 évnyi ásatási tapasztalat van mögöttem, de a templom és a város kutatásba éppen hogy csak belekóstoltam. Mindezek ellenére vállalom könyvem esetleg gyengébb részeit, remélve azt, hogy csak alkalmasak ezek is arra, hogy felkeltsék a figyelmeteket a kulturális örökség értékeire, azok védelmére, esetleg néhányatokat majd kutatásukra ösztönöz.

Fontos elfogadni, hogy az adott epizódban részletezett régészeti érték vagy értékek tanulmányozása „élőben”, azaz a helyszínen nem mellőzhető! Ezek egy-egy jelenség, például templom, bástya, sánc, vízvezeték vagy tárgy például fazék, kályhacsempe, párta, nyílhegy, lándzsa. A terep, az épület, a tárgy, a múzeum konkrét megtekintése és megismerése nélkül ez olyan, mintha az ókori Athénnal, avagy a középkori Budával, netán az újkori Szentpétervárral csak könyvből vagy filmről ismerkednénk. Ma azonban

már az említett helyek elérése sem lehetetlen, a helyi örökség érték megismerése és megóvása viszont biztos, hogy csak „testközelből” lehetséges. Ne legyetek hát restek, keljetek útra!

Az olvasáshoz és az epizódok feldolgozásához, a kirándulásokhoz nyitottságot, sok sikert és jó kedvet kívánok!

Hálás vagyok a Szombathelyen élő **Isztin Gyulának**, volt tanítványomnak, aki számos mellékletet pusztán baráti segítségként készített el, valamint **dr. Bariska István** és **Söptei Imre** kőszegi levéltárosoknak szakmai segítségükért.

Köszönöm **Csapláros Andrea** szombathelyi múzeumigazgató asszony segítségét és engedélyét, hogy a gyűjtemény legújabb adatait hivatkozhattam.

Köszönöm számos korábbi munkatársam és tanítványom megértését és engedélyét, hogy képeiket, rajzaikat e könyv mellékleteiként felhasználhattam. Nevük az adott helyen olvasható.

Végezetül, de nem utolsó sorban szeretném megköszönni **Trifusz Péter**, Cákón élő művész-tanár barátomnak önzetlen segítségét, hogy térítésmentesen vállalta a könyv szerkesztését a tipográfiától a mellékletek gondozásán át a tördelésig, a teljes nyomdai előkészítésig, a könyvig!

Munkám azonban asztalfiókban, kiadatlanul maradt volna, ha nem találom meg azokat a helyi mecénásokat, akik első megkeresésem után önzetlen anyagi támogatásukkal mögém álltak és ezzel lehetővé tették, hogy a könyv első kiadását szeptemberben, a Kulturális Örökség napján az Olvasóknak átadhassuk.

Kőszeg, 2016. június 3-án,
Károly Róbert oklevele kiadásának napján

Ilon Gábor
régész

ELSŐ KÖNYV:
**BOZSOK, CÁK, KŐSZEGSZERDAHELY
ÉS VELEM RÉGÉSZETI ÖRÖKSÉGE**

1.EPIZÓD ÉS KIRÁNDULÁS

A régészeti lelőhelyek felfedezése,
különös tekintettel a terepbejárásra

A következő oldalakon egy konkrét lelőhely, a Cák határában, a Pogányréten az 1950-es évek végén felfedezett római kori település és/vagy temető kapcsán mutatom be a régészet ősrégi, egyúttal folyamatosan megújuló módszerét: a terepbejárást.

1. kép: Rómer Flóris (1815–1889)

A módszert hazánkban az elsők között és éveken át, rendszeresen, így a Kőszegen és környékén is megforduló *Rómer Flóris*¹ (1. kép) gyakorolta. 1869. évi április eleji *kirándulása során*, amelyről Naplója ugyan hallgat, de az általa 1869-ben alapított Archaeológiai Értesítő első évfolyamában már tudósít, kiderül: *a velemi Szt. Vidről származó római kori vízvezeték agyagcsövét látta a kőszegi bencések könyvtárában*. Ezzel, mint régészeti lelőhelyet fedezte fel a hegyet, s került az néhány évtized múlva Európa máig legjelentősebb kulturális örökség emlékeinek sorába. Igaz, a hegy nemzetközi védettséget nem élvez, ugyanakkor elszenvedi a hazai és külföldi fémkeresős rablók fokozott érdeklődését. Rómert a hegy és a környék kutatásában évtizedeken át lelkesen és tudományos elmélyültségben báró *Miske Kálmán* szombathelyi múzeumigazgató és kőszegi múzeumalapító követte a 19. század végén, a 20. század első négy évtizedében. Ennek során különös tekintettel vizsgálta a *Cák* és a *Kőszeg határában húzódó Pogányok* völgyét. Itt egy a rómaiak megjelenése előtti őslakóssághoz, a keltákhoz köthető vaskohászati telepet (pl. vaskohót¹, a vASFeldolgozás eszközeit) talált és közölt 1929-ben megjelent német nyelvű tanulmányában. Hajdani felfedezésének pontos helyét ma sajnos nem ismerjük, ez még azonosításra vár. E tény jelentőségét az adja, hogy a megyében – ezen kívül – máig hitelesen csak három helyről tudunk kelta kori vASFeldolgozásról: a velemi hegylábi sétány mellől, a szombathelyi 89. sz. főút elkerülő szakaszáról és a Sárvárt elkerülő 84. sz. főút megelőző feltárásáról. A vASFeldolgozás szempontjából talán figyelembe veendő a falu határában, a kőszegi út mellett található *Vaskapu* dűlőnév (2. kép).

2. kép: A Pogányrét és a Vaskapu dűlők Cák határában (Készítette: Isztin Gyula)

Az érvényben lévő jogszabály, a 2001. évi Kulturális örökségvédelmi törvény megfogalmazása szerint a *terepbejárás fogalma* így szól:

7.§: 25. *Terepbejárás*: minden olyan felszínen végzett kutatás, adatgyűjtés és kiértékelő dokumentálás, amely nem ismert régészeti örökségi elem felfedezésére vagy a régészeti lelőhely állapotának ellenőrzésére, illetve azonosítására irányul, függetlenül attól, hogy együtt jár-e a leletek összegyűjtésével, vagy sem.

1 Lásd ebben a könyvrész 6. epizódjában a 9. képet!

Ehhez kapcsolódik a régészeti lelőhely fogalma, amit itt szintén célszerű megismernünk, hiszen olvasókönyvünk alapvető kifejezése és tárgya ez.

20. *Régészeti lelőhely*: az a földrajzilag körülhatárolható terület, amelyen a régészeti örökség elemei történeti összefüggéseikben található, és amelyet a Hivatal nyilvántartásba vett. A régészeti terepbejárás olyan kevésbé roncsoló hatású kutatási módszer, mely a talajfelszín szemrevételezése, tanulmányozása útján állapítja meg a régészeti jelenségek helyét és elterjedését, és ezt összevetve a múzeumi és szakirodalmi adatokkal, továbbá a környezet geomorfológiai vizsgálatával, meghatározza a régészeti lelőhely határait, a felszín alatt rejtőző régészeti jelenségeket és azok korát. A régészeti terepbejárás akkor roncsoló (destruktív) hatású, ha együtt jár a leletek összegyűjtésével, és ezzel, ha kis mértékben is, de megváltoztatja a lelőhely történetileg kialakult állapotát.

Hazánkban a terepbejárás módszerének ma ismert első alkalmazójaként – Makkay János² kutatásai alapján – Kovács János debreceni főiskolai tanárt ismerjük, aki 1847-től kezdve végzett régészeti célú terepbejárásokat. A módszer rendszeres alkalmazása azonban a hazai régészet kiemelkedő alakjának, a fent már említett *Rómer Flóris*nak a nevéhez köthető. *Naplóinak feljegyzésében*, illetve rajzaiban minden fontos információt rögzített, amelyeket későbbi nyomtatásban megjelent munkáiban természetesen felhasznált. Sok esetben ma sem tudunk mást és többet, mint amit ő annak idején rögzített. Saját tevékenységéről egyszer így írt: „*Félre téve a kényelem minden élvezit, a forró nap, az alkalmatlan szél és az egészséget fenyegető eső dacára bebarangolom hegy-völgyeinket, pusztáinkat, szikláinkat; felmászom elhagyott váraink ormaira, felkeresem életveszedelemmel falusi tornyaiink harangjait, kúszom a dohos pincékbe és odvas barlangokba, és pedig sokszor minden kedvező eredmény nélkül. Sokszor egy pár kódarab vagy elhanyagolt cserépt, igen sokszor pedig azért, hogy meggyőződés arról, miszerint az ajánlott helyen semmi sincs, többé oda ne fájradjak*”.²

Külföldi, elsősorban angolszász régészek ismerték fel először a terepbejárás módszerének alkalmazásában rejlő fantasztikus lehetőségeket és már a 20. század kezdete óta végeztek rendszeres bejárásokat és felszíni gyűjtéseket. Az igazi fellendülést azonban csak az

2 RÓMER Flóris: A Bakony természetrajzi és régészeti vázlata, Győr, 1860. 21–22.

3. kép: A Gyöngyös-, a Szerdahelyi- és az Arany-patak völgye újkőkori és rézkori lelőhelyei (Ilon 2006 nyomán)

4. kép: A Gyöngyös-, a Szerdahelyi- és az Arany-patak völgye bronzkori lelőhelyei (Ilon 2006 nyomán)

1950-60-as évek hozták el. Ekkor Krétán és a Termékeny Félhold^a területén a településhálózat megismerése céljából alkalmazták. Később a nagyipari beruházások leendő területén a lelőhelyek gyors, nagyarányú pusztulása, valamint az ásatások magas költségeit csökkentendő irányult a régészek figyelmé a gyors és a feltárásokhoz képest olcsó terepbejárások felé.

A fentebb már Rómer Flóristól idézett mondatok is jól tükrözik, hogy a terepbejárás igen fáradtságos és hosszadalmas munka. Ennek ellenére érdemes vállalni a nehézségeit, mert hasznos következtetésekre juthatunk. Rómert követve – főleg tanítványai közül – sokan próbáltak kisebb léptékű, helyi bejárásokat végezni, s a kisebb régiók történelmi-régészeti emlékeit összeírni. Rómerrel ellentétben azonban többnyire nem rendszeresen és felkészületlenül, gyakran térképek és tájoló nélkül fogtak bele a munkába, így eredményeik sajnos kevésbé megbízhatóak. A módszer magyarországi újbóli rendszeres alkalmazásáról csak az 1930-as évektől, Banner János^a nevéhez kötődően beszélhetünk. Az ő munkássága is kiemelkedő, de talán még jelentősebb az, hogy útmutatásai nyomán a szegedi egyetem régész hallgatói közül sokan készítettek terepbejárás témájú szakdolgozatokat. Sőt, miután Banner később a budapesti egyetem régészeti tanszékének a vezetője lett, itt is hasonló munkák végzésére bízta tanítványait (pl. Kovalovszki Júliát, Makkay Jánost, Kalicz Nándort^a).

Ezért idővel Magyarországon is megérett a helyzet arra, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Kutató Csoportjának megalapításával szoros összefüggésben egy az egész országra kiterjedő régészeti lelőhely felderítő (azaz a helyeket leíró, felmérő és korukat meghatározó ún. topográfiai) programot indítsanak el. A topográfia tervének első írásos rögzítése 1956 szeptemberében történt meg, a terepbejárásokat pedig 1961-ben kezdték el. Napjainkig ennek a hatalmas munkának, amely a Magyarország Régészeti Topográfiája (rövidítése: MRT) címet kapta, eddig összesen 12 kötete³ jelent meg. Ha ehhez hozzászámítjuk még a hasonló munkákat is (pl. kistérségi kutatások, autópálya feltárások, régész hallgatók egyetemi szakdolgozatai, doktori disszertációk), akkor az ország területének kb. 15 %-át (14 000 km²) és összesen legalább 15 000 régészeti lelőhely leírását tartalmazzák. Ez vált az ország régészeti lelőhelyeit rögzítő központi nyilvántartás⁴ alapjává.

3 Egy nem az Akadémiai kiadó sorozatában, hanem a Martin Opitz kiadó gondozásában.

4 Ennek gondozása ma a Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi és Vagyongazdálkodási Központ (Budapest) feladata.

Ma a régészeti terepbejárásnak úgynevezett extenzív és intenzív módszerét különböztetjük meg. Az extenzív terepbejárást akkor alkalmazzuk, ha egy adott területen a lehetséges összes régészeti lelőhely felkutatása (3–4. kép) a célunk. Ez esetben nem minden felszínen található régészeti tárgy kerül begyűjtésre. Az intenzív kutatás a már ismert (azaz lehatárolt nagyságú) lelőhely felszíni adatainak vizsgálata, elsősorban a leletek (a törvény megfogalmazásában ingó elemek, pl. kőeszköz, edénytöredék, pénzérme, vasszeg), lehetőség szerint minél teljesebb körű összegyűjtése. Ezért talán helyesebb a terepbejárást lelőhelyvizsgálatnak nevezni.

5. kép: Sándor Lajos engedélyes-hivatásos fémkeresős az Abért-tó megelőző feltárása közben, a gépi humuszolást követően 2009. májusában

Az extenzív terepbejárás esetében a vizsgálandó terület valamilyen szempontból való teljességének (pl. közigazgatási terület) számbavétele, az intenzív esetében pedig több tudományos (azaz multidiszciplináris – pl. fémkeresés (5. kép), azaz a felszínen, a felszín közelében található fémtárgyak begyűjtése; roncsolásmentes geofizikai felmérés (6. kép) a felszín alatti jelenségek /körárok rendszer; tűzhely, sír; tárolóverem, földbe mélyített ház/ kimutatására, a későbbi esetleges feltárás céljából) módszer együttes és kiterjedt használata az ismérv. Célja szerint a terepbejárás lehet tudományos (régészeti topográfia, szakdolgozat) vagy hatósági (településrendezéssel,

6. kép: A 86. sz. főút nyomvonala geofizikai kutatásának képe és a feltárás eredményeinek együttes ábrázolása, Vát (Farkas – Kószegi 2007 nyomán)

7. kép: Ikervár–Antónia major, körárok: rézkori szentély (?).
A légifelvételt Otto Brasch készítette

építési beruházással kapcsolatos hatástanulmány, a nyilvántartást szolgáló) jellegű, azonban az alkalmazott módszerek és a dokumentációs kötelezettség tekintetében nincsenek különbségek.

A munkának a terepen történő megkezdése előtt azonban ugyanúgy fel kell készülnünk arra, mint egy diáknak a felelésre, avagy a dolgozat megírására. Ennek területei például: az írott források átnézése és a régi térképek⁵ tanulmányozása. Utóbbiakon a hajdani geometrák (földmérők) sírhalmokat, sáncokat, halastavakat, várakat, templomokat is ábrázoltak, de a határ elnevezéseit is rögzítették. Ezek önmagukban is beszédesek. Pl. Pusztatemplom (= elpusztult középkori templom, vagy valamilyen korú kőépület maradványai), Halomsíros-tábla (= összehordott földhalmok alatti temetkezőhelyek, temető) és Tűzköves-hegy (= bányászásra, eszköz készítésére alkalmas kőnyersanyag található itt). Célszerű a légifotó gyűjteményeket (pl. pécsi és budapesti egyetem, Hadtörténeti Múzeum) is megnézni, de ma már a Google Maps is remekül használható, akár csak a NASA nyilvános űrfotói. Tanulmányozásuk során nem csak nagy és látványos újkőkori- és rézkori körárok jelenségek (7. kép), utak, de épületek (pl. római kori villa, középkori templom) és sírmezők is felfedezhetők. Pontos koruk természetesen csak terepbejárással, még inkább régészeti feltárással dönthető el.

A terepen végzett lelőhelyfelderítés és leletgyűjtés eredményességét számos tényező befolyásolja. Ezekre röviden Rómer Flóris fent már idézett leírása utalt. E tényezők három nagy csoportba sorolhatók. 1. a földfelszín (geomorfológia) változásai, amelyeket a termé-

szeti folyamatok okozzák, 2. a lelőhelyet érő emberi hatások és kulturális tényezők, valamint 3. a gyűjtést közvetlenül érintő és befolyásoló tényezők.

Az alábbiakban sorra veszem és részletezem ezeket!

A felszínre – s így az ott található leletanyagra – ható felszíni hatásokat két csoportra oszthatjuk. Ezek lehetnek lepusztulást (erózió), vagy felhalmozódást (depozíció) okozó folyamatok. Az erózió (hólé, esővíz) nagymértékű változásokat képes okozni a lelőhelyek kiterjedésében, hiszen – a mezőgazdasági műveléssel ellentétben – hosszú időn keresztül, és döntően egy irányból éri a területet. Az erózió szélsőséges esetben a lelőhely pusztulását is eredményezheti. Ezért elsődleges fontosságú az erózióknak nagymértékben kitett lelőhelyek felkeresése és veszélyeztetettségük felmérése. Nagyobb mértékű eróziót még a folyók partmosása és azok áradása képes okozni. Az erózióknak leginkább a lejtős térszíneken fekvő lelőhelyek vannak kitéve. Amerikai kutatások alapján megállapították, hogy a folyók áradásának kitett lelőhelyeken 100 év elteltével az eredeti cserépanyagnak már csak 37%-a található meg. Ha most a minket közelebbről érdeklő területet nézzük, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a folyóvízi erózió a Gyöngyös szabályozása óta jelentéktelen. Korábban viszont eléggé nagyméretű lehetett, hiszen a Gyöngyös viszonylag nagy esésű (0,5–2 m/km) vízfolyás, így a rajta levonuló árhullámok (március–április; június–július) meglehetősen hevesek és rövid idő alatt zajlanak le, ami nagy erózióval járhatott a szabályozatlan patak széles völgytalpán. A Szerdahelyi-patak időszakos vízjárású és váltakozó vízhozamú folyóvíz lévén – nem fejt ki komolyabb eróziós tevékenységet.

A lelőhelyet létrejöttétől kezdve folyamatos, ember által kifejtett kulturális hatások érik. A kutatások szerint a korábbi lelőhelyek maradványai csak akkor kerülnek a felszínre, ha a felhagyott területen előbb vagy utóbb mások újra megtelepednek, és használni kezdik azt. Ekkor a megtelepedéssel járó földmunkák (pl. építkezések, hulladékgödrök és tárlóvermek ásása) jelentős mennyiségű anyagot hoznak a felszínre a korábbi, föld alá került leletek közül. Ilyenkor a bolygatás mértékétől függően az egyes korokhoz és kultúrákhoz tartozó leletek erősen keveredhetnek. Az angolszász kutatók a kulturális hatások vizsgálata során a felszíni leletek és a földalatti objektumok közötti összefüggésekre is figyeltek. Ezek szerint a felszínre került és a felszín alatti tárgyak közti összefüggés a mélységgel arányosan csökken, azaz az 50 cm-nél mélyebben eltemetett objektumokból (pl. sírok esetében) igen ritkán, maximum igen komoly talajmunka következtében kerülhet leletanyag a felszínre. Más kutatások szerint a leletek függőleges irányú mozgása 7000 év alatt is összesen 20–40 cm közötti. A függőleges mozgásokat az emberi tevékenység (pl. megtelepedés földmunkái, földművelés) mellett természeti tényezők (pl. növényzet, talajlakó állatok élettevékenysége) okozhatják.

A felszínről begyűjthető leletek mennyiségét és állapotát a legnagyobb mértékben kétségkívül a mezőgazdasági művelés befolyásolja. Különösen a napjainkra jellemző modern mezőgazdasági műveletek (mélyszántás, talajlazítás, teraszozás) képesek a felszínre kerülő leletek nagyarányú elmozdítására. Sőt, a mélyszántás teljesen tönkre is teheti a lelőhelyet. Ilyen esetekben a sokszor igen gazdag és jó állapotú felszíni leletanyaghoz esetenként már nem tartozik semmiféle feltárható régészeti objektum. Ezért a gazdag felszíni leletanyag nem feltétlenül jelez feltárássra érdemes régészeti lelőhelyet. A ma elfogadott nézőpont szerint egyébként a felszíni és felszín alatti leletanyag közötti összefüggés aránya mindössze 1:18-hoz. Igen gyakran tehát éppen a kevés felszíni leletanyagot produkáló lelőhelyeken számíthatunk jó ásatási eredményre, hiszen ezek alatt alig bolygatott régészeti objektumok találhatóak.

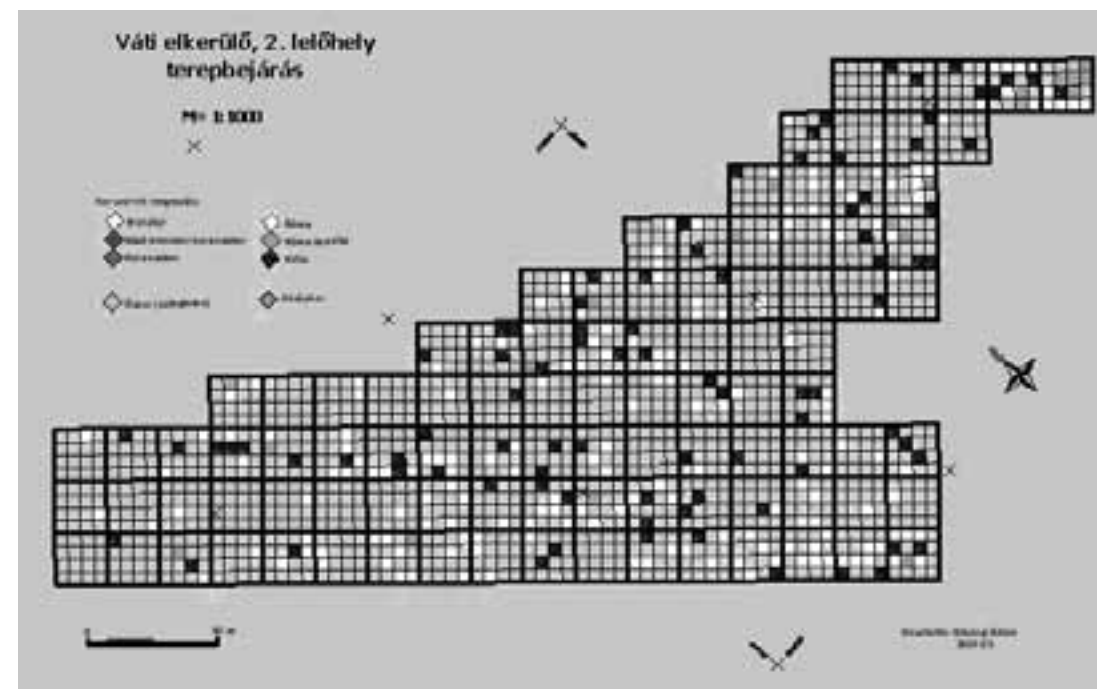
5 Lásd e könyv 3. epizódja 3. kép 1.-t és a kőszegi könyv 3. epizódja 1. képét is!

8. kép: Terepbejárás: négyzethálós gyűjtés Vát határában (A szerző fotója, 2006.)

Arról, hogy a felszínre került lelet a mezőgazdasági tevékenység hatására mekkora mértékben mozdul el vízszintes irányban, szintén részletes vizsgálatok eredményei állnak rendelkezésünkre. Ezek szerint a lelet méretétől, a szántás intenzitásától, időtartamától és irányától, a terület lejtésétől és a kultúrreteg vastagságától függően általában 1–100 méter közötti vízszintes elmozdulásra számíthatunk. Egy konkrét kísérlet során a leletek 53%-a mozduzott el eredeti helyétől nagyjából 17 centiméterre, 1/3-uk viszont a helyén maradt. Természetesen a nagyobb tárgyak, mint pl. a téglák, őrlőkövek mozduhtak el jobban, míg a kisebbek, mint akár az apró kőszekők döntően a helyükön maradtak. A nagyok ugyanis inkább beleakadtak az ekébe, boronába. Az egymást követő szántások nem okoznak lényeges változásokat a felszíni leletek helyzetében és mennyiségében, de a tárgyak átlagos mérete folyamatosan csökken, hiszen aprózódnak.

Az emberi tényezők komolyan befolyásolják a terepbejárás eredményességét. Nagyon sok múlik azon is, hogy a terepbejárást hányan végzik, s ezek az emberek mennyire felkészültek, mekkora előzetes tudással, terepi rutinnal rendelkeznek. Az általános felfogás szerint a terepbejárás csoportmunka, és akkor a leghatékonyabb, ha egyszerre többen végzik. Van persze ezzel ellenkező vélemény is, mely szerint egy ember képes a leghatékonyabban végezni a munkát, mert ebben az esetben legalább egyenletes teljesítményre számíthatunk. Több személy esetében ugyanis némelyek óhatatlanul jobb megfigyelők, mint mások, s így az általuk felfedezett leletek száma is több lesz, mint társaiknál. Általánosan elfogadott, hogy minimum 6, maximum 15 fő képes a leghatékonyabb munkavégzésre, amennyiben kellően lassú tempóban (2–3 km/h) haladnak, és mindegyikük max. 1 méteres sávban vizsgálja maga előtt a felszínt, egymás között pedig 3–5 méteres térközöket

9. kép: Római, római- és kelta, valamint kelta leletanyag felszíni szóródása Vát határában

tartanak. Ilyen tempó mellett egyébként egy személy óránként átlagosan 0,2–0,8 hektár⁶ képes átvizsgálni. Az eredmény természetesen annál pontosabb lesz, minél gyakorlottabbak a bejárást végzők, vagy az azt vezető személy/személyek.

Különösképp rossz és tudományos szempontból elfogadhatatlan az az „amatőr” leletgyűjtés, amikor a bejárást végzők csak bizonyos lelet típusokat szednek fel, a többit ott hagyják. Ez ugyanis elváltozásokat okoz a lelőhelyen, így megnehezíti a későbbi bejárásokat végzők dolgát is, gyűjtésük eredményességét és a levonható következtetéseket. Az időjárási körülmények is nagymértékben befolyásolják a gyűjtés eredményességét. A rossz idő (pl. eső, hó, éles fény, köd) ugyanis erősen csökkenti a leletek felfedezésének esélyét. Ezért is érdemes és szükséges egy lelőhelyet többször, eltérő időjárási viszonyok között, különböző napszakban, más és más irányokból járva is felkeresni. Ekkor ugyanis előfordulhat, hogy egy olyan lelőhelyen, ahol az alkalmatlan időjárási viszonyok közt csak kevés lehetett gyűjteni, egy másik alkalommal bőséges leletanyagra bukkanhatunk.

A megfigyelések szerint a legjobb eredmény enyhe, felhős időben, szántott és boronált, de esőverte felszínen, és frissen kikelt növényzet esetén várható. A szórt fény kedvezőbb, mint az erős napsütés. Utóbbi esetben célszerű a bejárás irányát úgy kijelölni, hogy a Nap a hátunk mögött legyen. Ez a fényképek készítésénél is elkerülhetetlen szempont. Mindezeket a körülményeket a terepen kitöltésre kerülő terepbejárás lapokon vagy naplóban fel kell jegyezni. A Gyöngyös- és a Szerdahelyi-patak által határolt területen az időjárás mellett még egy fontos tényező nehezítheti a munkánkat. Mivel a vízfolyások árterében, sőt teraszaikon, régebbi medrek környékén és a köztes felszíneken a rengeteg kisebb-nagyobb

6 1 hektár = 10 000 négyzetméter.

10. kép: Miske Kálmánnak címzett, a talaj kémiai vizsgálatát igazoló levél

folyóvízi kavics miatt a leletek észrevétele igen nehéz, a munka lassúvá válhat. Különösen a száraz, poros felszínen, az erős déli napsütésben lehet az edénytöredékeket kavicsnak, vagy a kavicsot kerámatöredéknek nézni. De ugyanilyen fárasztó esőben és hóesésben, netán sárban is dolgozni a terepen.

A fent már említett lelőhelyeket felderítő (extenzív) és az egyes lelőhely megismerését célzó (intenzív) bejárás mellett különlegességnek számít a *szisztematikus bejárás*. Ennek során ugyanis olyan alaposan végzünk el a kiszemelt terület átfésülését, hogy elvileg semmiféle információvesztés nem fordulhat elő. A terepbejárást ilyen esetben vagy tábláról-táblára haladva ejtjük meg, vagy akkor is elvégzünk minden régészeti célú leletfelderítést (geofizikai mérés, légifotózás), ha semmiféle pozitív eredmény nem várható. Ez igen költséges megoldás, így a gyakorlatban csak ígéretes területek esetében szokták alkalmazni, többnyire egyetlen lelőhely vagy egészen kis régió leletanyagának feltérképezésére. Végzése során a területet általában kis gyűjtési négyzetekre osztják (5 x 5, vagy 10 x 10 méter), s a leleteket is ezek feltüntetésével csomagolják el. A szisztematikus bejárás nagyon alkalmas a lelőhelyen belüli leletsűrűség (9. kép) kimutatására. Ilyen jellegű bejárást Vas megyében szombathelyi régésztechnikus tanítványaimmal a jáki Dérmányi réten (1994. októberében), valamint Magyarzecsőd–Lápsa (Lapsa) és Körmen–Pap-tag nevű lelőhelyeken (1999. áprilisában), továbbá Vát–Bodon tábla (2006. augusztusában: 8. kép) lelőhelyeken végeztünk.

A szisztematikus bejárás – jó esetben – akár egyes régészeti kultúrák között húzódo határok kimutatására is alkalmas. Erre volt jó példa a békési Sárrét esete, ahol az úgynevezett szakálhái és a tiszai kultúrák közötti határvonal megrajzolhatóvá vált.

Táblás bejárás, amikor a mezőgazdasági művelési egység, a tábla a bejárás alapegysége. A sávós módszer alkalmazásakor a táblát sávokra osztjuk és a leleteket ezek szerint gyűjtjük be. Az osztott sávós módszer esetében 10–50 méter megtétele után az onnan származó leleteket külön-külön csomagolják el. A leletek látható sűrűsödése esetén a szakaszok hossza csökkenthető, így viszonylag pontos lelet-eloszlási térképeket is készíthetünk. A négyzethálós módszerről fentebb már többször szót ejtettem. A reprezentatív mintavétel angolszász területeken eléggé elterjedt, hazánkban azonban csak az utóbbi évtizedben alkalmazott módszer. Ekkor a vizsgálatra kerülő területnek pl. tervezett víztározó területét, bányatemetet, vagy tervezett városrészt, kikötőt, lakóparkot, út nyomvonalát kell lefedni. Ez bizonyos rendszerben kisebb szondák ásását jelenti. Pl. 50 x 50 centiméteres 25–30 cm mély „gödröket” ásunk lapáttal. Ezt lapáttesztnek nevezzük. Az így keletkező teljes talapmintákat begyűjtjük, szitán átmoszuk, és a leletanyagot meghatározzuk. Sőt, a talaj szervesanyag tartalmának vizsgálata is megtörténhet. Utóbbira a mezőgazdasági ismeretekben járatos Miske Kálmán a hazai régészet gyakorlatában az elsők között, 1933-ban igazolhatóan végeztetett vizsgálatokat (10. kép), amellyel a földművelés vagy az állattartás tényét remekül ki lehet mutatni.

A felszíni leletek sűrűsödésének földrajzi elhelyezkedése pontosan megrajzolja az egykorú települések hálózatát, azok egymáshoz való viszonyát (hierarchiáját). Az az ellenvetés, miszerint a felszíni leletanyag a leletek mozgása miatt nem feltétlenül jeleznek földalatti régészeti objektumokat, csak részben fogadható el. A felszíni lelet ugyanis csak akkor nem jelez eltemetett jelenséget, lelőhelyet, ha úgynevezett szóróványról van szó. Régészeti szempontból azonban ezek is nagyon fontosak, hiszen valamely szándékos, vagy véletlen emberi tevékenység eredményeképpen (pl. szántás, trágyázás, hulladék eldobása, tárgy elvesztése) kerültek az adott helyre. Így, ha földalatti objektumot nem is jeleznek, meglétükből mégis sok lényeges következtetés vonható le. Elsődleges fontosságúak lehetnek például akkor, ha olyan, nem letelepedett (mozgó, vadász, gyűjtőgetető, vagy nomád) népek nyomait kutatjuk, amelyek után nem marad hagyományos értelemben vett régészeti lelőhely. A leletek kis mennyisége viszont nem feltétlenül jelent szóróvány tárgyakat.

A szántóföldi művelés többnyire évente változó irányban zajlik, ezért a leletek oda-vissza mozognak, és eredeti helyüktől általában csak kis mértékben távolodnak el. A jáki Dérmányi réten végzett terepbejárás során pl. egy újkőkori őrlőkő két, összetartozó töredéke egymástól 40 méteres távolságra került elő. Sokkal jelentősebb leletmozgást eredményez az erózió, hiszen a természeti hatások (pl. csapadék hatására mozgó talaj, benne a tárgyi emlékekkel) általában hosszú időn át, és nagyjából azonos irányból érik a területet. A jáki helyszínnél erősebben lejtett a terep Vát határában, a 86. számú főút új nyomvonalának sávjában. Itt is sávós-négyzethálós felszíni leletgyűjtést (8. kép) végeztünk tanítványaimmal, ami a különböző korú jelenségek sűrűsödését jól kirajzolta (9. kép). Az ezt követő geofizikai felmérésnek (6. kép) köszönhetően pedig a felszíni emlékekhez tartozó, földalatti objektumra (tűzhely, ház stb.) tudtunk következtetni. Így az ásatást vezető régész eleve nagyjából ismerhette a feltárandó emléket, azok sűrűségét, amely előbb-utóbb munkásainak ásója és bontókése alá került.

Az eddig elmondottakból is látható, hogy a terepbejárás módszerének igen jelentős szerepe van a régészeti kutatásban. Alkalmazásakor figyelmesen kell eljárunk, hiszen sok tényezőt figyelembe kell vennünk a jól hasznosítható eredmény eléréséhez. A sikeresen végrehajtott terepbejárás végső mozzanatát pedig ismét egy belső munka követi.

Ennek elemei: az újonnan felfedezett lelőhelyek pontos rögzítése a megfelelő térképen (lehetőleg 1:10000-s méretarányún), a begyűjtött tárgyi leletek régészeti kultúrák szerinti szétválogatása és beletárolása, valamint a terepbejárás eredményeinek megírása, közzététele. Közben az új lelőhelyeket be kell jelenteni az országos nyilvántartásba, és indokolt esetben meg kell kezdeni a lelőhely védetté nyilvánításának eljárását. Amennyiben veszélyeztetett, feltárását is kezdeményezni kell.

Így és ezért került a szombathelyi Savaria Múzeum Régészeti Adattárába Buócz Terézia, e sorok írásakor már két évtizede nyugdíjas római koros régész kolléganóm 1959. évi cáki terepbejárásának jelentése. Ennek alapján készült az itt látható nyilvántartási adatlap 2003-ban. Később ez az adatlap lett az országos adatbázis alapja. Az „azonosító” a lelőhely országos nyilvántartásban szereplő, csak erre a lelőhelyre igaz száma. Olyan egyedi, mint a mi, azaz az emberek személyi száma.

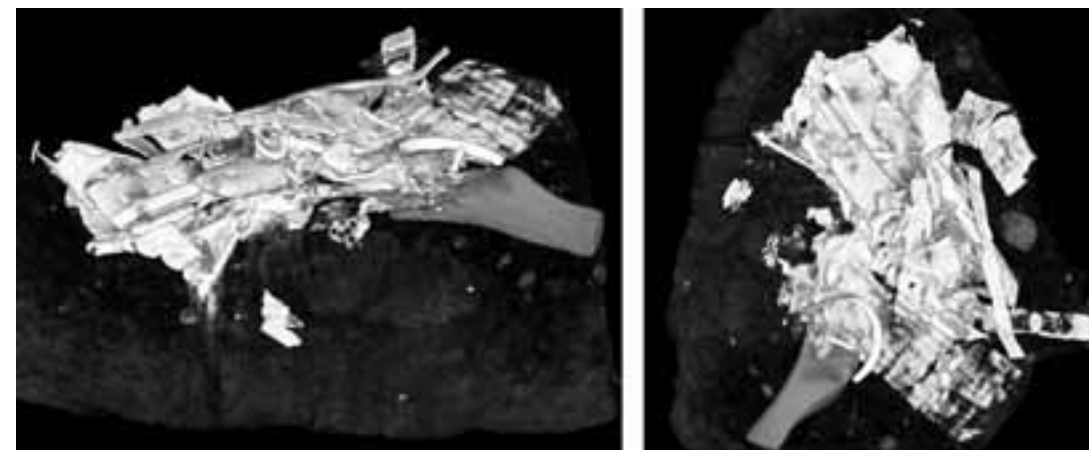
Település: Cák		Azonosító: 43404		
		Lelőhely sz.: 1.		
		Azonosítatlan sz.:		
Lelőhely neve: Pogányrét				
Névváltozatok:				Forrás:
-				
Térkép	Vetület: EOV X=227 760 Y=459 250 Z=310	Lapszáma: 61-433		
Állapota: évszázadok óta művelt terület		Veszélyeztetettsége: szántó		
Helyrajzi 1960-207		Védettség: törvény által, általános		
Tevékenység				
Dátum:	jellege:	Vezető:	Múzeum:	Forrás:
1959.	terepbejárás	Buócz Terézia	Savaria Múzeum	1.
Jelenség típusa:		Keltezés:		Forrás:
Temető		római kori		1.
Szakanyag				
Szerző:		Cím:	Bibliográfia:	
1	Buócz Terézia	Jelentés terepbejárásról	Savaria Múzeum Régészeti Adattára ltsz. 1171.	
2	Balogh Lajos – Végh József	Vas megye földrajzi nevei	Szombathely, 1982. 67. oldal	

Mivel a község határában jelenleg más régészeti lelőhely pontos helyét nem ismerjük – ugyanakkor bizonyos, hogy van pl. a fent említett, ismeretlen helyű kelta kori vaskohászati telep a Pogányokban, illetve a Vaskapu elnevezésű, régészeti szempontból figyelemre érdemes dűlő –, nem felesleges a legközelebbi, biztos régészeti lelőhelyet megemlítenem. Ez a kőszegszerdahelyi Belső Vidráb dűlőben található. Itt, a hajdani termelő szövetkezeti istállótól 350 méterre keletre, a Szerdahelyi-patak

11. kép: A Savaria Múzeum Látványtárának részlete (Szombathely, Pásztor u. 2.)

felé lejtő meredek partoldalon 2002. októberében egy kis terület fel volt szántva. Ennek felszínéről 4 db rézkori, 6 db bronzkori és 2 db középkori kerámia lett begyűjtve. A 4 db rézkori kerámia töredék világos barna és szürkés-fekete színű, durvára tört kvarckavicssal és finomabb kvarchomokkal soványított, érdes tapintású. Súlyuk összesen: 25 gramm. A 6 db bronzkori jellegtelenségtől oldaltörésű világos-barna, fekete és szürke. Apró kavicssal, kvarchomokkal soványított, néhol nagyobb darab is kavicsot is tartalmaznak, de egyébként finoman iszapolt anyaguk van. Súlyuk: 30 gramm. Még 2 db valószínűleg az Árpád-korból származó fekete színű kerámiatöredék is a Savaria Múzeum gyűjteményébe került. Mellettük 9 db 19–20. századi kerámia az újkori földhasználatra utal. Ezek súlya: 20 gramm. Ez azt jelenti, hogy ezen a helyen a Kr. e. 4–3. évezredben, azaz a rézkorban, valamin a 3–1. évezred elején a bronzkorban is megtelepedtek. Az Árpád-kori és újkori edénytöredékek nagy valószínűséggel csak a terület szántóföldi hasznosítását igazolják, és talán annak trágyázására, a szervesanyaggal kihordott korabeli szemétre utalnak. A réz- és bronzkori adatok (**3–4. kép**)

12. kép: Az ikervári kora vaskori (Kr. e. 600 körül) egyben kiemelt kincs szétbontás előtti 3D-s CT felvétele

13. kép: Kisdíákok római kori sírrekonstrukciót bontanak a Pásztor utcában 2015. augusztusában
(Fotó: Várnainé Balogh Bea)

adatok szerencsésen egészítik ki a Gyöngyös-völgyéről és a Szerdahelyi-patak teraszáról a régészeti emlékek alapján alkotott történeti képünket.

A terepbejárásokról begyűjtött emlékek ugyanúgy a múzeum nyilvántartásába, esetleg kiállításába (11. kép) kerülnek, ahogy az ásatásokból származók. Egy eredeti helyzetben kiemelt kincslelet⁷ esetében különleges vizsgálatok (pl. 3D CT felvétel⁸: 12. kép) történhetnek szétbontása előtt, egy terepbejáráson felszedett kerámia pedig jó esetben (pl. eltérő nyomelemek⁹) alkalmas agyag nyersanyaga származási helyének meghatározására és a fazekas készítechológiai eljárásainak vizsgálatára. Így például bányahelyek, közösségi kapcsolatok és egy-egy kultúrára, időszakra jellemző kézműves hagyomány mutatható ki. Szerencsés esetben pedig egy arra alkalmas helyen, miközben egy imitált római temetkezést bonthatnak diákok (13. kép), természetesen a sír halottjának mellékleteként edényekkel, vagy annak töredékeivel találkozhatnak.

IRODALOM

BARDOLY I. (1988): Rómer Flóris élete. – *Műemlékvédelem* XXXII, 223–244.

FARKAS Csilla–KŐSZEGI Ádám: Előzetes felszíni kutatások (szisztematikus terepbejárás, geofizikai felmérés) és a megelőző feltárás eredményeinek összevetése a Vát–Bodon-tábla nevű lelőhely kapcsán. – *Savaria, a Vas megyei Múzeumok Értesítője* 31/1 (2007) 263–278.

FITZ Jenő: A római kor történeti vázlatja. – In: Visy Zsolt (Főszerk.): *Magyar régészet az ezredfordulón*. Budapest, 2003. 205–208.

HAJDRIK Gabriella – ÉDER Péter: Szisztematikus régészeti terepbejárás Ják–Dérmányi réten. – In: Ilon Gábor (Szerk.): *Válogatás a Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola régésztechnikusainak tanulmányaiból I*. Pannicvlvs Ser. B. №. 1. Szombathely, 1997. 9–40.

ILON Gábor: Régészet. – In: Kollega Tarsoly István (Szerk.): *Magyarország a XX. században*. V. köt. Tudomány. 2. Társadalomtudományok. Szekszárd, 2000. Babits kiadó, 353–407.

ILON Gábor: A leletfelderítés hagyományos módja. – In: Ilon Gábor (Szerk.): *A régésztechnikus kézikönyve I*. Pannicvlvs Ser. B. No. 3. Szombathely, 1998. (Ser. B. No. 6. 2000. 2. kiadás) 23–29.

ILON Gábor: A velemi Sz. Vid környékének településtörténeti rekonstrukciója a régészeti leletek tükrében. – *Savaria, A Vas megyei Múzeumok Értesítője* 30 (2006) 107–143.

ILON Gábor: Rómer Flóris terepbejárásaitól napjainkig – néhány példa a saját Veszprém és Vas megyei gyakorlatomból. – *Archeometriai Műhely* XII/2 (2015) 53–65.

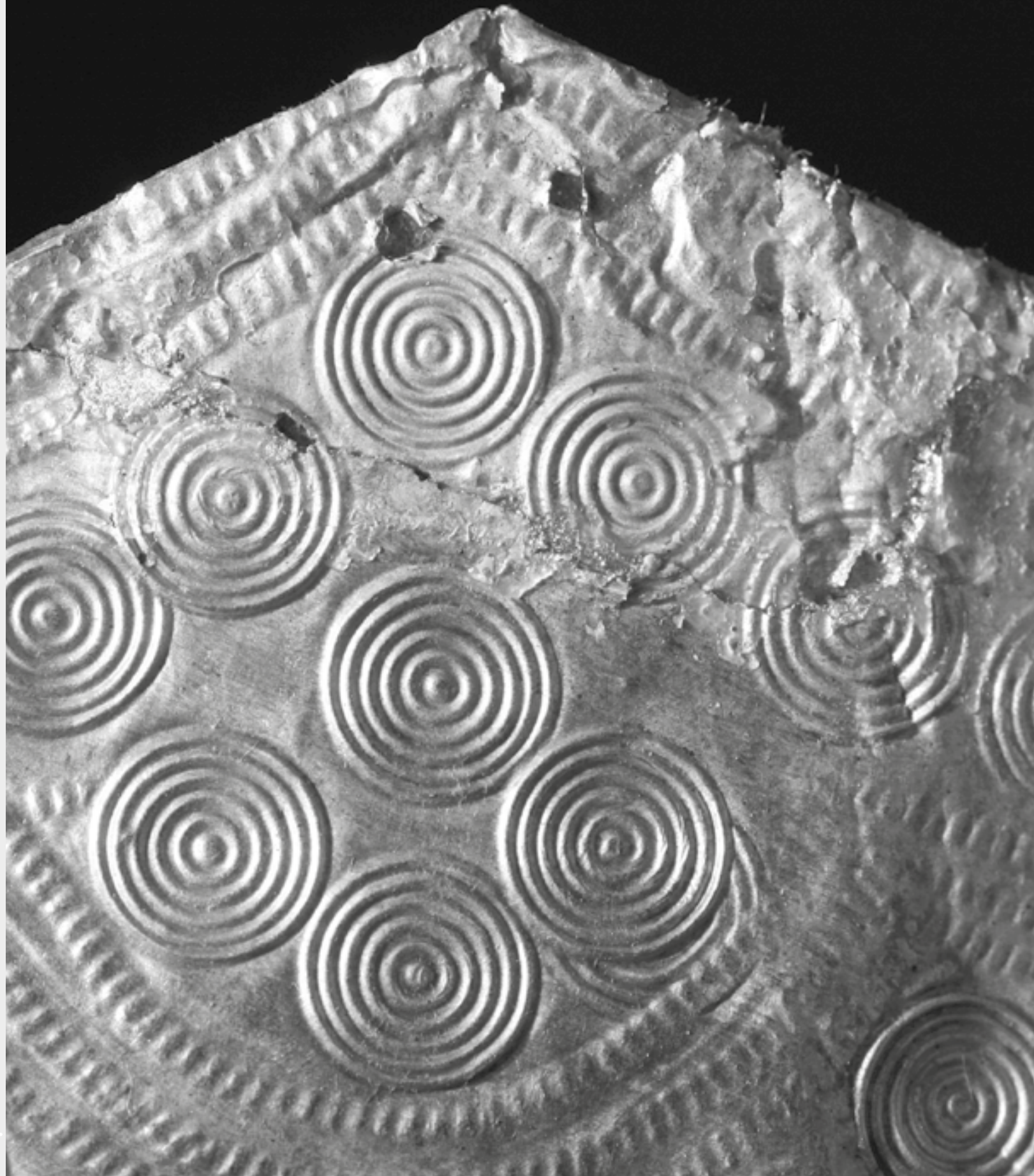
ILON Gábor–RASZTOVICS János: Őskori lelőhelyek Vas megyében. Előmunkálatok Vas megye régészeti topográfiájához. Őskor I. – In: Ilon Gábor (Szerk.): *Válogatás a Berzsényi Dániel Főiskola...Pannicvlvs Ser. B. No. 5*. Szombathely, 2000. 145–235.

JANKOVICH-BÉSÁN Dénes: Terepbejárás. – In: Müller Róbert (Főszerk.): *Régészeti kézikönyv*. Budapest, 2011. 17–28. (Az internetről letölthető.)

MISKE Kálmán: Bergbau, Verhüttung und Metallbearbeitungswerkzeuge aus Velem St. Veit (Westungarn). – *Wiener Prähistorische Zeitschrift* 16 (1929) 81–94.

RÓMER Flóris: Három nap hazánk északnyugati határán. IV. Kőszeg. – *Archaeológiai Értesítő* I (1869) 277–283.

Vas megye földrajzi nevei. (Szerk. Balogh Lajos – Végh József) Szombathely, Vas megyei Múzeumok Igazgatósága, 1982.

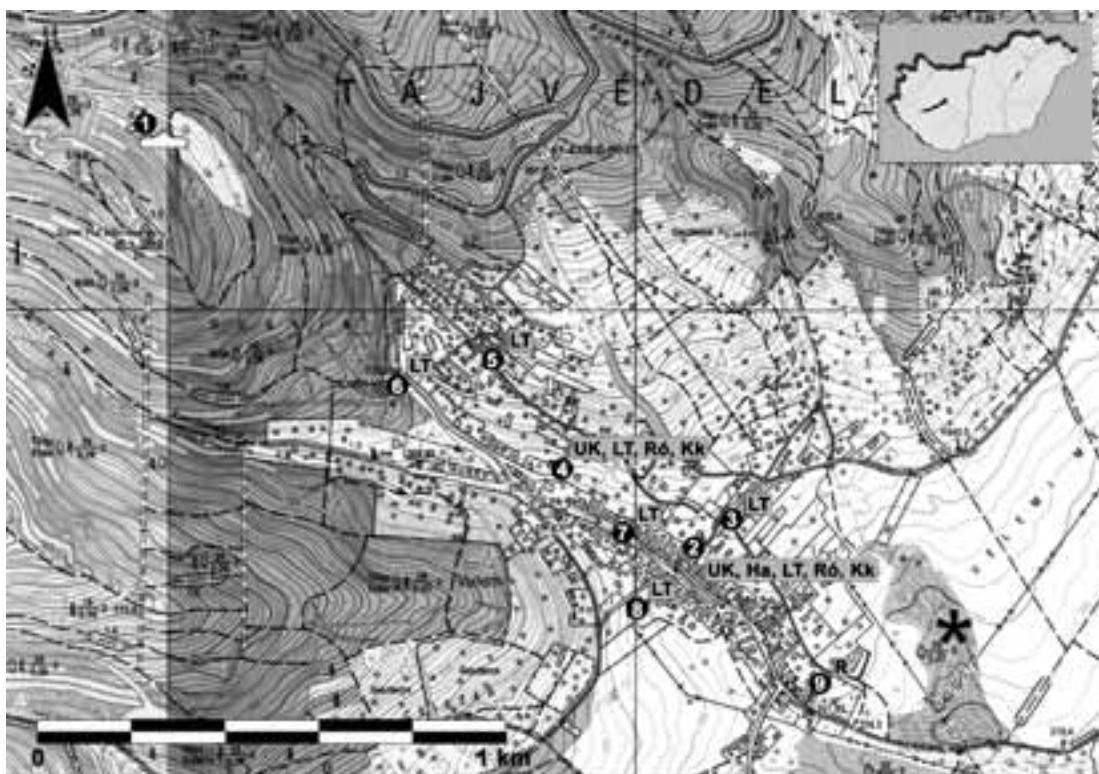

2. EPIZÓD ÉS KIRÁNDULÁS

A késő bronzkori mesteremberek –
„isteni kovácsok”

*Az alábbiakban a velemi Szt. Vid hegy
bronzművességéről, annak ötvös-kovácsairól lesz szó.
Honnan került a nyersanyag az iparos telepre?
Hogyan készültek a bronztárgyak? Mi volt a korabeli
ötvös-kovács helye a társadalomban?
Az urnamezős kori Szt. Vid helye Európában.*

*Mint tudjuk a görög mitológia Héphaisztosza
isteni származású volt, Zeusz fia. Sánta, mert apja
haragjában... a római istenek pantheonjában
Vulcanus a megfelelője. Titokzatos tevékenységét rejtély
övezte... az ércből tárgyak lesznek.*

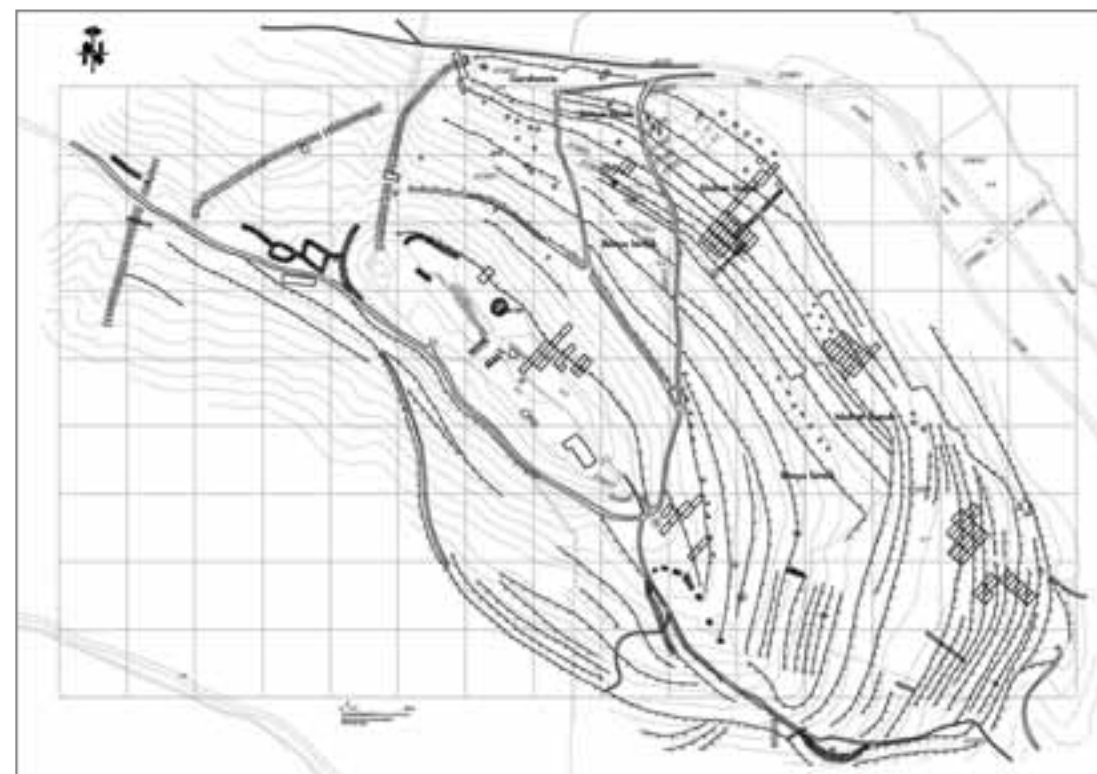

1.kép: Velem község határának régészeti lelőhelyei (1: Szt. Vid, több korszakos magaslati település; UK = Urnamezős kultúra; Ha = kora vaskori; LT = kelta; Kk = középkori település; virág = környezetregészeti célú mintavétel helye, égerláp)

Az Alpok keleti nyúlványát jelentő Kőszeg–Rohonci-hegység déli peremén található az 568 m magas, szinte teljesen szabályos kúp alakú velemi Szent Vid hegy. Névadója a kápolna védőszentje Vitus, ókeresztény vértanú.¹ Szűkebb környezetét¹ (1. kép) ma már a késő bronzkor időszakát tekintve is árnyaltabban ismerjük az utóbbi másfél évtized topográfiai kutatásainak köszönhetően, mint korábban. Tiszta időben a hegyről kitűnő a kilátás a Gyöngyös- és az Arany-patak völgyére, valamint Szombathelyre, esetenként távolabbra, a Celldömölk melletti Ság hegyre, a Somlóra, sőt néha a Balaton melletti Badacsony is kivehető. A Gyöngyös teraszán haladt – a mai 87. sz. főút közelében, illetve azt keresztezve – már az őskorban is az északi (Balti-tenger melletti) borostyánkővet és a dél-európai területek luxus áruit (pl. bor, drága textil, üvegyöngy, fegyver) forgalmazó kereskedelmi út, amelynek ellenőrzésében a hegy mindenkor lakói kulcsszerepet játszottak.

A késő bronzkor itt a Nyugat-Dunántúlon Kr. e. 1600 körül, az úgynevezett Halomsíros kultúra „népének” történetével kezdődött. Majd annak a második szakaszát (1350–750) jelentő, minket most igazán érdeklő Urnamezős kultúrával folytatódott, és ért véget. Ez az egységes arculatú kultúra az Atlanti-óceántól a Duna völgyén át a Fekete-tengerig, és Skandináviától a Mediterráneumig megtalálható. Magaslati, sok esetben teraszos kialakítású (2. kép 1-2.) és sáncokkal erősített településeken, nagykiterjedésű és kisebb falvakban, tanyasias udvarházakban laktak. Földműves, legfőképpen marhatartó társadalmuknak csak egy szűk rétege volt fegyverforgató (íjjal, bronzhegyű nyíllal, karddal, harci baltával és pán-

¹ A bronzkori lelőhelyeket lásd e könyv 1. epizódja 4. képén!

2. kép 1: A velemi Szent Vid, több korszakos magaslati település szintvonalas felmérése a régészeti kutatási helyszínekkel (1972–1993, 2013) (Eóry Karácsony és Isztin Gyula munkája)

céllal felszerelt), többségében gyalogos harcos (3. kép 1–2.). Utóbbiak viszont lovas-harcsi kocsis főnökeikkel nagy távolságokban történő mozgásra, rablásra, háborúra is vállalkoztak a zsákmány reményben. A műkénéi uralmi területet, azaz a Krétát, Egyiptomot, Ugaritot, Babilont és Szíriát stb., de a Földközi-tenger nyugati medencéjét is érintő népmozgások részeseivé lettek, sok esetben családtagjaikkal együtt áttelepülve.

Az írott forrásokban tengeri népeknek nevezettek között található a Kárpát-medencéből kivándorlók is. Az óriási népmozgások azonban ezzel párhuzamosan is folytatódtak illetve zajlottak. Ezeket dór² és italicus² (Róma alapítása) vándorlásnak nevezzük. A kisebb-nagyobb csaták és háborúk következtében az emberek értékeiket (amit mi régészek kincsnek nevezünk) elrejtették, sokszor nagyobb területen és ugyanazon esemény

2. kép 2: A hegy platója alatti terasz (A szerző felvétele, 2013)

3. kép 1: Urnamezős kori harcosok kincsekből és temetkezésekből ismert felszerelésben (A szerző tervei alapján készítette Tóth Zoltán Ferenc)

3. kép 2: Sardana (Kárpát-medencéből származó?) gyalogos ábrázolása műkénéi edényen

miatt. Máskor a kincseket feláldozták „isteneiknek” (pl. vízbe dobott kardok, barlangba rejtett bronzbalták), vagy valamilyen más okból (pl. felnőtté avatás, házasságkötés, szerencsés kereskedelmi vállalkozás).

Valószínű, hogy kincslelet(ek)hez tartoztak azok a bronztárgyak, amelyekről Rómer Flóris (1815–1889), a régészettudomány számára a velemi Szent Videt felfedező bencés szerzetes így ír az Archaeologiai Értesítő 1869. évi I. évfolyamában:

„...A bencések házában is van még egynehány régiség, t. i. a könyvtárban egy jól fenntartott római sírkő, egy 17 — 11 — 2”-nyi téglá² a téglavető jelével, és mint nevezek, a *vidhegyi víz-vezetéknek* egy csöve, mely a Lukácsfürdőben talált római víz-vezető csőhöz igen hasonlít. Szélesebb vége el van törve, belül, mintegy esztergályozottnak látszik, és feketés agyagból áll. Vastagabb részének hossza 20”, eresztékének hossza 5”, ennek átmérője 3”. Az ereszték nagyobb ragadás végett össze-vissza van karczolva. Érdekes lenne e helyet a római nyomok miatt bővebben vizsgálni. A *muzeumban* is van egy pár érdekes

bronzdarab, de a lelhely feljegyzése nélkül; úgy találtatik egy fűles, egy tokos szekerező és egy tokos vékony véső, mely kissé meg van görbítve. Igen örvendtem, hogy *Fréh* tanár úrnál egy éremgyűjtemény kezdetét láthattam; bizony érdemes a gazdag vidéken gyűjteni, és az eredményt a hálás utókornak átadni. ...”

Hogy a velemi Szent Videt valaha hány kincs került földbe, azt máig homály fedi. Részben azért, mert a hely nagy részét a tudományos kutatás még nem vizsgálta. Továbbá a kincsek egy része röviddel megtalálásukat követően „újrahasznosításra”, azaz beolvasztásra került (pl. Pfistermeister kőszegi harangöntő műhelyében) vagy elkallódott, másik része magángyűjteményekbe (gróf Széchenyi Rezső gencsapáti, báró Miske Kálmán kőszegi) vagy külföldi közgyűjteményekbe (Graz, Bécs³) vándorolt, ugyanis a találók eladták azokat. Kisebbrészük a szombathelyi székhelyű, hajdani Vasvármegyei Múzeumba került, amelynek jogutódja ma a Savaria Múzeum, de jutott a bronzokból a Magyar Nemzeti Múzeumba is.

E kincsekben található tárgyak, a Miske Kálmán, valamint a Bándi Gábor és a Fekete Mária vezette és a francia-magyar feltárások egyéb fémműves emlékei alapján, továbbá a tárgyak fizikai és kémiai vizsgálatainak (4. kép) segítségével tudjuk a fémművesek hajdani tevékenységét elképzelni.

Feljelölés száma	Ar. analízis tárgya	Pé	Antimon	Ón	Ólom	Érc	Vas	Kalcit	Nikkel	Arany	Ar. sz.	Kém.	Szombathely	Magyar Nemzeti Múzeum
1	Karperes János-ról	88.40	1.63	6.40	2.28	-	0.35	-	0.63	-	-	0.25	-	-
2	Székelyi kovács-ról	64.36	9.11	6.92	1.93	-	2.71	-	1.88	2.01	-	-	0.08	-
3	Kalapács János-ról	98.73	0.05	-	-	-	0.84	-	0.03	-	-	0.35	-	-
4	Bronzpléh fogantyú-ról	78.46	0.33	-	6.56	-	0.82	-	0.31	12.53	ugm	0.93	-	-
5	Bronzfog János-ról	84.83	0.36	-	0.35	-	0.29	-	-	0.13	-	0.04	-	-
6	Bronzpléh János-ról	82.04	1.54	13.38	0.50	ugm	0.28	0.02	0.81	-	-	0.38	-	-
7	Hörsz búta János-ról	84.12	4.01	-	-	0.23	0.16	-	0.26	-	0.84	0.28	-	-
8	Tünetek egykor János-ról	83.24	3.33	1.18	10.40	0.71	0.12	-	0.63	-	1.05	0.11	-	-
9	Bronzfog Csikla-ról	72.04	0.44	5.59	12.52	-	0.21	-	ugm	4.02	0.09	0.04	-	-
10	Bronzpléh Csikla-ról	86.89	0.26	12.26	-	0.02	-	-	0.21	-	-	0.21	-	-
11	Káncsa Kapuvár-ról	92.14	2.96	2.16	ugm	0.25	ugm	-	0.56	-	1.25	-	0.06	-
12	Káncsa Vác-ról	86.52	0.66	6.56	5.10	0.33	11	-	0.56	-	-	0.21	ugm	-
13	Öntő fog Velem Szt Vid-ról	98.06	1.34	-	-	-	0.22	-	0.24	-	-	0.14	-	-
14	„	79.53	15.11	-	1.97	0.14	-	-	1.25	-	1.92	0.47	-	-
15	„	45.54	12.02	-	37.37	-	-	-	2.20	-	1.75	0.18	-	-
16	„	97.63	1.43	0.20	-	-	0.37	-	0.29	-	-	0.08	-	-
17	„	74.80	18.56	-	1.10	0.94	0.17	-	0.38	-	4.05	-	-	-
18	„	84.51	0.96	9.09	1.89	-	3.11	ugm	ugm	-	-	-	-	-
19	„	65.22	ugm	3.41	31.71	-	-	-	-	ugm	-	-	-	-
20	„	72.49	18.12	-	0.63	-	1.03	-	-	-	1.72	1.08	-	0.07
21	„	72.68	15.15	-	-	-	0.35	-	-	-	3.86	1.38	-	0.08
22	„	80.40	18.01	-	-	0.04	0.37	-	-	-	3.06	1.41	-	ugm
23	„	80.5	10.85	-	-	ugm	0.52	-	-	-	1.94	3.66	-	0.09
24	„	88.32	8.83	-	-	0.05	0.09	-	-	-	2.16	1.21	-	0.05
25	Bronz rudacska V. Szt Vid-ról	76.54	5.52	16.49	2.43	-	-	-	0.22	-	-	-	-	-
26	Drág tyúk kapuvári V. Szt Vid	90.37	0.44	6.02	-	-	-	-	ugm	1.20	-	-	-	1.60
27	Kapuvári Velem Szt Vid-tyúk V. Szt Vid-ról	85.82	2.52	9.08	1.86	-	0.21	0.08	0.29	-	-	0.09	-	-
28	Székelyi Kőszeg V. Szt Vid-ról	80.22	18.15	8.11	0.45	-	0.21	-	0.62	-	0.06	0.18	-	-
29	Kőszegi Kőszeg Kapuvári V. Szt Vid-ról	87.60	1.71	8.40	1.36	-	0.15	0.71	0.07	-	-	-	-	-

4. kép: Miske Kálmán által végeztetett elemzési eredmények bronztárgyakról, 1907 előtt

2 Lásd a kőszegi könyv 1. epizódja 2. kép 2.-n Rómer Flóris jegyzőkönyvének rajzát a 150. oldalon.
3 Bécsbe Miske is ajándékozott.

Mélyen tisztelt Bányakapitányság

Budapest

Ülveiről kérelmezem a 1942/907. számú VI. kötet 259. lapjának
"Kutatási engedélyemet" egy évre meghosszabbítani, és az abban kijelölt
kutatási határokat Sopron, vagy Vas megye területére is ki-
terjeszteni.

Mely kéresem mielőbbi engedélyezését remélve

Maradtam a Feltüntetett Bányakapitányság

alázatos szolgálója

Jurisch Miklós

Kelt Kőszeg 1908. március hó 13. án

5. kép: Miske bányakutatási kérelme 1908-ból

Az aranykincs elemzésétől most tekintsünk el, hiszen azt az olvasókönyv következő, 3. fejezetében külön tárgyalom.

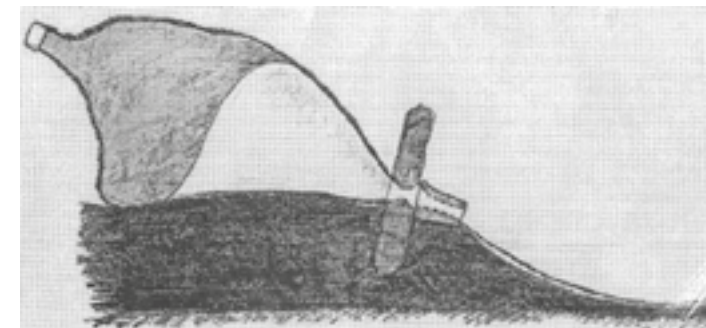
Nézzük meg azt, hogy miről vallanak a régészeti feltárások jelenségei és ezzel összefüggésben azt, hogy mit tudunk meg a fém-tárgyak tanulmányozásából!

A bronz szempontjából meghatározó érc nyersanyagok (réz, ón, antimon) származási helyének kérdése természetesen már Miske Kálmánt is érdekelte. Ezért több megyére kért bánya- és érckutatási engedélyt (5. kép) és a korszak európai régészei közül a legnagyobb szériában vegyelemezte a bronzokat (4. kép), de a vassalakokat és vastárgyakat is. A feldolgozásra kerülő bronz nyersanyagot – nagy valószínűséggel – már kohósítást követően rudak, lepények és karikák formájában előkészítve szállították Szent Vid iparos „negyedébe”. Czajlik Zoltán több évtizedes kutatásainak eredményeként ma úgy gondolja, hogy kb. 70 km-ről, a mai Ausztriában található, Stadtsclaining–Antimon-Bergwerk területéről szerezték be a nyersanyagot. Az iparos „negyed” csakis a Szentkút-forrás közelében lehetett, hiszen a kovács munkájának a víz alapvető feltétele. A forrás és a kelta nagysánc közötti területen található annak idején Miske Kálmán is

azt a kohót, amelyről csak egy fényképfelvétel maradt. Ezt a Bándi Gábor és a Fekete Mária vezette feltárás, valamint a francia–magyar ásatások ilyen emlékekre (kohóroncs, izzító hely égett felülete) utaló maradványai erősítették meg és igazolták. Az olvasztó kohók mellfalzatának szerkezeti eleme lehetett a hegyen nagy számban előkerülő, nagyméretű, lapos és lyukkal rendelkező palakövek (6. kép) egy része. A lyukba illesztett agyagból készített fűjtatócsövön át vezették a levegőt (7. kép) a kohó belsejébe, így izzítva a faszemet és érve el a fémek olvadáspontját. A бүкк a szűkebb, de a távolabbi környéken is nagy mennyiségben állt rendelkezésre. Ebből faszemet készítettek, amelyet nem csak a kohósításnál, de a tégelybe történő öntésnél (8. kép) is alkalmaztak. A faszénnel ugyanis gyorsabban és magasabb hőfokot lehet elérni, mint a nyersfával. A faszénkészítés és a kohósítás, de a fém-

6. kép: Olvasztó kohó mellfalzatának részlete (Kern Gyűjtemény, Velem)

7. kép: Kohó szerkezeti rajza (Czajlik 1999 nyomán)

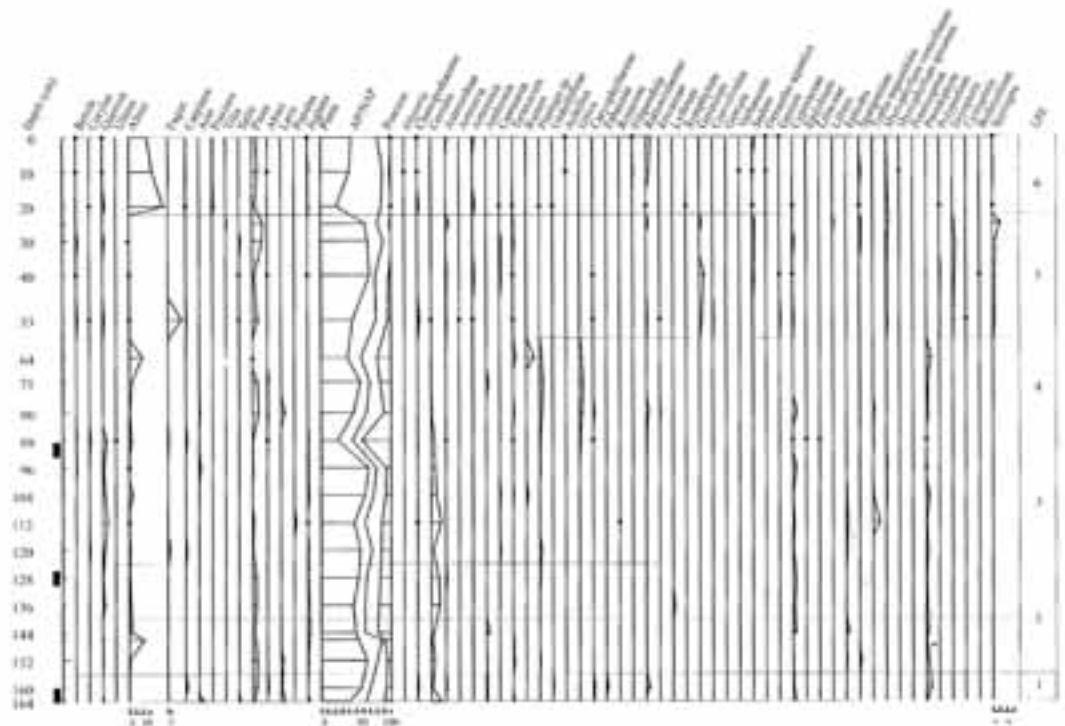
8. kép: Késő bronzkori mester tégelyes öntést végez (A szerző tervei alapján készítette Tóth Zoltán Ferenc)

9. kép 1–2: A környezettörténeti fúrás helye, az égerláp Velem határában (A szerző fotója, 2002)

műves tevékenység és annak nagyságrendje a hegy lábánál található égerláp környezetregészeti fúrásmintájában (1. és 9. kép) pernyeként mutatható ki.

Az ötvös-kovács munkájának következő lépése, amikor egy kisebb – már előre kimért – bronzmennyiséget egy kiöntős peremű tégelyben (kicsi és széles szájú agyagedényben, amely nyéllel rendelkezett vagy fafogóval tartott) megolvasztott. A megolvadt fémet zsiradékkal kikent, előmelegített és a talajba ágyazott vagy a társa által fogott, homokkő vagy agyag többrészes öntőformába töltötte (8. és 10. kép). Az öntőformában a kiöntendő tárgy negatívja volt kialakítva. A zsiradék a már elkészített és kihűlt öntvény (azaz a tárgy) leválasz-

9. kép 3: A mintavétel összesített pollenképe – fás (AP) és nem fás (NAP) szárú növények

tását segítette a formáról. Több és különböző (pl. kés + tű), avagy több, de azonos tárgyat (pl. karika) is öntöttek egyszerre. Az egyszerű sorozatgyártást tehát ismerték és alkalmazták. Az eltörött öntőformákat kisebb tárgyak előállítására újrahasznosították.

10. kép: Tokos-füles balta öntőformái és bennük készült bronz öntvények (Nagy Gergely munkái)

A Homérosznak tulajdonított, és a mi késő bronzkorunkkal egykorúnak tartott görög eposzok részletei témánk szempontjából is igen jó források. Ennek igazolására álljon itt csak két idézet, amelyekben kiemeltem az ötvös-kovácsokkal kapcsolatos kifejezéseket:

„Így szólván otthagya Thetiszt, és ment a **fuvókhoz**:
tűz fele fordítván azokat, sürgette dologra.
És a **kemencéknél** húsz fúvó fűtt szakadatlan,
fürgén árasztották szét sokféle fuvalmuk,
egyszer a gyors munkát segítették, másszor elültek,
úgy, ahogyan Héphaisztosz akarta, s a munka kívánta.
Lángra vetette a nempuhuló **rezt** is, meg az **önt** is,
és a nagyértékű **aranyat** s az **ezüstöt**; utána
üllőtalpra nagy üllőt tett, a kezébe ragadta
jó **kalapácsát**, míg a **fogót** másik keze fogta.”

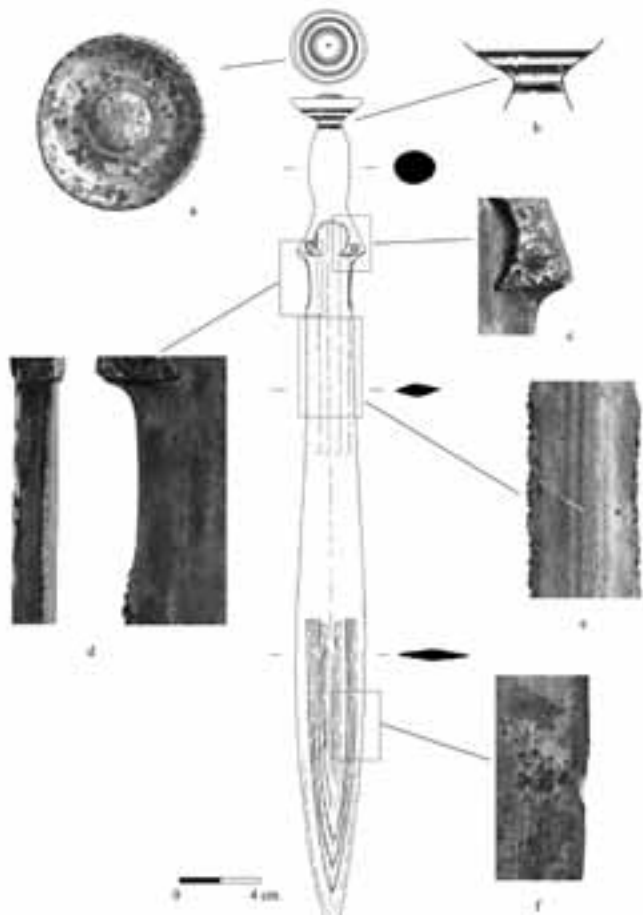
(Homérosz: *Iliász*, 18. ének, 468–477. sor. Devecseri Gábor fordítása)

„...az ötvöst, Láerkészt...”

„...Megjött a mezőről
már az ökör, s megjöttek az ívelt fürgé hajóról
nagyszívű Télemakhosz követői, az ötvös is eljött,
hozva az **eszközeit**, művének végbevívőit:
üllőt és **kalapácsot**, a jó **csípővasat** is még,
így öntött **aranyat**; s megjött maga Pallasz Athéné,
várva az áldozatot. S az öreg Nesztór lovag adta
át aranyát; s az ökör szarvát a kovács **körülönti**
mesterien, hogy az úrnő, nézve a művet, örüljön.”

(Homérosz: *Odüsszeia*, 3. ének, 430–438. sor. Devecseri Gábor fordítása)

Hogy a korabeli fémműves mesterek eszközkészletét megismerjük, elvégeztem egy gyűjtést, amit elsősorban a Kárpát-medencére és közvetlen környékre, valamint a közép-európai urnamezős körre terjesztettem ki. (Skandináviát, és a Brit-szigeteket azonban elhagytam.⁴) Nem az öntésre, csak a lemez/fólia-megmunkálás lehetséges tárgyait tar-

7. kép 1.: A Miske által közölt (1907) velemi bronzkard részletei, harci sérülései és javításai (Rajz: Radics András, fotó: Takács Tibor)

inkább jellemző. A gyűjtésből az is látszik, hogy az aranyfólia-bevonatos tárgyak egy csoportja (edények, kúpok) a késő bronzkori Közép-Európa nyugati részén jellemzőek, de az észak-olaszországi Riegsee-től⁵ keletre nem fordulnak elő. Délre – azaz a műkénéi területen – azonban szintén megtalálhatók, pl. díszes aranylemezekkel bevont kardmarkolatok formájában.

Ezek után nézzük meg alaposabban és írjuk le muzeológusi részletességgel a velemi bronzkardot!

A Savaria Múzeumban található 610 mm hosszú és 963 grammos kard (leltári száma: 54.512.640.) megtalálásának körülményeiről remek monográfiájában báró Miske Kálmán semmit nem írt, mindössze egy jó minőségű fotót közölt az akkor még restaurálatlan fegyverről. A fotón díszítés nem látszik, ahogy ennek hiányát le is írta. Bizonyos, hogy Kemenczei Tibor kardokról szóló összefoglaló könyvének rajza Miske fényképe alapján készült. A kard az 1982-ben megnyitott új múzeumi állandó kiállításába bekerült, s ebből az alkalomból

talmazó leletegyüttesekre koncentráltam, és azokat emeltem ki, amelyek a velemi aranyékszerek előállítására szempontjából figyelemre érdemesek lehetnek. Ezek tárgytípusai: a különleges tiszteletnek örvendő üllő, kalapács és a koncentrikus körös préselő matrica / poncoló⁵. A pontosabban keltezett préselő matricák a Kr. e. 1350–1200 évekből származnak. A lemezmegmunkáláshoz szükséges további alapvető eszközök, így az üllő és a kalapács széles körben és az egész urnamezős időszakban elterjedtek, azaz a megfelelően felszerelt és képzett mesteremberek Európa minden szegletében az uralkodó réteg rendelkezésére álltak. A koncentrikus kör-, a cikcakk és a zsinórdíszítés az urnamezős időszakon belül nem köthető egy szűkebb időszakhoz. Ugyanakkor erre a három elemre épülő motívumkombinációnak a népszerűsége az aranyfólia-bevonatos tárgyakon (edényeken, kúpokon / fejfedőkön?) a nyugat-európai urnamezős körben

restaurálták. Így az általam néhány éve végzett tanulmányozása és dokumentálása során számos új, eddig ismeretlen adatra derült fény: 1. a markolat lezáró csésze kívül és belül is díszített (7. kép 1/a-b), 2. a penge és a markolat találkozásánál, amit német szakkifejezéssel Heftnek nevezünk, nincs díszítés, csak a szegecs alatt van 4–4 ferde rovátkolás (7. kép 1/c), 3. a markolaton nem látható díszítés, 4. a Miske-fotón jól kivehető a penge lapján egy friss, találás kori, haránt irányú sérülés, ami ma is azonosítható (7. kép 1/e), 5. ma is jól elkülöníthetők a kard használati ideje alatti sérülések, amelyek között van kard – kard elleni (7. kép 1/e) és kard – más fegyver / páncél (7. kép 1/f) elleni küzdelemben történt deformálódás, 6. a kard teljes felülete lyukacsos, ami a hibás öntés következménye lehet.

Ennek és a többi velemi kardtöredéknek a keltezését – a debreceni Református Kollégiumban és a Magyar Nemzeti Múzeum Graffenried-gyűjteményében őrzött hajdúböszörményi párhuzamok idézésével – Miske Kálmán már több mint száz éve jól határozta meg. A most vizsgált darab – csészéjének és pengéjének arányai és átmetszete, valamint formája miatt is – egykorú a Vas megyei csöngői (7. kép 2.) és hajdúböszörményi példányokkal. Ma már biztosan tudjuk, hogy a Felső-Tisza-vidék műhelykörzetében állították elő ezt a kardtípust, amelyek példányai azután Európa távolabbi részeibe is elkerültek, illetve másolták is azokat. Feltételezem, hogy a túlzott mértékű restaurálás következtében a markolat és a Heft eredeti díszítése a bronzpatinával⁶ együtt megsemmisülhetett. Ezt annál is inkább megalapozott elképzelésnek gondolom, mert sajnos ilyen, úgynevezett túlrestaurálás történt a csöngői kard (7. kép 2.) esetében is.

Vajon melyik kard értelmezhető státusszimbólumként (8. kép), amelyet azért használhattak is szimbolikus fegyverként, rítus-, felszentelés, netán fogadalmi tárgyként, avagy feláldozás tárgyként? Rítusok esetében a „játékos”, rituális táncról (kardtánc) és a rituális harcról sem szabad megfeledkeznünk. Az utóbbi esetben – a pápua új-guineai⁷ megfigyelések szerint – valószínűleg csak jelképes sebeket lehetett ejteni, ugyanakkor a fegyvereken értékelhető sérülésnyomok maradtak. A sérülések a hajdúböszörményi kincs kardjainak egy része, valamint a csöngői és a velemi fegyver esetében is igazolhatók. Azt azonban ter-

7. kép 2.: A csöngői bronzkard (Rajz: Ughy István)

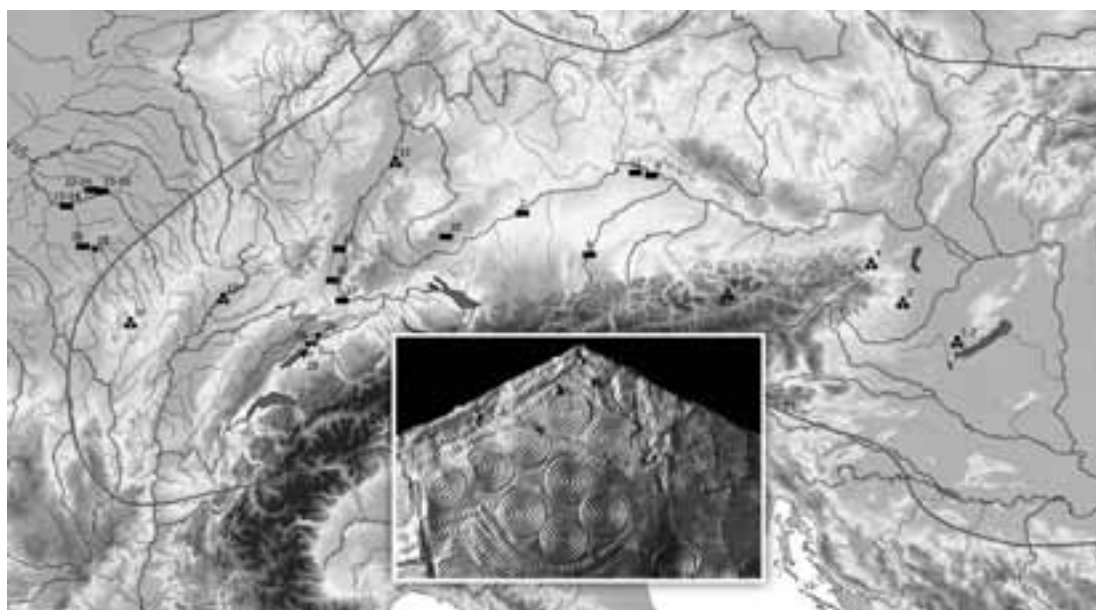
5 Lásd ehhez a következő fejezet 1. képét!

8. kép: A kardos vezetők uralmi területei az Északnyugat-Dunántúlon

mészetelesen nem tudjuk eldönteni, hogy rituális vagy valódi összecsapásból eredő sérülések vannak-e rajtuk.

Visszatérve a mester munkájára, az ötvös-kovács ténykedésének következő lépése az volt, hogy a kihűlt öntőformát leválasztotta a tárgyról. Majd a formák illesztésénél keletkező réseken kifolyt fémet (azaz sorját) eltávolította. Ez letörést, lefűrészelést, majd csiszolást és elsimítást jelentett. A kardokat, sarlókat, késeket, baltákat éllezte, s ha a használat során sérültek, akkor kalapálta, újraélezte (7. kép 1.) azokat. A fém edények és a lemeztárgyak (9. kép) készítése más eljárásokkal folyt, amellyel részletesen a 3., azaz a következő epizódban ismerkedhetek meg.

9. kép: Késő bronzkori arany mellűszek elterjedése Európában – lemezes tárgyak kincsekben (háromszögben elhelyezett kitöltött körök), sírokban (kitöltött téglalap) és szórványként (csúcsán álló háromszög) az Urnamezős kultúra területén és a velemi diadém részlete (Ilon 2015 nyomán)

IRODALOM

BÁNDI GÁBOR – FEKETE MÁRIA: Újabb bronzkincs Velem–Szentviden. – *Savaria, A Vas megyei Múzeumok Értésítője* 11–12 (1977–78) 101–133.

CZAJLIK ZOLTÁN: Lokaler, regionaler oder Fernhandel? Probleme der spätbronzezeitlichen Metallversorgung am Velem–St. Veit Berg (Westungarn). – In: Rezi B. – Németh R. – Berecki S. (Eds.): *Bronze Age Crafts and Craftsmen in the Carpathian Basin*. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș, 5–7 October 2012. Bibliotheca Musei Marisensis Ser. Archaeologica VI. Târgu Mureș, Editura MEGA, 2013, 167–180.

FOLTINY, S.: *Velemszentvid ein urzeitliches Kulturzentrum in Mitteleuropa*, Wien, Österreichische Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte – Urgeschichtliches Institut der Univ. Wien, 1958.

GUILAINE, J. – ZAMMIT J.: *The Origins of War. Violence in Prehistory*. Malden – Oxford – Carlton, 2005.

ILON GÁBOR: A velemi Szent Vid környékének településtörténeti rekonstrukciója a régészeti leletek tükrében. – *Savaria, A Vas megyei Múzeumok Értésítője* 30 (2006) 107–143.

ILON GÁBOR: *Gyűjtő a velemi Szent Vid-hegy lábánál*. Vezető Kern István magángyűjteményében. Kőszeg, 2013.

ILON GÁBOR: *Aranykincs a velemi Szent Vidről*. A késő bronzkori elit hölgyének viselete az új vizsgálatok tükrében. Budapest, Archaeolingua, 2015. (Ugyanekkor angolul is megjelent.)

KEMENCZEI TIBOR: *Die Schwerter in Ungarn II*. PBFIV, 9. Stuttgart, 1991.

MISKE KÁLMÁN: *A Velem Szt. Vidi őstelep. I. A harácsolts leletek leírása*. Bécs, 1907. (németül 1908)

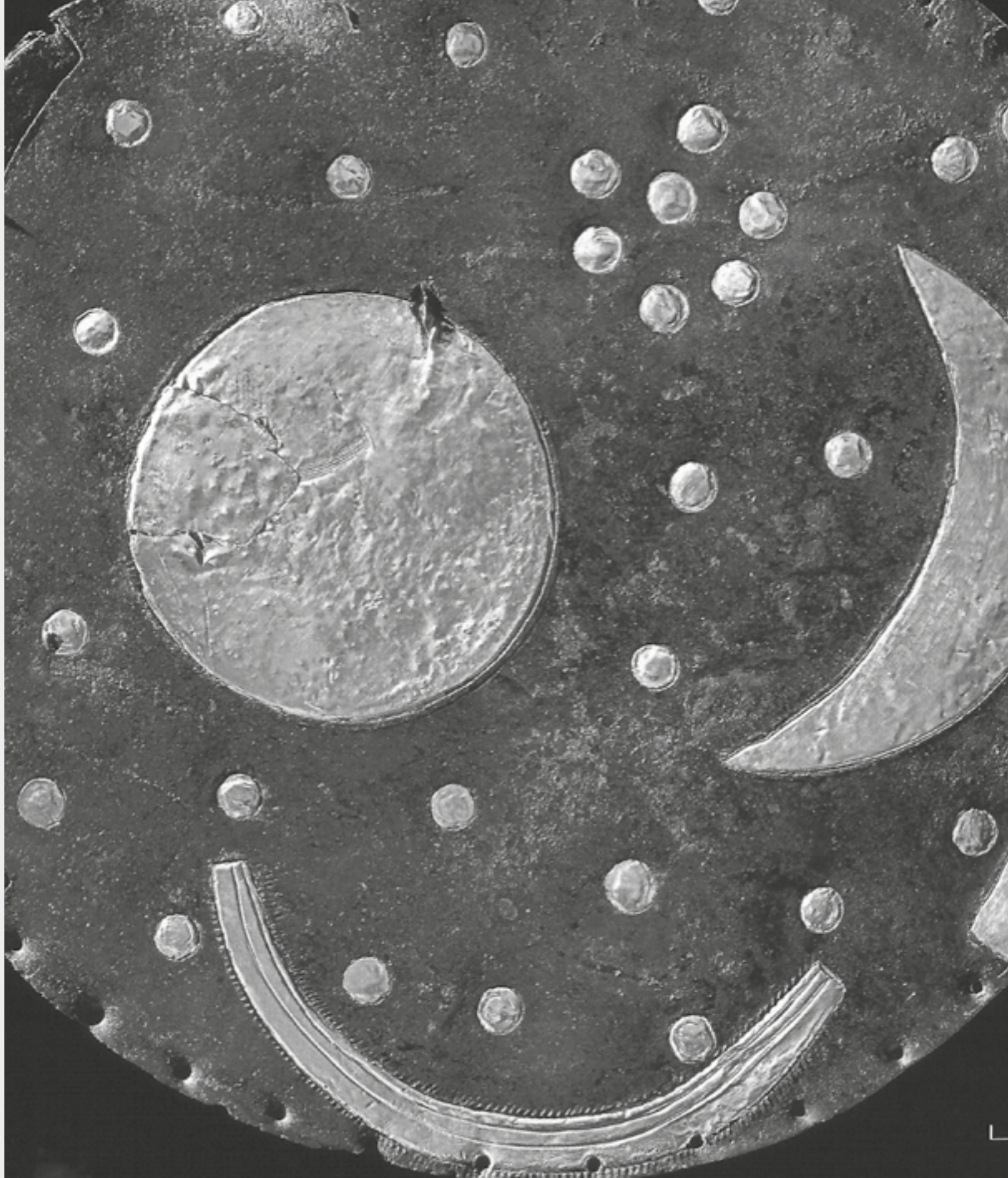
MISKE KÁLMÁN: A Vasvármegyei Múzeum. – In: *Vasvármegye és Szombathely Város Kulturregysülete és a Vasvármegyei Múzeum I. Évkönyve* (1925) 45–63.

MÖDLINGER, M.: Zur Dokumentation bronzzeitlicher Waffen und Werkzeuge aus dem ehemaligen Ostpreußen. – *Acta Praehistorica et Archaeologica* 42 (2010) 109–153.

SZABÓ GÉZA: Adatok a velemi késő bronzkori ónbronzoak archaeometallurgiai vizsgálatához. – *Savaria Pars Archaeologica* 24:3 (1999) 329–357.

RÓMER FLÓRIS: Három nap hazánk Északnyugati határán IV. Kőszeg. – *Archaeologiai Értésítő* I (1869) 277–283.

SOROCEANU, T.: „GLADIUS BARBARICO RITU HUMI FIGITUR NUDUS“. Schriftliches, Bildliches und Ethnologisches zur Bedeutung der Schwerter und der Schwertdeponierungen außerhalb des militärischen Verwendungsbereiches. – *Tyragetia Ser. Nov. V* [XX], 1. (2011) 41–118.

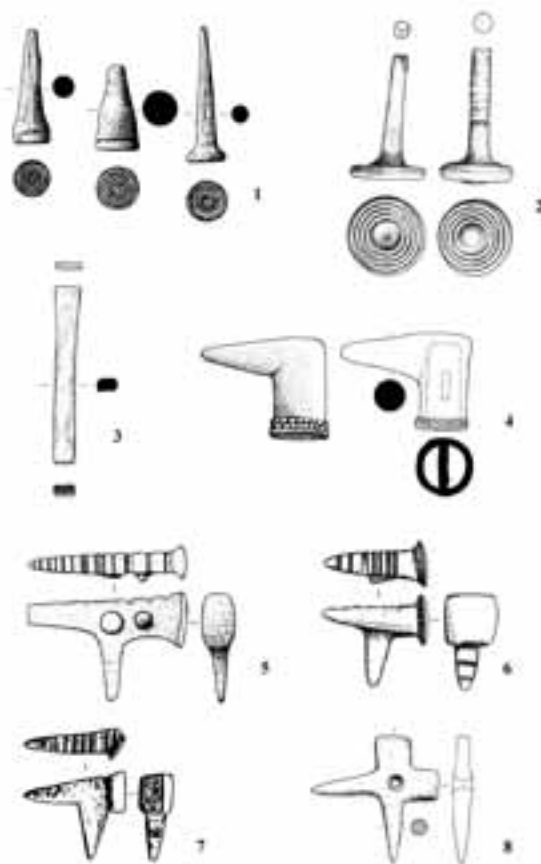
3. EPIZÓD ÉS KIRÁNDULÁS

A késő bronzkor embere – jelek-jelképek
– az első európai egység

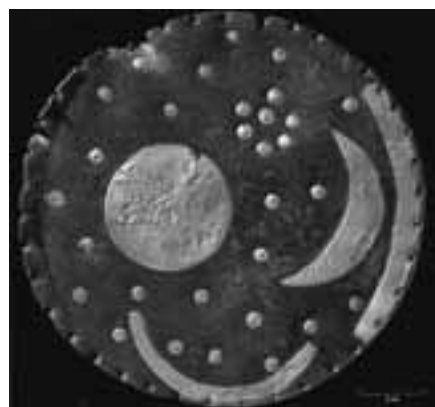
A velemi Szt. Viden több mint egy tucat kincsnek nevezett tárggyegyüttes került elő. Nagy részük rablás, kincskeresés eredménye, nem hiteles feltárásból származik.

Az utóbbi csoportba csak két kincs, a most részletesen tárgyalásra kerülő arany és az 1977-ben előkerült tartozik. A következő néhány oldalon egyetlen, az 1929-ben, ásatáson előkerült aranykincs összefoglaló jellegű bemutatását teszem meg, azaz megismerjük készítésének módját, jelképrendszerét és lehetséges tulajdonosát. Ennek kapcsán az ásató, báró Miske Kálmán¹ bemutatására is sor kerül, és elhelyezem Őt a hazai régészettudomány történetében.

1 A róla készült olajfestményt lásd a kőszegi olvasókönyv 12. epizódjában!

1. kép: Bronzból készített poncolók
(koncentrikus körmintás: 1-2, zsinór-díszes: 3) és üllök (4-8)

2. kép: A nebrai korong

A rabló, pénzszerző célú „ásatásokat” velemi származású, a szabadságharcot követően az úgynevezett Olasz (Türr Ervin vezette) Légióba* lépő, majd azt a felosztatását követően elhagyó, kalandor, könnyű megélhetést kereső, nyelveket tudó és nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező emberek végeztek. A bronztárgyakat értékesítették, jó esetben a bécsi és a grazi múzeumnak, vagy magángyűjtőknek, rosszabb esetben a kőszegi harangöntőnek adva el azokat.

Kincs fogalmán a régészetben a különleges, a földbe kerüléskor esetleg jelentős használati, vagy forgalmi értékkel bíró, az esetek többségében még csak nem is nemesfémeket tartalmazó tárgyegyüttest értjük. Kincsnek számít tehát egy újkőkori, átfűrt kagyló- és csigagyöngyökből (pl. Felsőörs / Veszprém megye), vagy egy késő bronzkori sarlókból (pl. Kőszeg-Asztalkó²) netán vegyes használatú tárgyakkal (pl. Szombathely, Jáki úti temető: sarlók, kés, balta, ékszerek), továbbá római kori aranypénzekből (pl. Szombathely-Herény), esetleg a késő római (pl. Vindornya-fok: ekevas, kasza stb.) vagy a törökkorban elrejtett mezőgazdasági vaszközökből (pl. Cegléd: ekevasak) álló lelet.

A továbbiakban tehát a velemi Szt. Vid hegy ötvös-kovácsainak tevékenységéről, annak egyik eredményéről lesz szó. Joggal feltételezhető ugyanis, hogy az arany ékszerek akár itt is készülhettek (1, 4. kép és 7. kép). Érdeemes azonban e könyv 2. epizódja és kirándulása szövegét ismét elolvasnia annak, aki ezt nem mostanában tette. Talán az sem érdektelen, ha utalok a görög mitológiában Sánta istennek, azaz Héphaisztoszak egyetlen olyan tárgya készítésének Homéroszhoz köthető leírására, amivel

szinte egyezőt bő egy évtizede Németországban fémkeresősök találtak meg. Ugyanott később alapos régészeti hitelesítő feltárás volt, amit több éves széleskörű vizsgálatok és egy ezer oldalas, kétkötetes kiadvány megjelenése követett. Ebben több tucat európai régész, fizikus és csillagász továbbá más szakemberek írták le gondolataikat. Ez az úgynevezett Nebrai kincs,* benne a bronzkoronggal, amelynek felületi mélyedéseibe aranyfóliákat ragasztottak. A korong az égboltot ábrázolja, mégpedig annak több hónapos fázisait egy képbe sűrítve (2. kép).

Nézziük csak Homérosz művének részletét és tanulmányozzuk a korongot!

„...„És legelőször erős pajzsot kalapált ki az üllőn, dúsán díszítette, reá hármás karimát tett, fényeset és ragyogót, s ráfűzte a szíjat ezüstműből. Ötrétű lett végül a pajzs, és jártas eszével Héphaisztosz sok-sok gyönyörű képet kalapált rá. Ráremekelte a földet, rá az eget meg a tengert és a sosempihenő napot is meg a szép teleholdat. S minden csillagot is, mely az ég peremét koszorúzza, Óriót s a Fiastyúkot, meg a Hűaszokat mind, vélük a Medvét is – más néven híva Szekér ez – mint forog egy helyben, míg Óriót lesi egyre, s egymaga nem fürdik csak meg soha Ókeanoszban.....”

(Homérosz: *Íliász*, 18. ének 478-489. sor. Devecseri Gábor fordítása.)

Az aranykincset (4. kép) 1929. augusztus utolsó – szeptember első napjaiban találták meg egy Bécsből érkező, nemzetközi konferencia 25 résztvevője számára végrehajtott bemutató ásatás során. A Szentkút-forrás közelében (3. kép 1-3.), egy hegyes kő alatt volt. Mégpedig a leletben található aranyszálakkal tekercselték össze az ellapított gömbszeleteket és a több rétre összehajtogatott diadémot, azaz fejdíszet. A pontos találási körülményeket csak 2013 októberében, Miske Kálmánnak egy töredékes levélfogalmazványából ismertem meg és tettem közzé a kincset tárgyaló könyvemben. A helyszínt Katona Szilveszter (3. kép 3.) segítségével azonosítottam. Az ő nagyapja, a velemi Katona János, akinek részben a telkén történt a feltárás, akit Miske ásatási munkásként is alkalmazott, többször mesélte el neki a megtalálás történetét. A kincs helyét számtalanszor megmutatta. A szomszédos telektulajdonos az 1960-as években Bónya Lajos volt. Az ő őst pedig Bónya Jánosnak hívták, aki 1896-ban bronzokat adott el a Kőszegen, a

3. kép 1: Az aranykincs előkerülési helye az 1857. évi térképen

2 Lásd erről a kőszegi olvasókönyv 2. epizódját!

3. kép 2: Az aranykincs előkerülési helye a forrás közelében

3. kép 3: Az aranykincs előkerülési helye a helyszínen, a hajdani telektulajdonos, ásatási munkás unokája áll ott

Chernel utcában élő Miske Kálmánnak. Bónya a saját birtokán 1896 áprilisában és májusában ásott ki egy-egy bronzkincset. Ezek tárgyaiból adott el Miskének, a Vasvármegyei Múzeumi Egyletnek és a Magyar Nemzeti Múzeumnak is.

Az aranykincsért a telektulajdonos Katonának még mérsékelt jutalmat sem fizetett, sem a rendkívül szegény szombathelyi székhelyű Vasvármegyei Múzeum, de a magyar állam sem. A tárgyak restaurálására 1943-ban Miske Kálmán halálát követően szinte azonnal sor került. A lemezeket kiegyengették. A bronz- és aranytöredékekből álló ékszeregyüttes a múzeum 1944. évi nemesfém leltárában már szerepelt. Ebből tudjuk, hogy a hajdani diadémot borító aranyfólia ekkor már egy durva, vörösréz lemezre volt rögzítve.

De ki is volt a megtaláló, az ásatást vezető régész, báró Miske Kálmán?

1860. november 25-én, birtokos család hatodik gyermekeként született a Fejér megyei Bodajkon. Édesapja Moson vármegye főispánja volt. Talán ez az oka annak, hogy Mosonmagyaróvárott, a Mezőgazdasági Akadémián tanult. Így készült fel a családi birtok majdani vezetésére. Ezzel a képzettségével magyarázható, hogy régészeti tevékenysége során rendkívül nyitott volt a geológia, a talajtan, és ezzel összefüggésben a kémia tudományára. Így válik érthetővé a vegyelemzések, a geológiai és a talajtani kutatásokra való hajlama, amelyek gyakorlati és sorozatszerű alkalmazásával úttörő jelentőségű szerepet játszott a 20. század elejének nem csak hazai, de nemzetközi tudományosságában is.

Kőszegen történt megtelepedésének egyszerű oka az volt, hogy feleségül vette Chernel Kálmánnak, a város első történetírójának Sarolta nevű lányát. Apósa és Miske is több nyelvet beszélő, művelt, a történelem iránt elhivatott emberek, a műkincsek megszállott gyűjtői voltak. 1900-ban eladta bodajki birtokát és Kőszegre költözött. Házasságukból egy gyermek született. A Chernel-család révén a herceg Esterházy és a gróf Zichy-családdal is kapcsolatba került, ami az édesapja főispáni tisztségéből és bárói rangjából fakadó társadalmi hálózatát kitágította, és szilárd alapot adott múzeumalapítói, múzeumvezetői és régészeti munkásságához. Ugyanakkor nem kevés irigyet szerzett neki. A működését 1908-ban megkezdő Vasvármegyei Múzeumnak adománya révén alapítója, egyúttal október 12-től első „régiségügyi” öre³; 1912. március 21-től 1943. március 15-én Kőszegen bekövetkezett haláláig a múzeum első világi, máig leghosszabb időt kitöltő igazgatója. Az 1932 májusában a kapuit

3 Ma muzeológusnak nevezzük.

4. kép: A velemi aranykincs restaurált aranyfóliái (Fotó: Tártsy Tamás)

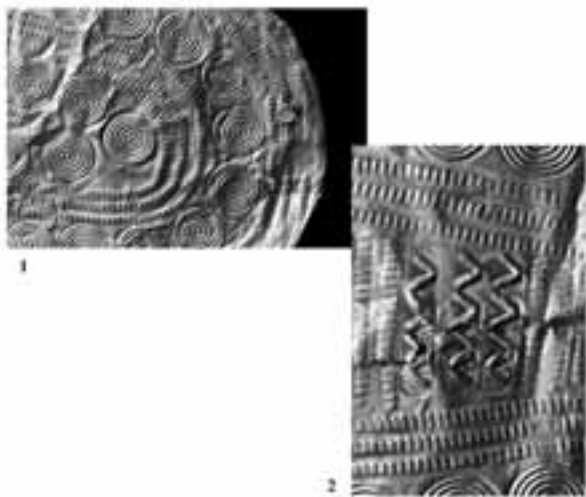
a látogatók előtt megnyitó kőszegi Helytörténeti és Szülőföldismereti Múzeumnak egyik alapítója és Előkészítő Bizottságának elnöke.

Miután a kincs tárgyai a 20. század végére meglehetősen rossz állapotba⁴ kerültek, szükségessé vált új restaurálásuk. Ezt a munkát 2004–06-ben *T. Bruder Katalin* a Magyar Nemzeti Múzeum, ekkor már nyugalmazott, arany-, ezüst-, valamint különleges tárgyak helyreállításában nagy tapasztalatokkal rendelkező főrestaurátora végezte el.

A tárgye gyüttest a vasvári születési, első régész diplomás nő, ráadásul azt Bécsben megszerző *Mozsolics Amália* (1910–1997) korábban feldolgozta. Megfigyeléseit és eredményeit német nyelven 1950-ben Svájcban tette közzé. Ennek ellenére számos adat ismeretlen maradt. Ennek oka az aranydiadém fóliájának a fent említett vörösrézlemezre, illetve a gömbszeletlemez lapított korongként történő műanyag lapokra helyezése, valamint megfelelő mérésekre (pl. fólia- és huzalvastagság, súly) alkalmas múzeumi eszközök hiánya volt. A 21. század elején végre a következő adatokat tudtuk meg: a kisebb kitörések miatt hiányos diadém hossza kiterítve: 403 mm, legnagyobb magassága: 97 mm. A fólia vastagsága: 0,41–0,6 mm. Legnagyobb átmérője az „eredeti”, az új restaurálást (helyreállítást) követő nyugalmi helyzetben: 193 mm. Súly: 23,09 g (4. kép).

Az I. gömbszeletpár – díszítésük azonos – esetében, azok szintén hiányos darabjait pecsételt zsinórdísz és cikk-cakk minta keretezi a közepén elhelyezett, préselt 7 db koncentrikus kör-mintát. A tárgyak átmérője: 56 mm, vastagságuk: 0,41–0,6 mm. Súly a restaurálás előtt: 3,16 g illetve 1,5 g (4. kép).

4 A második világháború alatt, a restaurálást követően Szakonyi László múzeumi hivatalsegéd, később annak első restaurátora jóvoltából például egy ládában, szén alá rejtve élte át a német, a nyilas és az orosz hadsereg, valamint a lakosság bizonyos elemeinek múzeumi fosztogatásait.

5. kép: A diadém részletei (Fotó: Takács Tibor)

Kiss E. Csaba főrestaurátorral, a Savaria Múzeum munkatársával végigmértük a fóliák ötvös eszközeinek, a koncentrikus mintákat eredményező úgynevezett matricáknak (1. kép 1-3) a lenyomatait. 5 és 7 mm-es⁶ átmérőjű, bronzból készített eszközökkel dolgozott a későbbi bronz hordozólemeze a hajdani mester. Erre vitte fel, azaz ütötte be poncolókkal a mintákat (koncentrikus kör, cikk-cakk – 4-5. kép), majd préselte, simította bele (pl. fahengerrel) a bronzlemez díszes felületébe a hajszálvékony aranyfóliát. Vizsgálatunk során az is világossá vált, hogy pl. a diadém függőleges cikk-cakk mintáját is egy matricával ütötte be a bronzlemez felületébe az ötvös (5. kép 2.). Ezzel magyarázható a díszítés szabályos ismétlődése, de a matrica szélének lenyomata is jól látható.

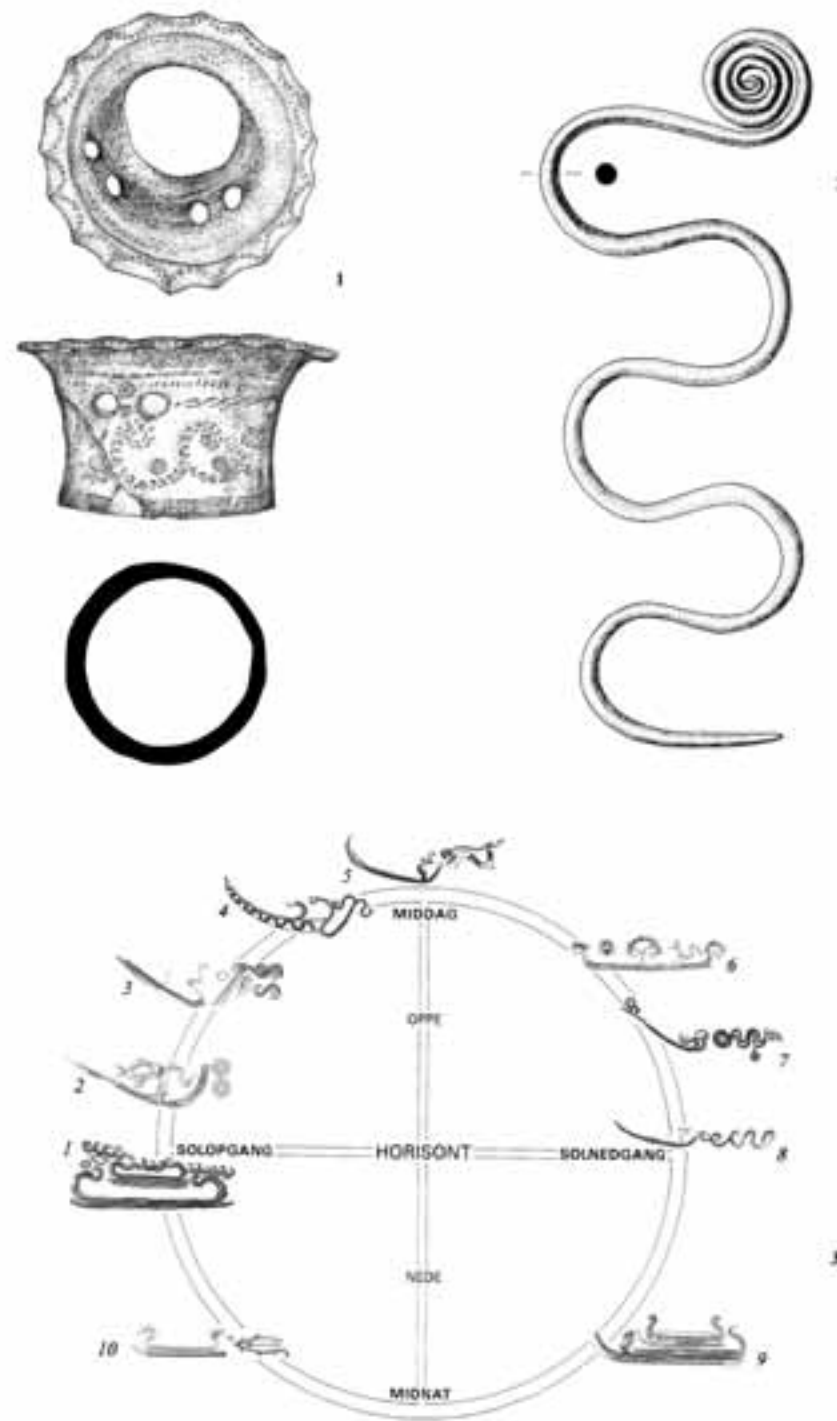
Tóth L. Attila fizikussal, a Magyar Tudományos Akadémia Műszaki Fizikai és Anyagtudományi Intézetében, Budapesten vizsgáltattam meg az aranyak és a bronz hordozólemezek töredékeinek anyagösszetételét. A használt eszköz és módszer a scanning elektronmikroszkópos-elektronsugaras mikroanalízis (angol rövidítése: SEM-EMA)⁵ volt. Az ónt ez a vizsgálat nem mutatta ki, így a felhasznált arany eredetének (vízfolyás hordalékából / Duna, Dráva, Mura / mosott vagy bányászott / Keleti-Kárpátok, Stájer Alpok) kérdése továbbra is nyitott. Az viszont bizonyos, hogy nem erdélyi bányászott aranyból készült, mert ezüsttartalma 10 %-nál kisebb.

Az aranyfóliák díszítése nem öncélúan készült. A korabeli ember számára jelentéssel bírt, ahogy később, a Bibliát olvasni nem tudó középkori embernek „beszéltek” a templomok falfestményei, avagy ahogy számunkra ma a közúti táblák, a repülőterek szimbólumai, az internet és az okostelefon ikonjai adnak eligazítást.

A II. pár – az elsőtől részben eltérő, de egymással megegyező díszítésű – ugyancsak hiányos példányainak szélére egy sor koncentrikus kör mintát préseltek, majd zsinórdísz és cikk-cakk minta-sorok következnek, amelyek a közepén elhelyezett préselt 7 db koncentrikus kör-mintát keretezik. A gömbszeletek átmérője: 56 mm, vastagságuk: 0,8 mm. Súlyuk a restaurálás előtt: 2,05 g és 2,46 g (4. kép).

A ma meglévő⁵ összesen 66 db aranyspirál súlya 49 g.

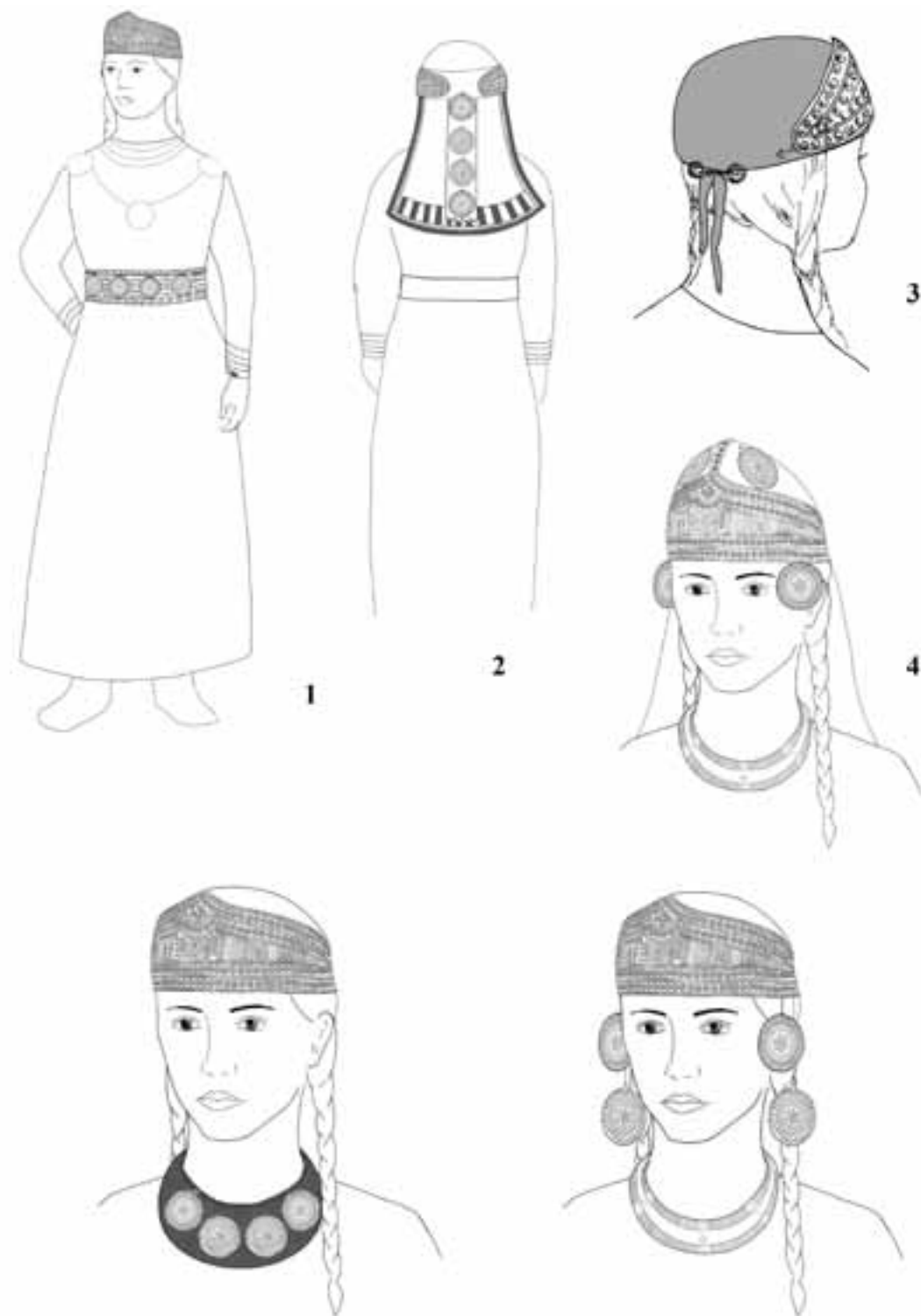
A kincs aranyainak összsúlya: 82,07 g. Továbbá megmaradt néhány gramm, az aranyfóliák eredeti bronz hordozólemezeiből, morzsalékos töredékek formájában. Ezeken a fóliák díszítésének részletei láthatók.

6. kép 1: Kerámia edénytartó Miske Kálmán délvidéki feltárásából, 2: A ménfőcsanakai bronzkincs kígyó alakú tűje, 3: Késő bronzkori világkép (Flemming Kaul dán régész nyomán)

5 Hogy korábban mennyi került elő és mennyi volt a múzeumban – nem tudjuk. Erre vonatkozó adatot ugyanis nem ismerek.

6 Itt-ott 0,2 mm-es eltérést tapasztaltunk, amelynek magyarázata matrica hajdani erősebb beütése, avagy az évezredek, nem utolsó sorban múzeumi műtárgytörténet (pl. 1943. évi restaurálás, ráhajlítás a rézhordozóra) lehet.

7. kép: Az aranykincs tárgyainak lehetséges viseleti módozatai egy díszruhán (Ilon 2015 nyomán)

A főliák díszítése talán a következőt jelenthették a korabeli ember számára?

1. A gömbszeletek közepén a 7 db koncentrikus kör a *Plejádokat*, a *Fiastyúkot* ábrázolja? Ez a csillagkép a tájékozódás meghatározó eleme a vízi és a szárazföldi közlekedésben. Így nem véletlen, hogy megtalálható a nebrai korongon (2. kép) is, de így mesélt erről Homérosz:

„Vásznait így vígan feszítette ki fényes Odüsszeusz,
kormány mellé ült, s vezetett, jól értve a módját,
s míg ott ült, sose hullt le a szemhéjára az álom;
Pléiaszok fényét, későn lenyugodni Boóteszt
s látta a Medvét is - más néven híva Szekér ez -
mint forog egyhelyben, míg Óriónt lesi egyre,
s egymaga nem fürdik meg csak soha Ókeanoszban;
mert úgy mondta Kalüpszó néki, az isteni úrnő,
hagya a balkeze mellett azt, így járja a tengert.
(Homérosz: *Odüsszeia*, 5. ének 270–278. sor. Devecseri G. ford.)

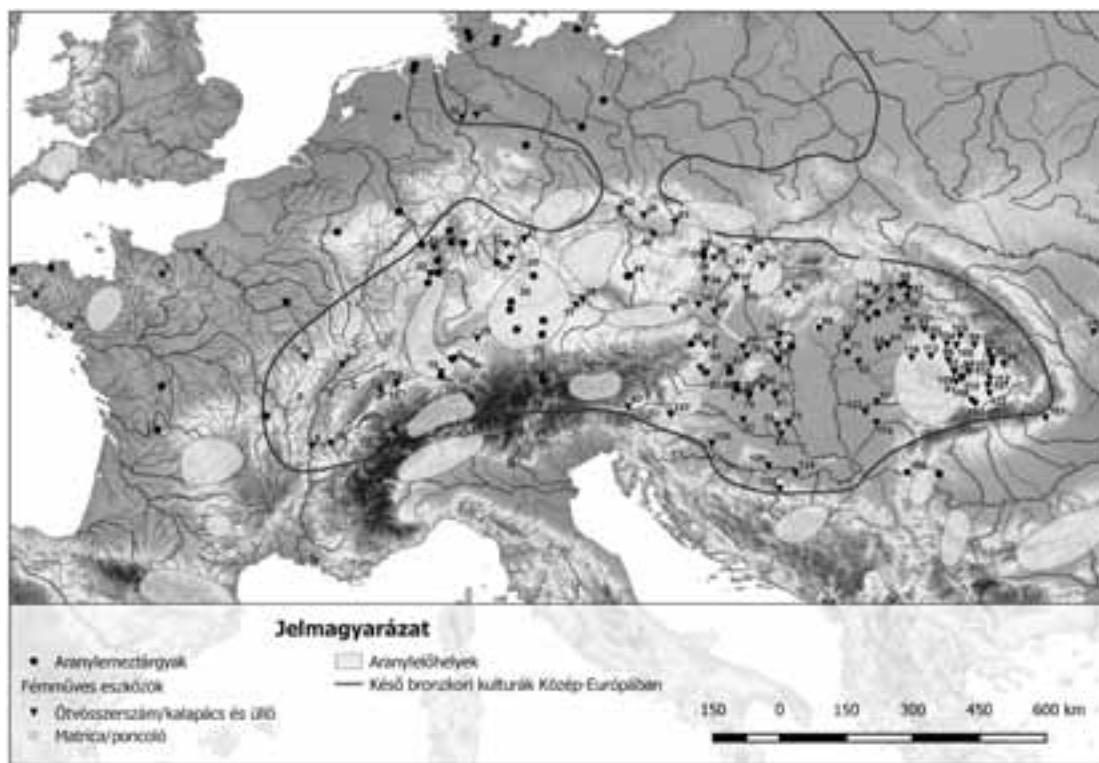
2. A gömbszeletek közepén látható 7 db koncentrikus kör egy *holdfázist*, azaz egy *holdnegyedet* jelenít meg. A 7-es és a 28-as szám az északi bronzkorban az Aspeberget-i² sziklarajzon jelenik meg, ahol egy ember a jobb kezében egy systrumhoz (csörgő, vallási szertartáson használt zajkeltő eszköz)³ hasonló tárgyat tart. Itt 4 sorban, soronként 7 len-cse alakú bemélyedés, azaz összesen 28 látható. Az ábrázolást közlő dán régész, Flemming Kaul⁴ – ahogy én is – szintén a négy holdfázis, illetve a holdhónap ábrázolásának felvetéséig jutott. Ilyen szempontból vizsgálva a velemi gömbszeletek száma – 4 – tehát nem véletlen, ugyanakkor azt is jelenti, hogy a viseleti együttes e részét teljesnek tekinthetjük.

A diadém – értelmezésem szerint – a *Nap* és a *Hold* együttes megjelenítése. Az arany, a sárga, a sugárzó Nap, ahogy a koncentrikus kör is a Napot jelképezi. A diadém csúcsos oromzatában a 7 db koncentrikus kör (4. kép) a már megismert egy *holdfázist* jeleníti meg. A fejdísz peremén 219 db (+ 2 db a kitört részre szerkeszthető) koncentrikus kör-minta számlálható meg, amelyből hajdan 221 db volt. További égi jelkép a cikk-cakk minta, ami *kígyóként* (5. kép 2.), a rossz, a *gonosz* megfelelője. (Hétköznapi értelmezése lehetne: a szántás barázdája? ...s akkor a 221 koncentrikus kör = naptári nap, a birtokolt és megművelt földet, területet jelenti?) A kígyó fejeként az V. évezredtől, a Balkán újkőkorszakának végén megjelenő és a kora vaskorig népszerű jelkép az erőt, a hatalmat jelzi.

Máskén leírva és összefoglalva: a paraszti társadalomban a földműves munkával töltendő idejének, naptári évének (az ún. Plejádikus év) a hosszát (221 nap) rögzíti a diadém, ami 7 holdhónapnyi + 14,3 napnyi hosszúságú. Ez nem lehet pusztán véletlen és igen közel áll a mai csillagászati számításhoz. Ennek összetevő elemeit pedig a gömbszeleteken ábrázolták. A megmaradt együttes szimbólumai az e- és a túl-/alvilág együttesét jelenítik meg, a jó és a rossz kettősségét illusztrálják. Így logikusan a közösség kettős (duális) világképére (6. kép 3.) lehet következtetni.

A hiányos – a kar- és a láb ékszereit nem tartalmazó – viseleti együttes (4. és 7. kép), azaz *díszruha tulajdonosa* bizonyosan a velemi Szent Vid hegyen élő és onnan a környéket kb. 30–50 km-es sugarú körben irányító, késő bronzkori, az *Urnamezős kultúra* „városi” elitjé-

IRODALOM

8. kép: Aranylemez tárgyak, poncolók és üllők az Urnamezős kultúra elterjedésének területén (Ilon 2015 nyomán)

nek egyik, ha nem első számú, „ösi eredetű” és tradicionális családjának – talán *uralkodó családnak* is nevezhetjük? – egyik, nagy valószínűséggel *hölgytagja* lehetett. Ő egyúttal valamilyen szakrális-főpapi szerepkörrel is rendelkezhetett. Az aranyékszerek egyszerre sugallták a társadalmi helyzetet, az erőt és a hatalmat, kifejezték a reprezentációra való lehetőségét, tehetőségét, egyúttal kódolt üzenetet közvetítettek. Utóbbi alpanyaguk, díszítésük és az eltemetés ténye fejezte ki. Nem zárható ki azonban pl. Wolfgang David² német kollégám feltételezése sem, hogy az ilyen viseleti együttesek nem csak élő emberhez, de kultusz szobrokhoz is tartozhattak. A velemihez hasonló funkciójú viseleti együttes (4. kép) volt egy a velemnél kb. két-három évszázaddal korábbi, a Halomsíros kultúrához köthető Bernstorfi³ és az urnamezős időszak második felére keltezett Bullenheimer Berg-i⁴ (mindkettő Németországban) aranykincs is.

Végezetül megállapítható, hogy a bronzkori Európa legrangosabb társadalmi rétegét aranyfóliával bevont viseleti és rangjelző tárgyak együttese továbbá aranyfólia-bevonatos, reprezentációs célú edények jellemezték (8. kép). Ezekon ugyanazt a szimbólumrendszert jelenítették meg az ötvösök, nyilván megrendelőik parancsa szerint. A feltételezhetően azonos eszmei-gondolati háttér földrajzilag megfogható tömbben – az Atlanti-óceántól a Duna-deltáig és Skandináviától a Mediterráneumig – tárgyasult viseleti aranylemezek elterjedésének legkeletebbi, a határterületen lévő előfordulása a velemi Szent Vid.

BÁNDI Gábor Das Golddiadem von Velem. – *Savaria, A Vas Megyei Múzeumok Értesítője* 16 (1983) 81–93.

DAVID, W.: Zum Ornament der Goldblechkegel von dem Hintergrund bronzzeitlicher Goldfunde Mittel- und Südosteuropas. – *Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums* 2003. 35–53.

DAVID, W.: Bronzezeitliche Goldornate aus Süddeutschland und ihre donauländisch-balkanischen Beziehungen. – In: Todorova, H. – Stefanovich, M. – Ivanov, G. (eds.): *The Struma / Strymon River Valley in Prehistory. In the Steps of James Harvey Gaul* 2. Sofia, Gerda Henkel Stiftung, 2007. 421–441.

DAVID, W.: Die Zeichen auf der Scheibe von Nebra und das altbronzezeitliche Symbolgut des Mitteldonau–Karpatenraumes. – In: Meller, H. – Bertemes, F. (Hrsg.): *Der Griff nach den Sternen. Internationales Symposium in Halle (Saale) 16.–21. Februar 2005*. Halle. Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt – Landesmuseum für Vorgeschichte Halle (Saale), 2010. 439–486.

HANSEN, S.: Aspects of Bronze Age Art. – In: Hansen, S. – Molodin, I. V. (Eds.): *The Bronze Age Art. Proceedings of international symposium. April 15–19, 2013, Stralsund, Germany*. Novosibirsk – Berlin, 2015, 141–158.

ILON Gábor: A kerék, a nap, a vízimadár és a napbárka késő bronzkori kardjainkon ...a kereskedelem avagy más kapcsolatok lehetséges lenyomatai? – In: Ilon G. (Szerk.): *ΜΩΜΟΣ VI. Őskoros kutatók VI. összjövételének konferenciakötete. Nyersanyagok és kereskedelem. Kőszeg*, 2009. március 19–21. Szombathely, 2009. 151–188.

ILON Gábor: *Aranykincs a velemi Szent Vidről. A késő bronzkori elit hölgyének viselete az új vizsgálatok tükrében*. Budapest, Archaeolingua, 2015.

MOZSOLICS Amália: *Der Golfund von Velem–Szentvid. Ein Beitrag zur Metallkunst der älteren Hallstattzeit*. Praehistorica I. Basel, 1950.

4. EPIZÓD ÉS KIRÁNDULÁS

Kora vaskori szentély

A szent helyek a késői őskőkori, például a csehországi Dolný Věstonice-i² eredettől, a szombathelyi Oladi plató több tucat agyagszobrocskát tartalmazó újkőkori áldozati gödrén, az Ikervári kora vaskori textíliába tekert bronzkincset tartalmazó mély beásásán, a szombathelyi Iseum emberi maradványokat őrző kútján át és a ma is búcsújáró helyként létező velemi Szt. Vidig terjed. Az Olvasókönyvnek ebben a részében a bozsoki Kalapos-kő szentélyével, Nap / csillag obszervatóriumával (?) ismerkedünk meg.

1. kép 1: A bozsoki Kalapos-kövek egyike

gyakat (pl. lándzsa, ékszerek) az *Aggteleki-barlangban*. Ezekben a barlangokban a hideg, a nedvesség és a sötét miatt természetesen soha nem laktak, de számos alkalommal tértek vissza és nem ok nélkül az emberek.

1. kép 2: A bozsoki Kalapos-kövek egyike (A szerző fotója)

ták ide? Ide temetkeztek? Esetleg feláldozták őket az alvilág „lényének”? A több emberi és állati eredetű csontváz töredék akár így is értelmezhető. Akkor itt a kor emberének szent helye lehetett? Hasonló jelenséget figyeltek meg a késő bronzkor legvégéről a németországi Harz-régióbeli Dorste–Lichtensteinhöhle esetében is. A Kőlik-barlang ember- és állatcsontjai mellett egyébként tűzhelyet sejtető égett famaradványokat, világító eszközt (hengeres agyagmécsest: edénytöredékeket, köztük egy összeállítható 60 cm magas tárolóedényt és tálak darabjait találták barlangászok és régész.

A régészeti kutatás 18–19. századi hajnalán elsőként olyan *barlangokat* találtak az őskor, a jégkor végének időszakából (19 000–17 000 éve) karcolt rajzokkal és festményekkel (pl. *Altamira, Lascaux*²), amelyek például változatos vadász és más közösségi jeleneteket / történeteket meséltek el. Később a mi Bükk-hegységünk barlangjaiban rögzítettek – napjainkban is – számos különleges helyzetet. Mondjuk emberi maradványokat a *Szeleta-barlangban*, és késő bronzkori, tudatosan elrejtett bronz- és aranytárgyakat (pl. lándzsa, ékszerek) az *Aggteleki-barlangban*. Ezekben a barlangokban a hideg, a nedvesség és a sötét miatt természetesen soha nem laktak, de számos alkalommal tértek vissza és nem ok nélkül az emberek.

A Bozsokhoz legközelebbi hazai ilyen barlang – bár festmények nincsenek benne – a Bakony-hegységben, a Veszprém megyei Herend mellett található *Szentgál* község határában, a Mecsek-hegyen. Itt a *Kőlik-barlang*, úgynevezett Régészjáratában a késő bronzkori Urnamezős kultúra (Kr. e. 1350–750/700) végén élő egyik közösségének talán a kultusz helye lehetett. Minden elhunytat, vagy csak a közösség szempontjából nem hétköznapi, nem egyszerű, a problémás embereket hoz-

A Kalapos-kő leírása

A Kőszegi-hegység déli részén, Bozsoktól északnyugatra kb. 2 km-re található, legnagyobb magassága 586 m. A hegy palatójának átlagos magassága 575 m. A Kalapos-kövek egy kb. 100 x 30 m-es területen állnak. Kb. 10–15 m-rel emelkedik környezete fölé az a zöldpala anyagú sziklatömeg, amelyen a megkapó formájú kőalakzatok vannak. A hely az elnevezését az itt található fura alakú kövekről kapta. A tömb(oszlop)szerű köveken nagyobb kőtömbök vannak, amelyek kalapra emlékeztetnek (1. kép 1–2.). A jelenségek a zöldpala rétegek közé beépült mészkiválás kioldódásával, természetes módon alakultak ki és a dolmenek³ formáját idézik. A helyet egy völgy választja el a Kőszegi-hegység tömegétől. Az egyik Kalapos-kövön geodéziai mérési hely, úgynevezett háromszögelési pont található. Jó időben a velemi Szt. Vid innen remekül belátható.

A Kalapos-kőre egy meredek erdei úton, majd a keskeny nyergen futó enyhén emelkedő ösvényen a hegy lábánál Rohoncra (Rehmitz, Ausztria) vezető aszfalt úttól kb. 45–50 perces kemény gyalogtúrával lehet eljutni. A nyergen található ösvényen három helyen – mintegy kaput képezve – két-két nagyméretű kő helyezkedik el (2. kép és 5. kép), amelyek akár emberi tevékenység következtében kerültek a helyükre. Az sem lehetetlen, hogy ezeket megfaragták. Mintegy a feltételezett őskori „felvonulási utat” szegélyezik, tagolják. A kapuk – a Kalapos-kő felé haladva – egyre kisebb távolságok után következnek.

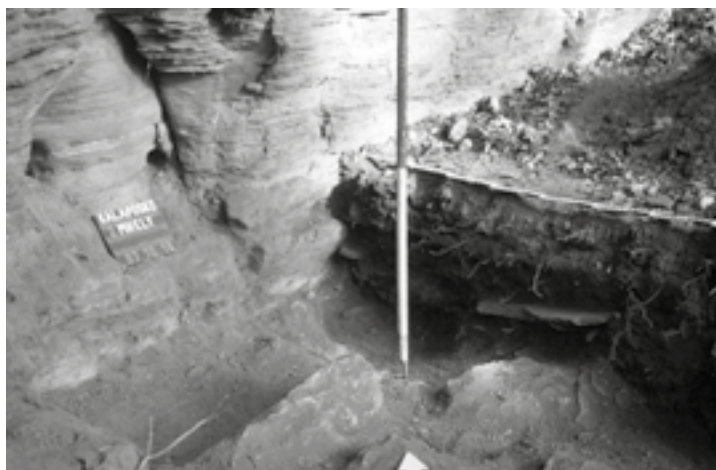
A hely régészeti vizsgálata

A régészeti kutatás legalább egy évszázada egyetért abban, hogy a velemi Szent Vid a késő bronz-, a kora vas- és a kelta korban hatalmi (törzsi?) központ volt. A kultikus, rituális,⁴ vallási szertartás helye pedig talán – e feltételezésem szerint – a Kalapos-kőn, tehát a hegytetőn lehetett. Ez egy igazán különleges természeti környezetet a kövekkel pl. a kilátás, a megfigyelés (pl. égi jelenség) adta lehetőséggel.¹ A Nap vagy más égitestek, égi jelenségek szerepének e helyhez kapcsolódó kutatásával a hazai – éppen csak csírá állapotban lévő – *archeoastronómia*⁵ (régészeti célú csillagászat) még nem foglalkozott. A hely viszont – véleményem szerint – annak idején *kiválóan megfelelt volna a vallási szertartások lebonyolítására. Az oszlopszerű, az Európából jól ismert megalitokhoz*⁶ hasonlatos kövek egyúttal figyelem-összpontosító eszközként is felfoghatók, de egyszerre lehetnek a szent terület ismétlődő szimbólumai is. A hegytető e kövekkel határvonalaként is értelmezhető az evilág és a másvilág között, ugyanakkor votív⁷ tárgyak elhelyezésére is alkalmas. Az az képzelés, miszerint a Kalapos-kő szakrális hely lehetett, nem tőlem, hanem Fekete Mária régésztől és férjétől, Tóth István ókor-

2. kép: Az egyik felvonulási „kapu” (a geodéták jobb és bal oldalán látható kövek) (A szerző fotója)

1 Akkoriban természetesen a települések fényei nem zavarták az égbolt tanulmányozását.

3. kép: Kora vaskori tűzhely ásátás közben, a 2. feltárási helyszínen (A szerző fotója)

Történelem Tanszéke, általam vezetett régésztechnikus képzése keretében végzetük el. Tanítványaimmal egy hétvégén (október 17-18-án) dolgoztunk² a Kalapos-kő három helyszínén. Az 1. munkahelyen csak újkori tárgyi emlékeket (pl. vaskés) találtunk. A 3. helyszínen, ami egy kisméretű sziklaüreg (Holler-barlang – (4. és 5. kép) az országhatár közelében,

4. kép: A Kalapos-kő Holler-barlangjának kutatása (A szerző fotója)

² Munkánkat szállással és terepjáró gépkocsival az Erdészeti Rt. (Szombathely, Zanati u. 26.) támogatta. E helyütt is köszönöm dr. Pethő József, akkori vezérigazgató úr megértő és pótolhatatlan segítségét.

történészről ered. Én elfogadtam feltételezésüket, annak ellenére, hogy az ilyen elképzeléseket Buday Árpád a szegedi egyetemen az 1920-as években tanító régész meglehetősen kategorikusan elutasította.

Az elképzelés ellenőrzésének – bizonyításának, vagy elvetésének – egyik, és első lépése természetesen egy régészeti szondázás volt. Ezt 1997-ben a Berzsényi Dániel Főiskola (ma a Nyugat-magyarországi /Soproni/ Egyetem szombathelyi részlege)

a Kalapos-kő nyugati, kevésbé sziklás részén, csupán egy keskeny kutatóárkot mélyítettünk le a pala szálkőig. Ennek betöltéséből csak közép- és újkori leletanyag került elő. Ez legalábbis arra utal, hogy a barlangocskát ezekben az évszázadokban – talán kitakarítást követően? – esetleg menekülőhelyként használták. A téma szempontjából most számbavehető helyet a 2. munkahely, azaz kutatószonda (3. és 5. kép) jelentette. Itt egy tűzhely maradványait és edénytöredékeket találtunk. Tevékenységünket folytatva – az archeoasztrolómiai szempont felvetése után – 2001 novemberében geodéziai felmérést szerettem volna készíttetni a területről, amit azonban régészeti terepi elfoglaltságom, majd a beálló tél megakadályozott. Ezért ekkor mérőszalagokkal csak egy rajzvázlatot (5. kép) készítettünk, majd végül a felmérést geodéziai mérőállomással 2006 júliusában Isztin Gyula geodéta végzettségű tanítványom irányításával két hallgatóm (6. kép) mérte fel.³

*A Hold, a Nap, avagy a csillagok, s tán még inkább mindezek együttes megfigyelőhelye volt itt? Hasonló, mint amelyenkről pl. a babilóniai agyag lépcsőpiramisok esetében tudunk? Vagy, ahogy azt a németországi Nebra híres korongja⁴ alapján joggal feltételezhetjük az európai bronzkor földműves népeiről? A földműves munkájának alapvetését, a naptárt készítették el, korrigálták és figyelték innen az ég jeleit? E feltételezésem ellenőrzése még bizonyításra vár, hiszen csak a megfelelő szoftverekhez értő csillagással együtt tevékenykedve történhet ez meg. Lehet, hogy közületek, olvasóim között lesz az, aki a kérdéseimre a választ majd megadja? Ugyanakkor a Magdalensberg-i^a (Németország) 102 méter átmérőjű halomsírba a Kr. e. 618 és 609 között beásott 126 utótemetkezése elemzése alapján kimondható, hogy oda a korabeli csillagképet pontosan (!) lemásolva temették el halottaikat. Ismereteik az égboltról tehát meglepően és meglehetősen alaposak voltak. Homérosz szerint a *szentély* „a város szélétől oly messze, hová még ér a kiáltás” volt. A kel-*

5. kép: A kézi felmérés rajza (Ilon 2002 nyomán)

³ A vázlat elkészítését megelőző felmérésen részt vettek: Nagy Ágnes és Nagy Marcella régésztechnikus hallgatók, valamint Vámos Gábor régésztechnikus. A 2006. évi felmérésen a figuránsok Hummel Balázs és Tóth András voltak. Szíves segítségüket e helyütt is megköszönöm.

⁴ Lapozz e kérdés kapcsán a könyv 3. epizódjához!

6. kép: Hummel Balázs és Tóth András mérőállomással a Kalapos-kövön (Fotó: Isztin Gyula)

ták esetében is tudjuk, hogy vallási szertartásaikat a szabad ég alatt, szent ligetekben, szentként tisztelt források, sziklák tövében hajtották végre. A Kalapos-kő a Szent Vidtől „bekiáltható” és látható távolságban van... szabad ég alatti furcsa sziklák.

A 2. munkahely jelenségei, leletanyaga és értelmezésük

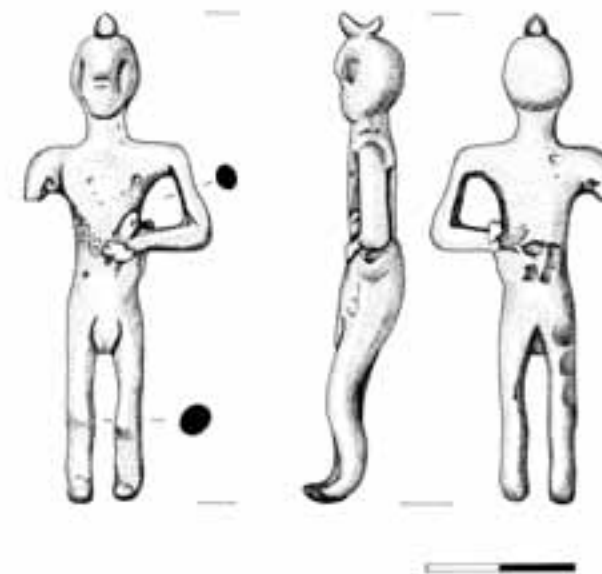
Az egyik nagy falszerű, ereszszel rendelkező kő alatt nyitottuk ki 4 m hosszú és 150 cm széles, Ny–K-i irányú árkunkat. Ezt 45–55 cm-es mélységig ástuk le az igen köves, alig humuszos talajban. A szikla közelében ugyanis nagyobb, távolabb pedig nagymennyiségű, aprózott palakőzet volt kevés humusszal. Az árkot a szikla alatt É-i irányba szélesítettük. Ebben a rábontásban 50 cm mélyen egy erősen faszenes, kormos, hamus tűzhelyre utaló foltot találtunk. A jelenség egy tűzhelyre utalt, ami egyszerű melegedőhely, de esetleg valamilyen, a nem hétköznapi (szent?) helyszínen folytatott tevékenység eleme is lehetett. A tűzhely hamujában és környékén őskori edénytöredékeket találtunk. A tűzhelyfolt elbontását követően 70 cm mélységben értük el a pusztá-

szálkővet (3. kép). A tűzhelyfolt őskori emlékei az alábbiak:

1. Simára csiszolódott őrlőkő töredéke. Méretei = 13 x 11 x 5/2.5 cm,
2. Megvastagodó, hangsúlyozott peremű (helyenként nyelvyszerűen kiszélesedő?) gömbszelet alakú tál töredéke. Falvastagsága 65 mm,
3. Bögre válltöredéke. Falvastagsága 5 mm,
4. Agyagkanál köpűjének töredéke. Méretei = 5 x 2.5 x 2.8 cm,
5. Síkozott edénytöredék, talán tál.

Az őrlőkő előfordulása különösen figyelemre méltó, ugyanis a szertartásokon történő gabonaőrlés (pl. Odüsszeia) a mitológiákból is jól ismert, de az újkőkortól a kelta korig szombathelyi lelőhelyekről (Oladi plató és Reiszig-erdő alatti dűlő) is adatolt. A lisztből helyben frissen készített lepény-kenyeret pedig helyben el is fogyasztották. És mivel ez nem hétköznapi esemény volt, az őrlőkővet a „lakomál” követően megsemmisítették, azaz széttörték. A tálak és a bögre töredékei szintén az italozásra és az étkezésre utalnak, ahogy a porciózás / étel elfogyasztása (?) emléke az agyagkanál töredéke is. A hely topográfiai fekvésén,

„felvonulási útján” és meghökkenítő alakú kövein túl még egy momentumra érdemes felfigyelni. Itt került elő az a bronzszobrocska⁵, amelyet Miske Kálmán 1908-ban tett közzé. A 65–66 mm magas női szobrocska ma is megtalálható a Savaria Múzeum Őskori Gyűjteményében (Isz. 54. 508. 625.) (7. kép). Miske közleményéből tudható, hogy eredetileg a jobb kezében, a köldök magasságában tartott csészét vitt. Ez mára letörött a tárgyról és elkallódott. A fején egy félholdalakú nyúlvány látható. Erről már Miske is azt feltételezte, hogy egy függesztő karika részlete. A tárgyat a közép-európai Hallstatt-korra keltezte, itáliai eredetűnek tartotta és a kultusszal hozta összefüggésbe. Itáliai, Kr. e. 8–7. századi előképekből eredeztetni Kemenczei Tibor⁶ régész is. A lelőhely, a település (velemi Szent Vid) territóriumán található kultuszhely („áldozókő”).

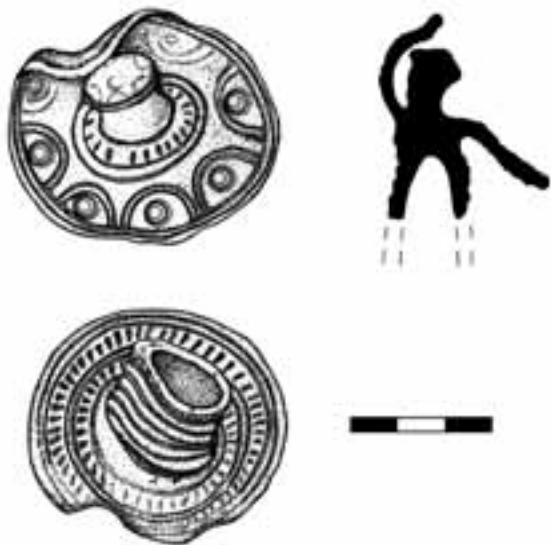
7. kép: Kora vaskori bronzszobrocska (Rajz: Mátyus Magdolna)

Értelmezhető-e ez a szobrocska a kutatás jelenlegi szintjén votív, azaz áldozati tárgyként, ami maga is áldozat bemutatását jeleníti meg? Fekete Máriának a görög poliszok és a kora vaskori dunántúli települési központok párhuzamosítása kapcsán felvetett gondolatát megerősíteni látszik a most ismert szituáció és Bader Tibor régész gyűjtése. Utóbbi a Kárpátok hágóinál talált bronzkori kincseket a szerencsés átkelés alkalmával isteneknek szánt áldozati emlékként értelmezi. Ha a Kalapos-követ valóságos határvonalnaként (is) értelmezzük... Tudom, hogy amit most leírtam abban sok a ha, az esetlegesség és a feltételezés. De arra talán sikerült rámutatnom: a hely komolyabb – és több tudomány által közösen végzett –, további kutatásra érdemes.

A szentélyeknek, pontosabban szent helyeknek egyik különleges, változó, de évszázadokon át hagyományozódó formája is lehetett az, amikor egy határon (a közösségek határa és/vagy a tájak határa, pl. hegy és síkság; netán a víz, mint területeket elválasztó és összekapcsoló elem) történik a rituális cselekmény, pl. egy tárgy feláldozása. Ez lehet edény, munkaeszköz, de sisak, netán kard is. Utóbbira példa, a két késő bronzkori település között, a mai Kőszegdoroszló és Lukácsháza határán, a Gyöngyös- és a Szerdahelyi-patak összefolyása között, a Kőszegdoroszlóra vezető aszfaltút északi oldalán, a szántóról begyűjtött bronzkard díszített markolatgombjának (8. kép) töredéke. A megtalálás helyétől kb. 500–800 m-re északkeletre található a víztározó építését megelőző 2009. évi feltáráson részben megkutatott⁶ Lukácsháza–Gyalogúti-dűlő urnamezős kori települése. A kardtöredék

5 Vasvármegyei Kultúregyesület Múzeuma „B” leltárkönyve p. 93. 2988. sz. alatt: „Bronz női szobrocska. Velem Szt. Vid környéke.”- Vasvármegyei Múzeum Régiségtára Őskori leltárkönyve (1925-1937) 480. sz. alatt leírva p.123. „Velem, Kalaposkő – Nő edénnyel a kezében.”

6 A feltárást Horváth Cziprián vezette.

8. kép: A Kőszegdoroszló–Lukácsháza határán talált bronz kardmarkolat díszes gombja
(Kern István velemi Gyűjteményéből: Ilon 2015 nyomán)

lelőhelyétől nyugatra, kb. 500–800 m-re a Szerdahelyi-patak északi teraszán pedig Kőszegdoroszló–Delece ilyen korú faluja létezett. A két említett helyen nyilván a velemi Szent Vid magaslati településén élő társadalmi elitet (lásd pl. az erre utaló aranykincset⁷) és a specializált kézműveseket (pl. ötvös-kovácsok) mezőgazdasági terményekkel ellátók élhettek. Ha a szórvány markolattöredéket tudatos tevékenység jelzőjének tartjuk, abban az esetben talán a két település közötti, de még inkább a velemi régióközpont határterületének (Gyöngyös-völgy) depózási (az áldozatok bemutatásának kialakuló, majd hagyományosan tovább élő helye) zónájának egy pontját rögzíthetjük. A régió ilyen kiemelt jelentőségű területsávjának másik helyét talán Gencsapáti határának Kápolnadombja és annak markolatnyújtványos bronzkardja jelzi. Mindkét így meghatározott pont a Gyöngyös nyugati oldalán van.

9. kép: A nagyváradai (Oradea, Románia) ép bronzkard részlete

A hegyről jól belátható és ellenőrizhető volt a Gyöngyös-völgyében haladó, már az újkőkortól élő – a bronzkorban többek között az észak–déli borostyánkő kereskedelem⁸ szerepet játszó – utak egyikének nyomvonala is. A velemi Szent Vid, Gencsapáti és Lukácsháza–Kőszegszerdahely kardjai a velemi kistérség (= kistáj / mikro-régió) fegyveres rétegének létezését, a központ és az út (amely többek között kommunikációs csatorna is volt) birtoklását, illetve ellenőrzését bizonyítják. A legközelebbi ilyen kardot a Győr melletti Koroncón, 1891-ben a Marcal folyóból emelték ki. Markolatkorongjának díszítése kis eltérésekkel azonos a mi példányunkéval. 26 db ilyen markolatgombbal rendelkező bronzkardot ismerünk Európából. Ezek Franciaország, Németország (Rajna-Pfalz, Bajorország, Baden-Württemberg), Svájc, Ausztria, Csehország, Szlovákia, Lengyelország, Ukrajna, Magyarország, Szerbia és Horvátország területéről származnak.

BUDAY Árpád: Bronzkori áldozóhelyekről. – *Dolgozatok* (Szeged) 11 (1926) 222–223.

ESZTERHÁS István: Barlangok a Kőszegi-hegységben. – *Vasi Szemle* 54:3 (2000) 336–342.

FEKETE Mária: *Események és szemelvények. Bevezetés a Kárpát-medencei vaskor tanulmányozásába.* Pécs, 2007.

HESKE, I.: Ausgelöschte Identität? Menschliche Skelettreste und Körperbestattungen in Siedlungen am Nordharz. – In: Immo Heske, I. – Horejs, B. (Hrsg.), *Bronzezeitliche Identitäten und Objekte. Beiträge aus den Sitzungen der AG Bronzezeit auf der 80. Tagung des WSA in Nürnberg 2010 und dem 7. Deutschen Archäologiekongress in Bremen 2011.* UPA 221. Bonn, 2012. 27–45.

ILON Gábor: A Szentgál Mecsek-hegyi Kő-lik barlang régészeti emlékei. – *Tapolcai Városi Múzeum Közleményei* 2 (1992) 83–96.

ILON Gábor: Kora vaskori rituális központ a bozsoki Kalapos-kőn? – *Vasi Szemle* LVI:5 (2002) 657–664.

ILON Gábor: A bronzkor emlékei a víztározó területén. – In: Ilon G. – Kreiter E. (Szerk.): *Vízeltől régészet. A Lukácsházi árvízcsúcs-csökkentő tározó területén végzett régészeti feltárások.* A K.Ö.SZ. Tudományos-népszerűsítő füzetek 3. Budapest, 2010.

Ilon Gábor: *Gyűjtő a velemi Szent Vid-hegy lábánál. Vezető Kern István magángyűjteményében.* PannonKör Füzetek 4. Kőszeg, 2013.

ILON Gábor: Bronzkori szúrófegyverek Vas megyei gyűjtők tulajdonában. – In: Csabai Z. – Szabó E. – Vilmos L. – Vitári-Wéber A. (Szerk.): *Europé égisze alatt. Ünnepi tanulmányok Fekete Mária hatvanötödik születésnapjára barátaitól, kollégáitól és tanítványaitól.* Ókor – Történet – Írás 4. Pécs–Budapest, 2015. 171–186.

KÁROLYI Mária: *Napszülöttek. Savaria földjének ősi kultúrái a rómaiak előtt.* Szombathely, 2004.

KEMENCZEL, Tibor: *Die Schwerter in Ungarn I.* PBF IV, 6. München, 1988.

KEMENCZEL, Tibor: *Die Schwerter in Ungarn II.* PBF IV, 9. Stuttgart, 1991.

MEES, A.: Der Sternenhimmel vom Magdalensberg. Das Fürstengrab bei Villingen-Schwenningen – Ein Kalenderwerk der Hallstattzeit. – *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 54 (2007) 217–364.

MISKE Kálmán: Egy őskori bronzszobrocskáról. – *Archaeologiai Értesítő* 28 (1908) 266–268.

SCHAUER, P.: Urnenfelderzeitliche Opferplätze in Höhlen und Felsspalten. – In: Lorenz, H. (Hrsg.): *Studien zur Bronzezeit. Festschrift für Wilhelm Albert v. Brunn,* Mainz/Rhein, 1981. 403–418.

STEINER, H.: *Alpine Brandopferplätze. Archäologische und naturwissenschaftliche Untersuchungen.* Forschungen zur Denkmalpflege in Südtirol 5. Trento, 2010.

VERESS Márton – SZABÓ Levente: Adatok a velemi Kalapos-kő morfogenetikájához. – *Vasi Szemle* 50:2 (1996) 211–234.

7 Lásd e könyv 3. epizódját.

8 Lásd e könyv 2. epizódjában, 3 illetve a kőszegi könyv 5. epizódjában.

5. EPIZÓD ÉS KIRÁNDULÁS

Ázsiai lovas nomád nép az Alpokalján 1.
– harcosok és testfestés

Az utóbbi évtizedekben ismétellen sokat emlegetett szkíták emlékei a velemi Szt. Viden és környékén (Bucsu, Sé) is megtalálhatók. A szomszédos megyékből például Ménfőcsanakról és Mezőlakról is ismertek. Honnan, mikor és miért jött ide ez a lovas nomád „nép”? Az összetett visszahajló íj (harcosok) és a piercing, valamint a tetoválás / test- / textilfestés (pintadera) együtt csak rájuk jellemző. A piercing, a testfestés és a tetoválás pusztán divat, avagy jelentésük is volt?

1. kép: Kora vaskori lelőhelyek a Gyöngyös-völgyében
(A szerző tervei alapján készítette Vámos Gábor)

avarok, a magyarok, a besenyők és a mongolok életmódja lényegében ugyanolyan tartalmú. Szarvasmarha és lótarló életmódjuk jellemzője, hogy a sírokból igen nagy mennyiségű állatcsont, valamint ékszerként használt vas (vasgyöngyök, karperecek) került elő. A kimmerek eredete (Herodotosz⁴ IV, 11) nem teljesen tisztázott, mindenesetre az új kultúrát a síkságokon elterjesztették. Első ízben velük jelentek meg a vaspengéjű keleti kardok. Eszközeik párhuzamait a Kaukázus vidékén és Közép-Ázsiában találjuk meg. Az Assíria, Urartu és Frígia⁵ ellen viselt, 714-től kezdődő támadásaik révén jelennek meg az asszír évkönyvekben. Háborúikban szövetségeseiként a médek és a szkíták szerepelnek.

A görög forrásokban a lovas-harcos *szkíták* nyugati ágát agathyrs, a keletit sourmata (szarmata) néven említik. Orosz és ukrán területen található halomsíraik között a legna-

A meteorvasat az ókori Egyiptomban már a Kr. e. 3. évezredben ismerték. Híres későbbi felhasználására példa a mükénéi, aranyberakásos (azaz tausírozott) pengéjű, oroszlánvadászatot ábrázoló vastőr.⁶ A Kr. e. 10. századból származik a svájci St.-Aubin bronz nyéltűskés, ámde masszív vaspengéjű kése, s ugyanilyen korú a Veszprém megyei Szentkirályszabadján talált bronz ékszerkincs tűje. A korai vasfeldolgozás fő vonása, hogy nem ismerték a vas öntését. A vasolvasztó kemencékből újraizzítás és tisztítás után azonnal kovácsolható vasszivacs került ki, amelyet kalapálással, üllőn dolgoztak fel. A vas európai elterjesztésében óriási szerepet játszottak a főníciai, majd a görög gyarmatvárosok.

A vas a Kr. e. 9–7. században a keleti eredetű lovasnomád népességgel jelenik meg a Kárpát-medencében. Ők halottaikat a hátukra fektették, ritkábban zsugorítva temették. Legnagyobb temetőiket Mezőcsát és Füzesabony határából ismerjük. A hazai régészetben anyagi kultúrájukat a mezőcsáti kultúra elnevezés alatt tárgyaljuk. A korábbi kutatás a kimmerekkel és/vagy a *preszkítákkal* azonosította őket. Kemenczei Tibor régész véleménye szerint itteni sajtásanyagukat „kelet-kárpáti típusú”-nak kell neveznünk, amellyel itt alakult ki. Ezzel megkülönböztetve az eredeti, keleti anyagi kultúrától. Ezeketől az évszázadoktól kezdve számos „nép”, így a szkíták, a hunok, az

gyobbak 20 m magasak és 100 m átmérőjűek. Ezeken sok esetben felékszerezett és felfegyverzett (íj, tegez, akinakes) férfiakat megjelenítő, ember nagyságú kőszobrok álltak. A szkíta „állatstílus” a 8. és 7. század határán, az Észak-Kaukázus területén alakult ki. Legjellemzőbb állata a szarvas, de a madarak és az oroszlán is rendkívül népszerű. Ennek a korai időszaknak a legfontosabb lelőhelye: Kelermes.⁷ A Magas-Altájban található, az 5. századra keltezhető Pazyryk⁸ világhírű temetkezéseiben fantasztikusan látványos szervesanyagok (színes textilek és bőrök, fatárgyak) maradtak fenn és a mumifikálódott holttesteken számos „állatstílus”-ban kivitelezett tetoválást dokumentáltak.

A Tisza-vidéken és a Kárpát-medence keleti felén a Kr. e. 600 körül az az új, egységes régészeti kultúra bontakozott ki, amit szkíta vaskornak nevezünk. Az ezt létrehozó általános délkelet-európai vándorlást I. Dareiosz perzsa király kelet-balkáni, az Al-Dunán is túllépő Kr. e. 513. évi hadjárata indította el. Az Alföld, és a hozzá kapcsolódó vidékek egységes jellegű kultúrája talán csak a temetkezési rítusok különbözőségében mutatkozik meg. Az Alföldön az eddig ismert összes temetkezési rítus előfordul, Észak- és Északkelet-Magyarországon viszont a rézkor óta a hamvasztásos rítus az egyedülálló, míg Erdélyben a hátukra fektették a halottakat. A temetők embereinek viselete, fegyverzete, valamint hatalmi szimbólumaik szkíta és trák⁹ eredetűek. A vezető réteg kurgánsírokba temetkezett. Jellemző felszerelésük a perzsa-szkíta vas törkard (úgynevezett akinakes), az előkelőbbeknél az összetett, visszahajló (reflex) íj¹⁰ és a háromélű bronz- és vas nyílhegy, a vas harci balta, a kereszt alakú bronzverettel ellátott tegez (pl. Mezőlak¹¹), a pikkelypáncél, az állatalakokkal díszített pajzs (pl. Zöldhalompusztá) valamint a tükör. Ma már régészetileg is igazolt, hogy a szkíta korban a harcok női, az ún. amazonok valóban léteztek. Az amazonok férfi harcosokká vált nők voltak, azaz a női társadalom átlagától eltérő, kisszámú, abból kiemelkedő fegyveres csoport. A Kárpát-medencében a szkíta korban jelentek meg a korongolt, többnyire szürke színű edények. A hazai régészet a szkíták tárgyi emlékeanyagát a Szentveszteri csoport / kultúra elnevezés alatt foglalja össze és írja le.

A szkítákkal egy időben, a Dunántúl nyugati és északi részén, valamint a Kisalföld szlovákiai részének délnyugati felén a közép-európai Hallstatt-kultúra² keleti ága élt. A korszak végén pedig a térségben feltűntek a legkorábbi kelta emlékek.

A kora vaskorban a Nyugat-Dunántúlt, benne Vas megyét is és a szűkebb környezetünket (1. kép) tehát a Hallstatt-kultúra „népe” és a szkíták vegyesen szállták meg és részben azonos időben birtokolták.

Ezek után nézzük, a szkíták milyen kézzel fogható emlékeit ismerjük szűkebb szülőföldünkön?

Az első csoportot a lovas harcosok felszerelésének a *velemi* Szent Vidről származó csontzablaoldalpálcái alkotják. Ezeket a szájasra szerelték.

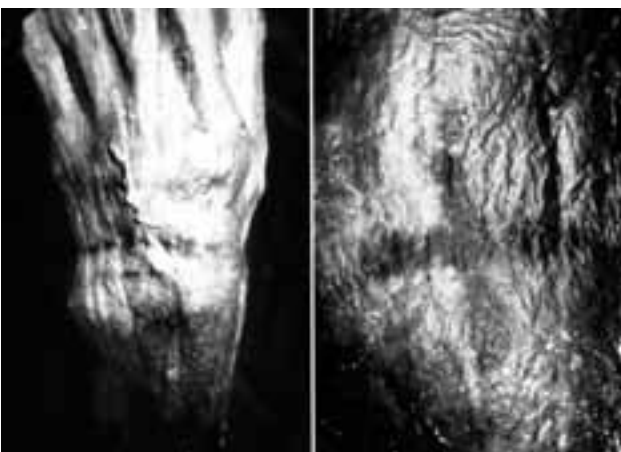
A második csoportba a távolsági fegyverek közül az összetett, visszahajló (reflex) íjhoz tartozó nyílvevők háromélű, köpűs nyílhegyei sorolhatók. Már több mint egy évszázada ismertek a velemi Szt. Vid ilyen nyílhegyei (2. kép felül). Ezeket Miske Kálmán az ő felosztása szerinti II. típus 3. variánsai közé sorolta, és helyesen, szkítának tartotta. Újabban a *séi* Doberdó lakópark építését megelőző feltárásán 2001-ben Farkas Csilla régész talált ilyet (hossza: 1,6 cm, szélessége: 1 cm)

1 A tárgyat Smidt Lajos szombathelyi orvos, magángyűjtő szerezte meg. Így ma a nevét viselő szombathelyi múzeum állandó kiállításán látható.

2 Lásd erről a kőszegi olvasókönyv 3. epizódját!

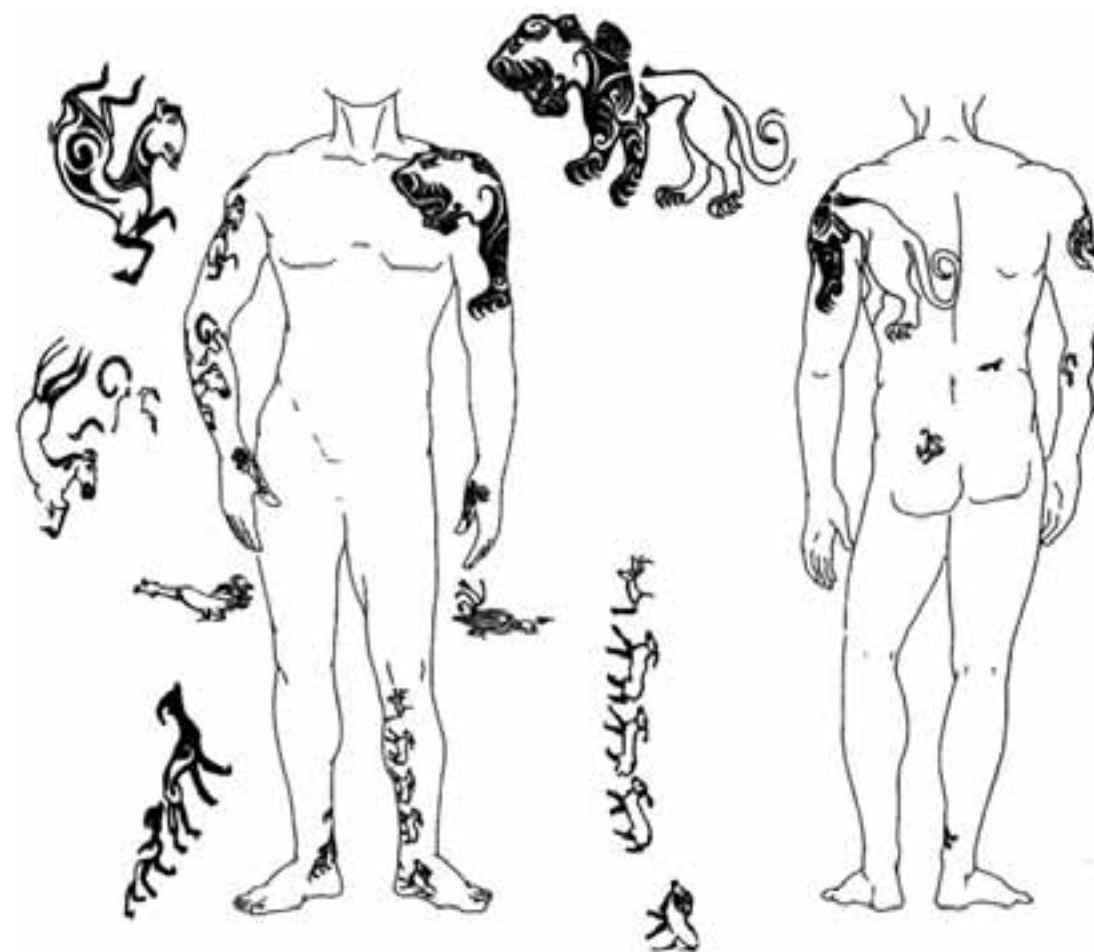
2. kép Velemi nyílhegyek (felül) és piercingek
(Fotó: Tártsy Tamás)

3. kép: Ötzi tetoválása

A harmadik csoportot, viseletük jellegzetes tárgyait, a kutatás korábban legfőképpen *hajkarikaként* tárgyalta. Én inkább csak a füllyuk tágitására használt segédeszköznek gondolom. A mellbimbóba fűzésére is ismerünk hazai ásatási példát, ugyanakkor az orr- vagy küldökékszerkénti alkalmazását nem tudjuk hiteles adatokkal alátámasztani. Mai kifejezéssel *piercingnek* is nevezzük ezeket a bronz- vagy arany alapanyagú, ezüsthólia bevonatos ékszereket. Használatuknak ez a módja, vagyis fülben, orrban, netán a test más részein nem meglepő a Kárpát-medencében sem, hiszen pl. Júda lányainak vagy 20 féle ékszerét sorolja fel a Biblia (Ésaías 3, 19-24) az orrkarikától a lábperecig. Találtak ilyeneket a velemi Szent Vid-en, *Bucsu-Rétmelléki dűlő* II. lelőhelyen (bronz, ezüsthólia bevonattal, átmérője 1,7–1,8 cm) és a séi Doberdón (bronz, ezüsthólia bevonattal, átmérője 1,3–1,4 cm (2. kép alul).

A viselet és a test díszítésének különleges formája a földfestékekkel vagy növényi származékokkal történő testfestés és annak különleges változata – a tetoválás.³ Pillanatnyilag legkorábbi európai emléke a rézkorból, Ötzi³ mumifikálódott testéről (3. kép) ismert. Ezek egyike a kézfejen látható kereszt, ami a legegyszerűbb napszimbólum. Újabban Szabó Géza régész kollégám vetette fel, hogy a bronzkorban ez a testdíszítő eljárás Ázsia felől érkező divatként ismét megjelent, mégpedig, mint hegtetoválás. A mi időjárási körülményeink között azonban emberi testen nem maradhattak fenn, ugyanakkor a középső bronzkori Mészbetétes edények kultúrája edénydíszítései megőrizték ezeket. Így népszerűsége és ismételt feltűnése az ázsiai eredetű szkítákkal (4. kép) nem meglepő.

4. kép: Pazyryk-i tetoválások

A Szombathelyhez közeli Sé község Doberdó elnevezésű határrésze légvonalban kb. 10 km-re van a velemi Szt.Vidtől. A leletmentés helyszínéről tiszta időben kitűnően látható a késő bronzkorban teraszossá kiépített hegy, amelynek neve különösen a bronz-, a kora vas- és kelta kor kutatói körében közismert. Ásatásomat itt az indokolta, hogy egy közel 7 hektáros nagyságú területen 1998. májusától – nem a törvény szerinti előkészítést követően – lakóterület építésével összefüggő földmunkálatokat kezdtek meg. A hely az Arany-patak déli oldalán, dombvonulaton található, a világhírű újkőkori és rézkori kettős körárkos lelőhellyel, a séi Malomoldallal³ átellenben. Az Arany-patak egyik forrása a Szt.Vid közelében ered. A patakba itt, a leletmentés területén torkollik bele egy több ezer éve élő időszakos vízfolyás, ugyanis ennek két oldalán, ehhez igazodva találtuk a különböző korok (az újkőkortól a késő középkorig) jelenségeit (pl. házak) és tárgyi emlékeit. Az időszakos vízfolyás keleti oldalán nyitottuk meg a VI. kutatási felületet.

Ezen a felületen több objektumot találtunk és tártunk fel. 92. számú objektumként egy zárt paticsréteget³ jelöltünk a felület északkeleti területén, amit semmilyen későbbi be-

3 Patics = vessző- és áglenyomatos, égett agyagtapasztás ház vagy kemenceszerű tűzhely faláról.

5. kép: A séi agyagpecsételő (Rajz: Kiss E. Csaba)

ásás nem bolygatott meg. A paticsréteg alatt, a sárga agyagos altalajra építették a 103/A. számmal jelölt sütőkemencét. Itt, a felület északi tanúfala mellett, a sárga agyagos járósínról került elő egy igen fontos és érdekes agyagtárgy 1998. november 3-án. A megtaláláskor megsérült és 3 db-ra törött. A már említett rétegben csak kora vaskori kerámiát találtunk. Idő hiányában, illetve a tél beállta miatt nem volt mód arra, hogy a kutatandó felületet megnöveljük.

A helyszínen, az első pillanatban világos volt, ugyanakkor szinte hihetetlen, hogy egy olyan *test vagy textil-minta pecsételővel* (pintadera) gazdagodott a Savaria Múzeum Őskori Gyűjteménye, amelyre pillantva rögtön a tápiószentmártoni és a zöldhalompusztai⁴ elektron szarvasokra, valamint a szkíta rüdvég-díszek, azaz bronzcsörgők⁵ szarvas figuráira gondol az ember.

A tárgy leírása

Barnássárga, négyszögletes agyaglap, ívelt oldalakkal, lekerekített sarkokkal. A megtalálás pillanatában a hátoldalán lévő fogantyú restaurálhatatlanul szilánkokra törött. Csupán tapadási felülete és indításának kezdete maradt meg. A tárgy törésfelülete szürke, jól iszapolt agyagból, jó minőségű égetéssel készült. Előlapján szarvas ábrázolása. Balra „haladó”, kiterített agancsú, kis stilizált fejű, felkunkorodó farkú. Három elnagyoltan ábrázolt, oszlopszerű ún. szigony alakú lába van, amelyek leginkább oroszlán végtagjaira emlékeztetnek. Mérete: 50 x 42 x 10 mm. Leltári száma: Ó.2000.37.33. (5. kép)

A szarvas ábrázolás vitathatatlanul a szkíta kor emléke, a szkíták e térségbeni megjelenésére utal. Ez a régészeti szakirodalomban a fent már említett alföldi Szentés-vekerzugyi csoport / kultúra leleteivel párhuzamosítható emlékek köre.

Már a 20. század elejétől ismertek voltak azonban a velemi testpecsételők (6. kép), hiszen Miske Kálmán 1907-ben kiadott könyvének LV. táblája 18. és 19. ábráján 2 db ilyen tárgy fotóját is közölte. További 4 velemi példány létezéséről azonban csak Kisfaludi Júliának köszönhetően tudunk, aki a tárgytypus hazai katalógusát 1997-ben megjelentette. Ezekon meglehetősen elvont, geometrikus ábrák láthatók, csupán az egyik ábrázol erősen stilizált szarvast. Ennek kivitelezése azonban jóval szerényebb, mint a séi példányé.

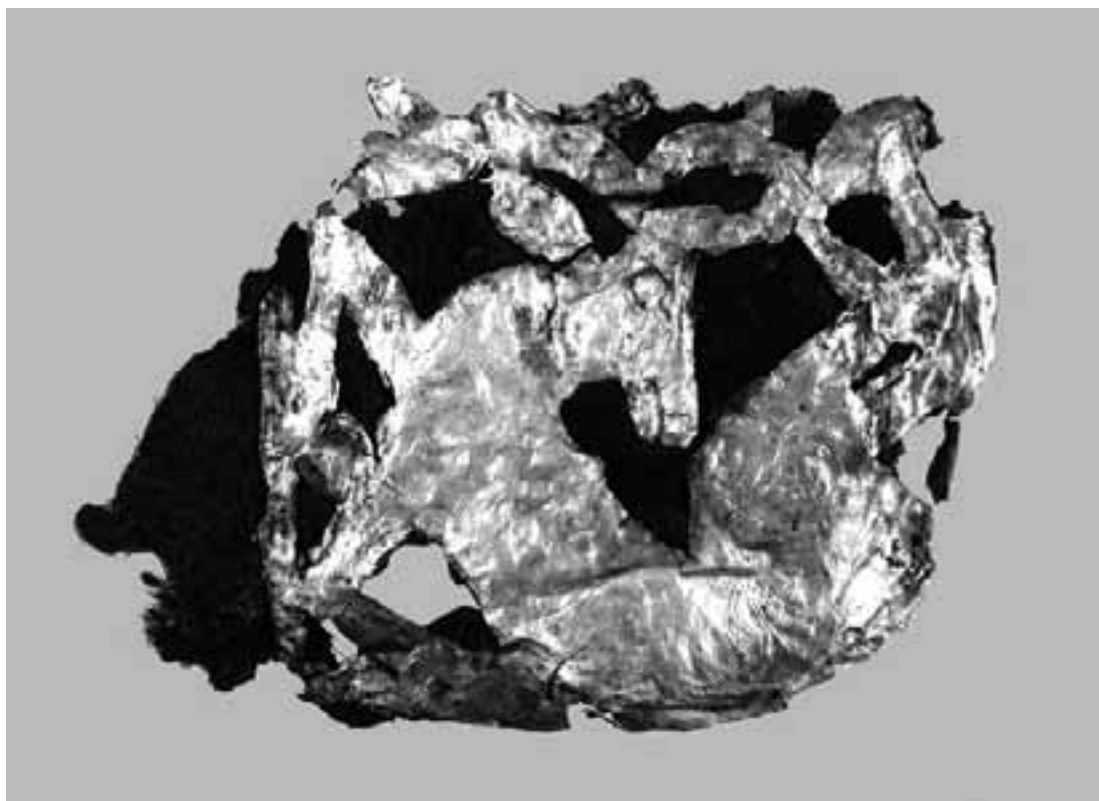

6. kép: Velemi agyagpecsételők (Fotó: Tárczy Tamás)

Közismert, hogy a Gyöngyös-völgyében elhaladó őskori út (a római korban Borostyánkő út,⁴ amely elnevezés természetesen az újkor történéseitől származik) helyi jelentőségű ellenőrző bázisa a velemi Szt. Vid volt. Több korszak (lásd fent) regionális-hatalmi központja. Nem utolsó sorban innen nyílt lehetőség a Keleti-Alpok réz- és antimon bányáinak ellenőrzésére, ugyanakkor a hatalmi funkciót kiegészítette a tömegtermelésre képes iparosság megléte. A szkíták tehát ilyen megfontolásból megszállták, rátelepültek a Szent Vid központú régióra, s nyilván minden fent említett előnyének megszerzésére törekedhettek. A velemi testpecsételők, továbbá Sé és a Szent Vid egymáshoz viszonyított térbeli helyzete azt sejteti, hogy a séi Doberdó területén a velemi – akkor már szkíták irányította – központ kiszolgáló, síkvidéki, „faluszerű” települése lehetett, ahogy az a korábbi évszázadok esetében is sejthető. Bucsu határának szórvány testékszere talán a szkíták Szent Vid környéki

4

Lásd erről részletesebben a községi könyv 5. epizódját.

7. kép: Ulandryk-i aranyfólia szarvas ábrázolása bőrön

mozgásukra utal, hacsak nincs – egy még ismeretlen – település vagy temető a 89. számú főút nyomvonalán kívül, ahol az ékszer előkerült.

A kárpát-medencei pecsételők (pintaderák) katalógusának ismeretében kijelenthetem, hogy a séi példány mind tárgyát (szarvas: **5. és 7. kép**), mind kivitelezésének minőségét tekintve önmagában álló, kiemelkedő jelentőségű darab.

A szkíták régióbeli jelenléte – és mozgásuk pl. az Arany-patak völgyében, Velem környékén – a 6. század elején már bizonyosnak vehető. Itteni, velemi hatalmi központjuk kialakításának indoka pedig nagyon prózai volt: a bronzkorban és az aztán is továbbélő észak–déli kereskedelmi út, az ún. Borostyánkő út, azaz a borostyánkő, só és déli luxustárgyak kereskedelme, továbbá az Alpok közeli rézbányáinak ellenőrzése. Új csereárúként ők pedig a lovat exportálták nagy mennyiségben délre.

IRODALOM

ARMBRUSTER, B. R.: Gold der Bronzezeit – Technologie, Ästhetik und Funktion. – In: Dietz, U. E. – Jockenhövel, A. (Hrsg.): *Bronzen im Spannungsfeld zwischen Nutzung und symbolischer Bedeutung*. Beiträge zum internationalen Kolloquium am 9. und 10. Oktober 2008 in Münster. *Prähistorische Bronzefunde* XX, 13. Stuttgart, 2011. 19–38.

BAKAY Kornél: *Skythian Rattles in the Carpathian Basin and their Eastern Connections*. Amsterdam-Budapest, 1971.

ILON Gábor: A velemi Szent Vid környékének településtörténeti rekonstrukciója a régészeti leletek tükrében. – *Savaria, A Vas megyei Múzeumok Értesítője* 30 (2006) 107–143.

ILON Gábor: Bucsu–Rétmelléki dűlő I-II., Sé–Doberdó. Szkíták az Arany-patak partján. – In: Farkas Csilla (Szerk.): *Időcsiga. Újabb eredmények Vas megye őskorának kutatásában. Kiállítási katalógus*. Szombathely, 2011. 169–173.

JÓZSA László: *Orvoslás a Bibliában*. Budapest, Móra Ferenc könyvkiadó, 1998.

KEMENCZEI, Tibor: *Studien zu den Denkmälern skythisch geprägter Alföld Gruppe*. *Inventaria Praehistorica Hungariae* XII. Budapest, 2009.

KEMENCZEI, Tibor: Angaben zur Kenntnis der Eisenzeit in der südwesthälfte des Karpatenbeckens. – *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 63 (2012) 317–349.

KISFALUDI Júlia: Tonstempel und Knochenzylinder aus der mittleren Eisenzeit im Karpatenbecken. – *Communicationes Archaeologiae Hungariae* 1997. 75–107.

METZNER-NEBELSICK, C.: *Der „Thrako-Kimmerische“ Formenkreis aus der Sicht der Urnenfelder- und Hallstattzeit im südöstlichen Pannonien*. *Vorgesch. Forschungen* 23. Rahden/Westf. 2002.

MISKE Kálmán: *A Velem Szt. Vidi őstelep. I. A harácsolts leletek leírása*. Bécs, 1907. (németül 1908)

SMIDT Lajos: A mezőlaki szkíta lelet. – *Vasi Szemle* 1 (1934) 201–209.

VÉKONY Gábor: *Zu einigen Fragen der Hallstattzeit des östlichen Transdanubiens*. – In: *Hallstatt Kolloquium Veszprém 1984*. *MittArchInst Beiheft* 3. Budapest, 1986. 259–267.

КУБАРЕВ Г. В.: Исследование в. д. кубзаревым курганов скифской эпохи Алтая. – In: Онгар, А. – Байтаев, Д. А. – Хасенова, Б. М. – Лошакова, Т. Н. – Айдарбекова А. Б. (Red.): *Труды филиала Института археологии им. А. Х. Маргулана в г. Астана*. Том II. Астана, 2013, 34–43.

ПАНКОВА, С. В.: Татуировки на древних тунях в собрании Эрмитажа. – In: Конивец, А. В. (Red.): *250 историй про Эрмитаж: «Собрание пестрых глав...»* : в 5 кн. Кн. 3 / Государственный Д23 Эрмитаж. - Изд-во Гос. Эрмитажа, 2014. 91–97.

6. EPIZÓD ÉS KIRÁNDULÁS

Késő vaskori erődített város – kelták az Alpokalján

A Julius Caesar által galloknak nevezett „nép” itt is megfordult. A korongolt kerámiával és a tömeges vashasználattal a térséget ők ismertetik meg. Megyénkben található emlékeik közül nemzetközileg és régóta a legismertebb a velemi Szt. Vid fa-, föld- és kőkonstrukciós erődítéssel ellátott magaslati települése. Melyek a kelta központ (oppidum) kutatásának eredményei, és volt-e saját pénzverése? Milyen összefüggés van a kelta (Velem) és a római központ (Savaria) között?

1. kép: Velemi típusú érme a szombathelyi kincsből (Tárczy Tamás fotója)

A régészeti leletanyag alapján a Kr. e.-i 5. század közepén mutatható ki egy új egység az Alpoktól északra, amelyet egy svájci lelőhelyéről a szakmában *La Tène*^a kultúrának nevezünk. Körülbelül Kr. e. 400 körül indult meg úgynevezett történeti, „pannoniai” bevándorlásuk. Ezzel a keleti eredetű szkítákat 2-3 évszázaddal követően, a Kárpát-medence késő vaskorának egy nyugati változata alakult ki. A vaseszközök általánossá váltak, s a szkíta korban megjelenő fazekaskorong ebből az irányból is elterjedt. Mindkét „vívmány” tömegessé és hétköznapivá vált. Az írott forrásoknak köszönhetően ennek a népnek már a nevét, a nyelvét és az eredetét is ismerjük. Ősi lakóhelyük a nyugati Hallstatt-kultúrának az Alpoktól északra található területe, ahol a késői kelta korban az igen gazdag harcos arisztokrácia magaslati, városias jellegű erődítményeiből (oppidum, pl. Bibrachte,^a Franciaország) álló kiterjedt agglomerációkat hozott létre. Ezeket később Julius Caesar pusztította el, ahogy azt „*A gall háború*” című munkájában érzékletesen ecseteli.

Első településterületük a Kárpát-medence nyugati felében Sopron és Pozsony környéke, majd folyamatos térhódítással az Észak-Dunántúl, a Duna Bécs–Budapest közötti szakasza, valamint Északkelet-Magyarország. Ez az ún. Waldalgesheim, másként a folyamatos növényi művészeti stílus időszaka. Később e területekről indultak hódító hadjárataik Délkelet-Európa felé. A Dunántúl déli felén a pannon lakosság (az indoeurópai illírek^a északi ága) ellenállásába ütköztek, akik a Dráva-Száva vidékén mindvégig megőrizték különállásukat. A második nagy kelta invázió a Kr. e.-i 3. század első harmadában indult a hellenisztikus világ ellen, ami a Balkánon és Kis-Ázsiában is jelentős változásokat eredményezett (létrejött a balkáni tylishi^a kelta uralom, avagy a Kis-ázsiai galaták^a kelta állama). A Kárpát-medence déli részén új kelta hatalom született a scordiscusok (ejtsd: szkordiszkuszok) dominanciája alatt. Ugyanekkor egy új művészeti divat, az ún. magyar kardstílus, másként plasztikus stílus alakult ki. Ennek egyik legszebb, megyénkhez kapcsolódó, korai (Kr. e. 4. század vége, 3. század eleje) emléke a pecsételt díszes Csehimindszent-potypusztai vas kardhüvely, amely ma a szombathelyi múzeum állandó kiállításának becses tárgya.

A Kr. e.-i 3. század a keltizálódás sikeres folyamata. Kultúrájuk – Erdély kivételével – szinte az egész Kárpát-medencére kiterjed, amíg a Kr. e.-i 1. században a dákok meg nem

kezdik visszaszorításukat. A Kárpát-medence északnyugati területein valószínűleg a boi / boius (ejtsd: boj) törzs terjeszkedett, a Száva felső folyásánál ausztriai területen pedig a tauriscus (ejtsd: tauriszkusz) törzs jelent meg. Ez a hatalmas kiterjedésű boi–tauriscus szövetség tartotta uralma alatt a Kárpát-medence nyugati és középső területeit.

A késői kelta korban a hegycsúcsok magaslati, erődített településeiben nagy kiterjedésű (több hektáros) kereskedelmi és ipari központok virágoztak a törzsi arisztokrácia irányítása alatt. Ezeket *oppidum*nak nevezzük és így *oppidum civilizációról* beszélünk. Némelyikben pénzverés is folyt, ahol előbb görög, majd római mintára vertek pénzt. Talán a boi törzs pénzeit Velemben (Kr. e. 1. század első felében), de bizonyosan és főként Pozsony–Dévényben (Bratislava–Devín, Szlovákia), míg a tauriscus érméket a budapesti Gellérthegyen állították elő. Velemben 1899 márciusában egy kis – 8 és fél cm magas – edénybe rejtve 60 db ezüstpénzt találtak. Ebből 51 db-ot vizsgált meg Gohl Ödön a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárának munkatársa. Később 11 db-ot megvásárolt a múzeum, amelyek ma is fellelhetők ott. Ezek mindegyike 10,01–10,57 gramm közötti súlyú, úgynevezett tetradrachma.^a A velemi típusú érmék egyik oldalán egy sisakos férfi feje (törzs vezetője / harcos?), a másikon egy lovas látható. Néhány éve Szombathelyen, egy építkezésen találtak egy a veleminél kisebb, szintén ezüst éremkincset, amelyben ugyancsak előfordult ez a típus (1. kép). A Szt. Vid helyi központ tágabb környezetének kereskedelmi forgalmában használták, ami egyúttal a helyi hatalmi területet (2. kép) is megrajzolja. Számos esetben a pénzeket feldarabolták (ilyeneket ismerünk pl. a közeli Ménfőcsanak településéről) és az ezüst súlyának értékén kereskedtek segítségével. Ennek a megoldásnak az előzményei a bronzkorba vezetnek...

A dákok (daci) Kr. e.-i 1. század közepi erdélyi megerősödése (Boirebistas király^a) a boiokkal való összeütközéshez vezetett, elsősorban a Tisza, mint határfolyó elismertetése érdekében. A boi–dák háború után a kelta hatalom némiképpen visszaszorult a Dunántúlra (a Dunakanyartól a Felső-Tiszáig terjedő vidéken élő kelta cotinusok is eldákosodtak). A harmadik kelta hatalmi szférát, az észak-balkáni Dráva-Száva-közi scordiscusokét a Kr. e.-i 1. század első felében a római hadjáratok törték meg. Itt előbb a dardánok,^a majd a pannonok^a erősödtek meg.

A keltakor végét a Dunántúl déli területein megerősödő pannon törzsek, majd az 1. században bekövetkező római hódítás jelentette. A kelta népesség azonban természetesen tovább élt. Őket romanizált keltáknak nevezzük. Arisztokratáik egy része beépült az új hatalomba, idővel a római polgárjogot is megszerezték. A folyamat a közeli Nemesböd határának temetőjében, vagy Sárvár határának településén is megfigyelhető, de még a késő római

2. kép: A velemi típusú kelta pénzek elterjedése Vas megyében és a szomszédos osztrák területen (Torbágyi 2002. nyomán)

3. kép: Kelta lelőhelyek a Gyöngyös- és az Arany-patak völgyében
(A szerző tervei alapján készítette: Vámos Gábor)

déses a törzsi hovatartozás, és annak esetleges változása az évszázadok során. A Szent Videt ennek ellenére egy törzsi központnak kell tekintenünk, ami a Borostyánkő utat ellenőrizte. Távolsága és viszonya a központi funkciójú, a Claudius császár által Kr. u. 54 körül alapított Savariához hasonló, mint a római Aquincum és az attól 7 km-re található eraviscus központ, a Gellérthegy esetében. A Szent Vid, mint központ a római kor kezdetén valószínűleg továbbra is a polgárjoggal nem rendelkező kelták territóriumához tartozhatott.

kori sírköveken is jól látható a kelta hagyományok (pl. ékszer- és hajviselet, szokások) továbbélése. Eddig mindössze egyetlen olyan savariai feliratot ismerünk, amely alapján világos, hogy egy kelta bennszülött a római korban fontosabb szerepet tölthetett be. Atta, Bataio fia *negotiator*, azaz kereskedő volt.

A *boi* törzs Augustus császár pannoniai hódításának korában (Kr. e. 12–9 és Kr. u. 6–9 között), amikor az még csak a Dráva vonaláig terjedt, valószínűleg az ettől északra lévő, azaz a mai Dunántúl területén élt. Ez a dákoktól elszenvedett veregőségig igaz is lehetett. A 2. században élt Claudius Ptolemaios Pannonia-leírása szerint a *civitas Boiorum* Felső-Pannoniában volt. Ugyanakkor a feliratos emlékek ennél kisebb lakott területre, a Fertő-tó, a Lajtavidék és a Bécsei-medence környékére engednek következtetni. Keleti szomszédjuk az arabiates törzs volt, amely nevét a Rába folyóról kapta. A korábban önálló törzs területének egy részét Noricum tartományhoz csatolták. Ma tehát a kutatás az írott források és a feliratos emlékek alapján csak azt állítja biztosan, hogy Vindobona (Bécs), Carnuntum (Deutsch Altenburg, Ausztria) és Scarbantia (Sopron) városok területét a boi törzsterületből szakították ki, s ez Savaria esetében nem igazolható. Így Kőszeg és közvetlen környéke, valamint a velemi Szent Vid (3. kép) esetében is kér-

A 20. század első évtizedétől – Miske Kálmán német nyelvű cikkeinek Bécsben, a 19–20. század fordulójától és könyve német változata megjelenési évétől (1908) – a francia régészeti kutatás szinte azonnal felfigyelt a velemi Szent Vidre annak kelta tárgyi emlékei ürügyén. Évtizedeknek kellett azonban eltelniük ahhoz, hogy Bándi Gábor (1939–1986) régész és megyei múzeumigazgató (4. kép), valamint a szombathelyi születésű, nemzetközileg is elismert Szabó Miklós akadémikus tervei szerint, francia kutatókkal karöltve meginduljon a hegy kutatása. Bándi Gábor korai és váratlan halála miatt a magyar kutatócsoportot Szabó Miklós irányította. A magyar–francia tudományos együttműködés keretében történő új feltárások 1988–1993 között zajlottak. Ezek elsődleges célja természetesen a hegy kelta korszakának megismerése volt. Ezen belül kiemelt figyelmet szenteltek a települést északkeletről lezáró fa-föld szerkezetű, kívül kővel megerősített ún. *nagysánc* (5. kép) kutatására. A feltárás természetesen Bándi Gábor geodéziai felmérési és feltárási rendszerében (10 x 4 m)¹, de már a francia kutatók által rutinszerűen alkalmazott 1 x 1 m-es bontási blokkokban (6. kép) és kutatási egységekben (rövidítve: KE) zajlott. Hazai viszonylatban újdonságnak számított, de a francia és nemzetközi gyakorlatban már általános elvárásként szerepelt, hogy minden fontos jelenség és tárgy geodéziai adatát rögzítették. Ezen túl a tárgyi emlékeket is számítógépes adatbázisba integrálták, s az ezek közötti összefüggések alapján rajzolták meg a jelenségek egymásutániságát és az időrendi összefüggéseket (7. kép). Elvégezték a hegy teljes területének fémkeresős átvizsgálását is. Példamutató módon feldolgozták ásatásaik leletanyagát, beleértve a történeti állattaniakat, s mindezt magyar, valamint francia nyelven is publikálták. Ugyanez sajnos nem mondható el a korábbi magyar kutatás kelta emlékeiről.

Fekete Máriának a hegy platója alatti

4. kép: Bándi Gábor

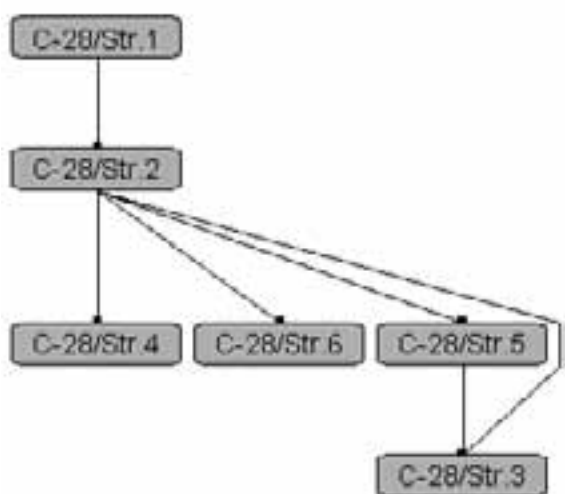
5. kép: A velemi kelta kori nagysánc (A szerző fotója, 2003)

1 Lásd ugyanezen könyv 2. epizódjának 2. kép 1.-t!

6. kép: A velemi nagysánc kutatási dokumentációja (Buchenschutz et. al. 1990. nyomán)

(?)² túli felszínén kinyitott kutatóárukban találtak alapján – a francia–magyar ásatási team tagjai – másképp ítélték meg a helyszín rétegsorát, nem fogadják el a terasz peremén talált, belső erődítés létét, az egészet középkorinak tartották. Nem magaslati, de föld-faszervezetes sánccal erősített településeket a megyéből egyébként még a Répce melletti Gőr–Kápolnádombról és a Rába teraszán fekvő Ostffyasszonyfa–Földvár majorról ismerünk.

7. kép: A kutatási egységek időrendi összefüggése (Nagy Marcella közöletlen velemi doktori disszertációja kézírata nyomán)

kísérőterazon végzett feltárásából tudjuk, hogy annak 3. rétege a késő kelta oppidum időszakából származik. A korábbi omladékot és feltöltést elegyengették, kisebb méretű kövekkel kirakott *utat* létesítettek, és megújították a korábbi (kora vaskori) sánctól. A *sánc*, a nagysáncéhoz hasonlóan fakazettás szerkezetű, benne laza földtöltéssel. Kívül ugyancsak kövel volt megerősítve, a belső oldalon agyagzott volt, kevés kövel. A sánc belső oldalán házakat és kemencéket tártak fel. Ritka tárgyi emlék egy jellegzetes késő kelta kori, közel 30 dkg súlyú, kettős kónikus ólomsúly, amelyet edénytöredékek kíséretében találtak meg. Az út feletti feltöltésben korai római leletanyag is előfordult, kb. a Kr. u.-i 1. század harmadik negyedéig.

A kísérőterasznak a vasbánya aknáján

A központi település, azaz a velemi Szent Vid oppiduma természetesen nem létezhetett a síkságon lévő ipari és mezőgazdasági termeléssel foglalkozó kiszolgáló falvak (2-3. kép) nélkül. Őt ilyen ismerünk a hegylábi részről, Velem község határából.³ Ezek egyikén – a sétányon, a játszótérrel átellenben, a patak partján található – vasfeldolgozással foglalkoztak. Erőből az itt folytatott, nagy jelentőségű tevékenységről csak néhány éve, Kern István magángyűjteménye feldolgozásának köszönhetően tudunk. A kb. 30 kg-nyi vassalak (8. kép) arra enged következtetni, hogy itt a gyepvasérc feldolgozása, kohósítás (9. kép) folyt. A megyében ismert kb. 100 kelta le-

lőhely közül – ebből kb. csak egy tucat a temető – pusztán két ásatás jóvoltából tudunk a vasfeldolgozás hasonló emlékeiről, azaz földbe mélyített, kb. 4–5 x 2,5–3 m-es alapterületű, sátozott tetőszerkezettel rendelkező műhelyekből. Az egyiket Sárvár határában a 84. sz. főút elkerülő szakaszán (vassalak és fűjtatócső), a másikat Szombathely nyugati határában a Reiszig-erdő alatti dűlőben (nagy mennyiségű vassalak, vaskohó fűjtatócsövének és kohó agyagpalástjának töredékei) tártuk fel.

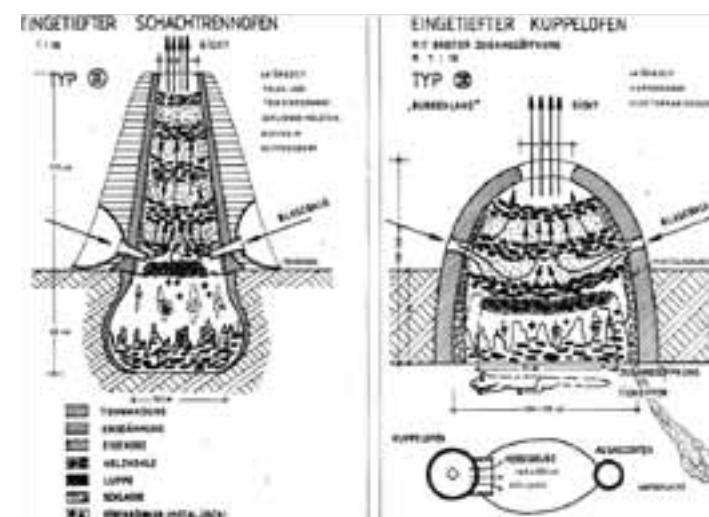
A szombathelyi belváros határában, a Kálvária u. 63. számú telek megelőző feltárásán egy felszínre épített, legalább 20 x 6 m-es alapterületű sátozott, bárdolt faváz, azaz gerenda szerkezetű, sövényfalú, agyaggal tapasztott, fehérre festett vakolatú, agyagtűzhellyel rendelkező, a Kr. e. 170/130–30/20 évek közé keltezhető késő kelta kori lakóházat sikerült napvilágra hozni. A város nyugati határában, a Perint nyugati teraszán az Alsómező-dűlőben korai megtelepedésükre utaló gödörépület és kút került felszínre. Innen néhány száz méterre, a szomszédos Nagyfai dűlőben egy településük néhány szemétdögére lett feltárva. Újabb, az előzőtől kb. 1,5 km-re északkeletre elhelyezkedő településükről tudunk ugyancsak a Perint nyugati teraszán a Kőszéri-dűlő területéről. A két, fa oszlopszerkezetes, nyeregvetős gödörépítmény betöltéséből tetszetős (pl. bronzfibulák, azaz dísztüsk: 13. kép 1-2), a késői időszak elejére datálható leletanyag került feltárásra

Sé-Doberdón öt földbemélyített, illetve cölöpszerkezetes építményt, valamint gödröket ismerünk. Az épületeket két sorba rendezték. Az egyik épület padlóján sertés csontváz feküdt, a másikban a szövés feltűnően sok emléke (orsógombok) került elő. A leletanyagban jellegzetes, az úgynevezett szarvasfüles tál és egy fibulatöredék itteni korai megtelepedésükre utalnak.

A Kőszeg Fő tér–Városház utca saroki késő kelta településről

8. kép: A velemi sétány vassalakjai (A szerző fotója, 2013)

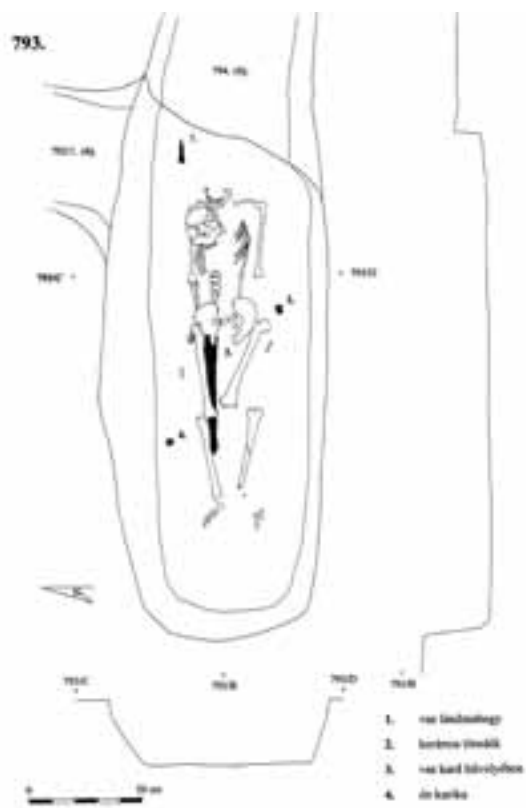
9. kép: Vasolvasztó kohók rekonstrukciós rajzai

2 Széles és mély, de betömődött, körbe kerített kútszerűség a teraszon.
3 Lásd e könyv 2. epizódja 1. képét!

10. kép: Kelta kori áldozati gödör, Szombathely (A szerző fotója, 2002)

kor (Kr. e. 200 körül) a szombathelyi Kószéri-dűlő területén szórthamvas rítussal temetkeztek. Az apró, égett emberi csontmaradványok mellett egy vasfibula és vaskarika került elő. Ez egy jellegzetes temetkezési megoldás lehetett, ugyanis összefűzött bronz- és vaskarika, valamint fibula-együttese – szintén hamvasztásos sírból – Bucusu temetőjéből is ismert.

11. kép: Gencsapáti 793. sír

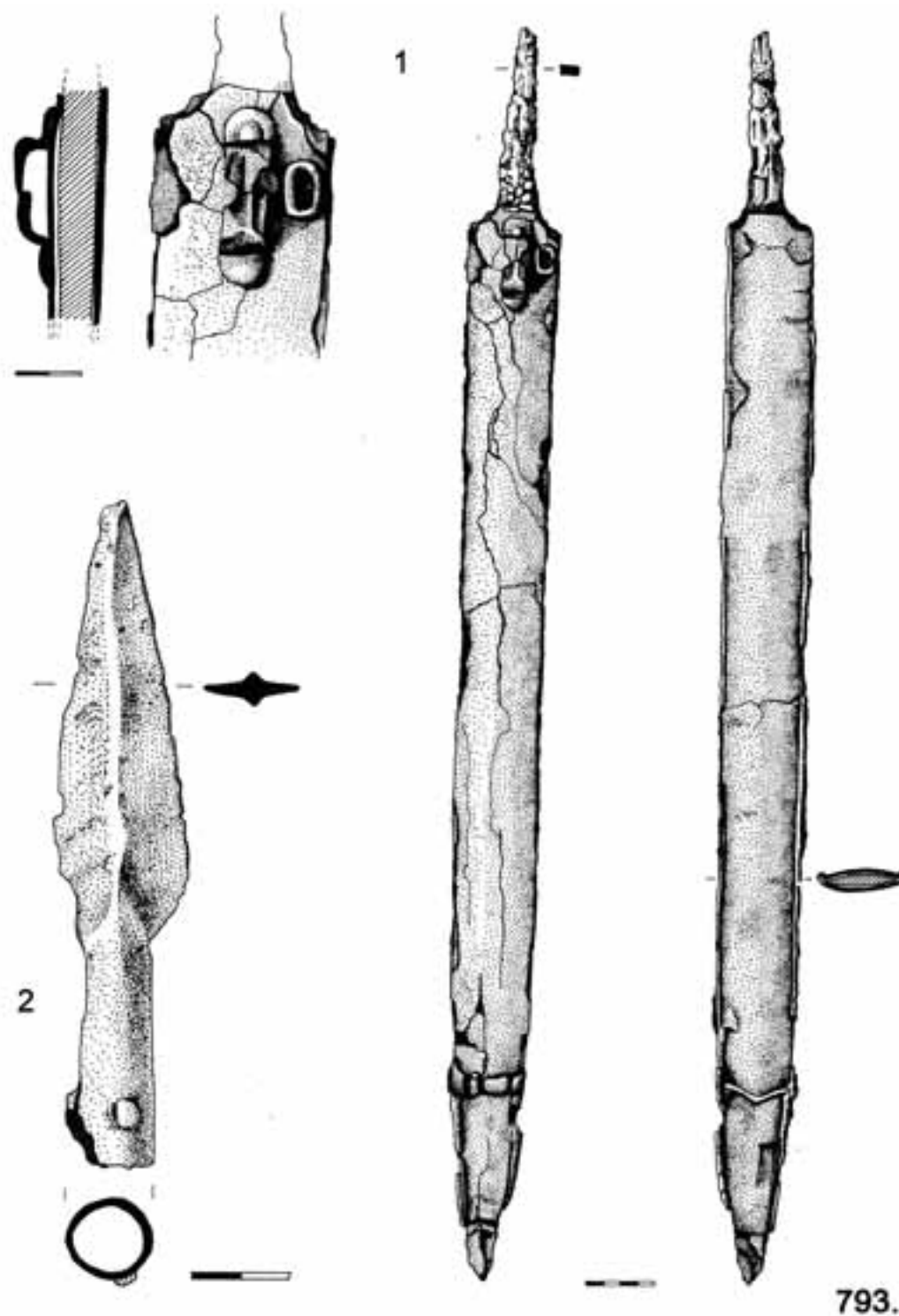
csak egy kút részletét ismerjük. A város szűkebb vonzáskörzetében pedig még az alábbi lelőhelyeikről tudunk: *Lukácsháza*–Csói út alatti dűlő (terepbejárás) és *Kőszeg*–Kőszegfalvi-rétek = víztározó területe (megelőző feltárás).

Közeleli temetőik közül a *Bucusu* határában a 89. sz. főút osztrák határra vezető szakaszán a hajdani vasútállomás közelében (13. kép) és a *Gencsapáti*–Szigeten (11. és 12 kép), a lakópark megelőző feltárásán előkerült korhasztásos fegyverek sírjait emelem most ki. Ők a központ védelmében játszhattak szerepet. Ugyanekor (Kr. e. 200 körül) a szombathelyi Kószéri-dűlő területén szórthamvas rítussal temetkeztek. Az apró, égett emberi csontmaradványok mellett egy vasfibula és vaskarika került elő. Ez egy jellegzetes temetkezési megoldás lehetett, ugyanis összefűzött bronz- és vaskarika, valamint fibula-együttese – szintén hamvasztásos sírból – Bucusu temetőjéből is ismert.

Különös esetet (emberáldozatot?) sejtet a szombathelyi Reiszig-erdő alatti dűlő 390. számú, 140 cm mély gödrében talált teljes emberi csontváz. Az égett famaradványok és a keményre égett agyagrétegek között egy 15–18 éves fiú csontjai voltak anatómiai rendben. Közvetlenül alatta egy ép és két töredékes alsó őrlőkö volt (10. kép). Miután a halotti torhoz a lisztet ezekkel készítették, azok többé a hétköznapokban nem voltak használhatók. Ezért megsemmisítették és a gödörbe dobták azokat.⁴

A rendkívül intenzív kelta jelenlét, azaz a fejlett vaseszközök tömeges használata a természetes vegetációban (leginkább az erdőkre gondoljunk, amelyek irtását tokos vasbaltákkal végezték) és a talajfejlődésben (aktív, ökrökkel vontatott túrókés, sarlós és kaszás földművelés hatása) visszafordíthatatlan változásokat okozott, amit a római korban tovább fokoztak, elmélyítettek. A táj tehát véglegesen és megfordíthatatlanul megváltozott.

⁴ Hasonlót, azaz az őrlőkö széttörését a bozsoki Kalapos-kőn sikerült megfigyelni. Lásd erről e könyv 4. epizódját.

12. kép: Gencsapáti 793. sír kardja és hüvelyének részlete, továbbá lándzsahegye

IRODALOM

BUCHSENSCHUTZ, O. – CSERMÉNYI, V. – GUILLAUMET, J.-P. – SZABÓ M.: Francia-magyar ásatás Velem–Szentviden (Előzetes jelentés az 1988/89. évi kutatásokról). – *Savaria, a Vas megyei Múzeumok Értesítője* 19:2 (1990) 7–24.

ILON GÁBOR: A velemi Szent Vid környékének településtörténeti rekonstrukciója a régészeti leletek tükrében. – *Savaria, A Vas megyei Múzeumok Értesítője* 30 (2006) 107–143.

ILON GÁBOR – NAGY Marcella: Két újabb kelta kori temető Vas megyéből. Jelentés a Bucsu–Rétmelléki dűlőben és a Gencsapáti–Besenyő szigeten végzett feltárások eredményeiről. – *Savaria, a Vas megyei Múzeumok Értesítője* 33 (2010) 69–91.

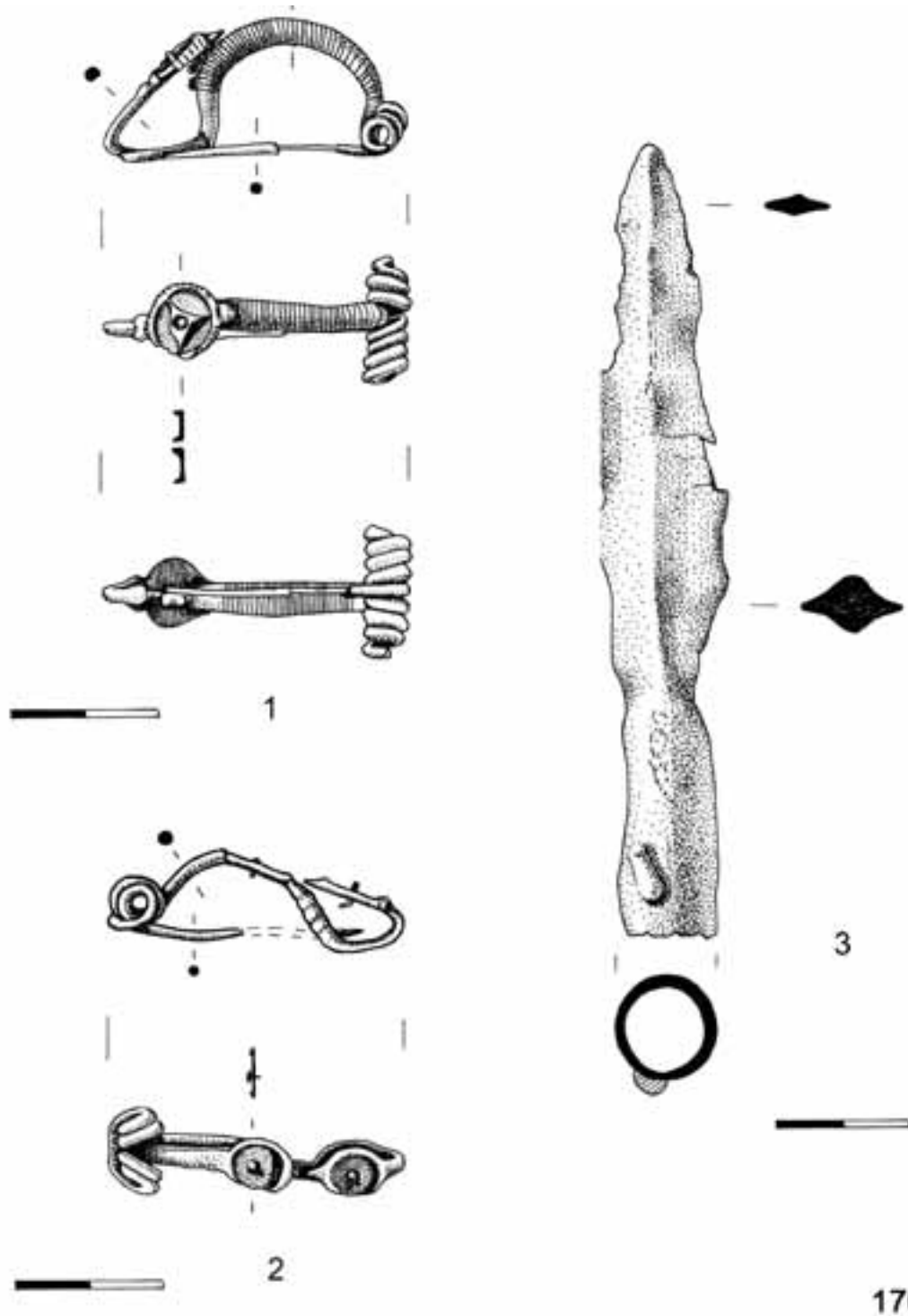
KOVÁCS Péter: Nazione boius, avagy mi történt a boiusokkal? – In: Kovács Péter – Fehér Bence (Szerk.): Felirattani újdonságok 2014-ben. *Studia Epigraphica Pannonica VI*. Budapest, 2014. 65–75.

MISKE Kálmán: *A Velem Szt. Vidi őstelep. I. A harácsolts leletek leírása*. Wien, 1907. (németül 1908.)

Pannonia régészeti kézikönyve. MÓCSY András – FITZ Jenő (Szerk.) Budapest, 1990.

SZABÓ Miklós: *A keleti kelták. A késő vaskor a Kárpát-medencében*. Budapest, 2005.

TORBÁGYI Melinda: Zwei keltischen Münzschatzfunde im Ungarischen Nationalmuseum (Velem–Szentvid und Ostffyasszonyfa). – *Folia Archaeologica* 49–50 (2002) 143–161.

13. kép: Bucsu 170. sír bronz dísztüi és vaslándzsája (Rajzok: Kiss E. Csaba)

7. EPIZÓD ÉS KIRÁNDULÁS

Savaria vízellátásának forrása

A források és a víz jelentősége az ember életében.

Bozsok római kori forrásfoglalásai és a vezeték.

A rendszer ausztriai és bozsoki elemei...

A mérnöki tervezéstől az építésen át a mindennapos működésig.

A vezeték bemutatása Bucsu határában.

A víz és a szennyvíz a városban.

Víz nélkül nem lenne élet a Földön. Nem újdonság tehát, hogy az élet fenntartásához is szükség van a vízre. Gondoljunk csak szervezetünk vízszükségletére, de hogy ez az állattartás és a növénytermesztés, továbbá az ipari termelés (pl. fazekas, fémműves, őrlés – vízimalom, sörgyártás, atomreaktor hűtése) alapvető feltétele is a víz. Így nem meglepő, hogy a víz az emberiség történetének kezdete óta szentség is. Gondoljunk csak Gilgames^a eposzára, vagy Ísis és Osiris^a történetére, a bronzkardok vízbe dobására, vagy éppen a velemi aranykincs forrás közeli¹ elrejtésére, a keresztelés szertartására... és folytathatnám a sort.

A települések létezésének is alapvető feltétele a víz, így a római koriaké is. Savaria vízvezetékének létezéséről hosszú ideje tudunk. A legkorábban a 16. században élő és Vas megyében megforduló Carolus Clusius németalföldi orvos és botanikus írt az ókori város vízvezetékéről. Szerinte Rechnitz (Rohonc) környéki forrásokból táplálkozott, egy ember mászva elért benne és a város nyugati dombjainak lábánál futott. A 18. század-

1. kép: Savaria vízvezetékének főága (Készítette: Vámos Gábor)

1 Lásd erről az olvasókönyv 3. epizódját!

ban Bél Mátyás,^a majd természetesen az első városmonográfia (1791) szerzője, Schönvisner István^a is említette. A vezeték által érintett települések néphagyományjaiban gyakran alagútként szerepel, amelyet a rohonci és kőszegi várral, utóbbi 1532. évi török ostromával hoznak összefüggésbe.

A magyarországi szakasz első régész kutatója Türr Ervin, a szombathelyi múzeum római koros régésze volt. A mendemonda szerint ezzel kapcsolatos ismereteit kamatoztatva és a vezeték használva szökött ki 1953-ban az országból. Az 1970–80-as években Buócz Terézia római koros régész, majd (1998, 2003) e sorok írója végzett a vezetékkel kapcsolatos ásatásokat.

A vízvezeték föld alatt vezetett főágának nyomvonala, a kutatás mai állása szerint kb. 25 km lehet (1. kép). A Bozsoki-patakot tápláló források foglalását (2. kép) követően e patak völgyét elhagyja, és az ausztriai Rohonc irányába fordul (3. kép), majd a Rohonci-, a Bozsoki-, az Arany- és a Perint-patakok (azaz Rohonc – Bucsu – Dozmat – Sé – Szombathely területén át: 4. kép) teraszán érkezik Savariába. A főághoz azonban több

2. kép: A Bozsoki-völgy sík fedésű vezetékszaka (Fotó: Buócz Terézia)

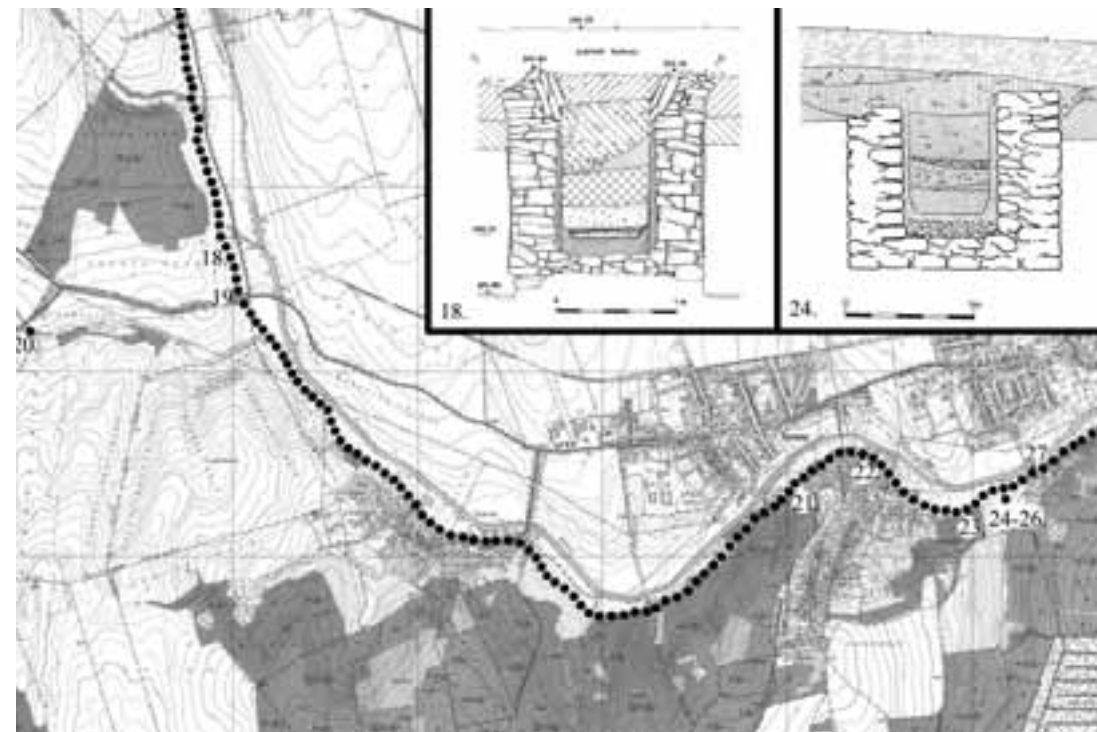

3. kép: A rohonci nyomvonal (Anderkó Krisztián 2006. nyomán)

4. kép: A vízvezeték savariai szakasza. 34 = Bagolyvár; 35 = a fallal körülvett római város
(Anderkó Krisztián 2006. nyomán)

helyen és irányból (pl. ismereteink szerint Narda és Sé községek határában) mellékágak csatlakoznak, amelyek hosszúságáról még nincsenek alapos ismereteink. Néhány esetben feltételezhető, hogy a keresztező vízfolyások vizét, vagy annak egy részét is bevezették. A kezdő és végpont magassági különbsége 165 m, ami átlagosan 6,6 ‰-os lejtést jelent. Marcus Vitruvius Pollio, általánosan elterjedt nevén Vitruvius (Kr. e. 80/70 – Kr. e. 15 után) római építész, hadmérnök és szakíró *De architectura libri decem* (Az építészetről) című tíz könyvből álló művében szereplő javaslata 5 ‰. A Kőszegi-hegységet képező kloritpalán kb. egy év alatt átszűrődő, tiszta, jó minőségű vizet vezették Savaria *castellum divisorium*-ába (vízgyűjtő medence), amit az ókortörténészek a Bagolyvárnak nevezett szombathelyi épület hatalmas pincéjével azonosítottak (**4. kép**). Ez a víz csak kevés kalcium-karbonátot (CaCO_3) tartalmaz, mivel a kloritpala mésztartalma alacsony, azaz minimális vízkőlerakódást eredményez. A természetes forrásokat, rétegvizeket „fogták be” / „csapdázták” / foglaltak forrást. A síkfedésű (pl. a Bozsoki-völgyben és Ausztriában: **2. kép**) vezeték konstrukciót boltozott szerkezetű (**5. kép 18., 24.**) váltotta fel. A bucsui feltárási szakaszon – a hajdani vasútállomás mellett kialakított bemutató helyen (**6. kép**) – megásott vezeték oldalán a vízkő vastagsága mindössze 8 mm volt, ami 40–45 cm-es magasságig jelentkezett a vezetékben. Ez arra utal, hogy a tervezett vízáteresztő képessége 40 %-án üzemelt a vezeték. Itt is palából épített, boltozott, habarccsal összeállított és belül mészhabarcs és téglatormelék keverékéből (ezt „terrazzo”-nak nevezzük) kikent vezeték belső méretei a következők: magassága 90, szélessége 72 cm. Max. vízhozama 1 875,7 liter/másodperc lehetett volna, de a vízkövesedés tanúsága szerint csak kb. 700–750 liter/másodperc volt. Ezen a helyen tehát naponta kb. 75 000 m³ víz folyhatott át, ami több mint a római kori Trier, nagyjából azonos a korabeli Köln városa és kb. kétszerese a Róma városi Aqua Iulia vezetéke kapacitásának. Vezetékünk

5. kép: A vízvezeték nyomvonala és átmetszeti rajzai Bucsú és Sé határában
(A szerző ásatásai alapján – Anderkó Krisztián 2006. nyomán)

tehát bőséggel kielégíthette a kb. és max. 10 000 lakosúra becsült város (közkutak, köz- és magánfürdők), illetve a város melletti császári rezidencia (**4. kép 36.**) igényét.

A jövő régészeti kutatásának most már elodázhatatlan feladata a Bagolyvár (a beérkező víz gyűjtő- és elosztó medencéje) pincéjének alapos vizsgálata. Megoldandó még a városon belüli vízvezetés kérdése is, hiszen alig néhány agyag- és ólom cső került elő a több mint 200 éves műgyűjtés és régészeti kutatás során. Ezek után az sem zárható ki, hogy szerves anyagú (azaz fa) csövekben (ilyen volt Aachen vagy Mainz esetében) boltíveken, az épületek parkányán és falaiban vezették a vizet.

Mikor épülhetett a vezeték?

A várost Claudius császár a Kr. u. 54 körül alapította, tehát csakis ezt követően. S miután a Romkert területén feltárt közfürdő legkorábbi időszakából Domitianus császár érméi kerültek elő, az 1. század végén már működni kellett. A felesleges vízmennyiséget pedig a szintén gravitációs elven működő városi szennyvízcsatorna-hálózatba vezették át. Valentinianus császár 374. évi látogatásakor a történetíró Ammianus Marcellinus díszes fürdőházat említ, a vezeték ekkor tehát még bizonyosan élt és vízzel látta el a coloniat.

Kik és hogyan építették a vezetéket?

Mint minden fontos állami beruházás esetében, a hadsereg volt a kivitelező. Az adott vezeték terveit pedig valószínűleg a kivitelező katonai egység hadmérnökei készítették a terep alapos ismeretében, a nyomvonal többszöri bejárása és annak geodéziai felmérése után. Mivel a várost ellátó vezeték – jelenlegi ismereteink szerint – a külterületen mindenütt a felszín alá süllyesztve épült meg és működött, építése Sé és Bucsú határában tett meg-

6. kép: A vízvezeték feltárása a hajdani bucsui vasútállomás épülete és a 89. sz. főút új nyomvonala között (A szerző ásatási felvételei, 2003)

tehát feliratokat vagy szobrokat helyeztek el. Egy óvó/védő funkciójú, avagy az építetű/javítottó tiszteletére állított szobor alsó része (**7. kép**) a séi Doberdó lakóparkjának építésének kezdetén, 1998-ban került napvilágra az engedély nélküli és a régészeti felügyelet mellőző földmunka közben. A szobrot a kivitelezők elvitték, de később beszolgáltatták azt a Savaria Múzeumnak. A művészien megmunkált fehér márvány szobornak csak 74 cm magas töredéke került elő. A jobb lábával oldalra kilépő, ruhás nőalak felső része térdtől felfelé hiányzik. A szobor felszínén az egykori, és sajnos a markológép okozta sérülések egyaránt megfigyelhetők. Mivel a szobor hátsó oldala eredetileg is egyenesen elvágott, felülete csak elnagyoltan megmunkált, ezért arra gondolhatunk, hogy falfülkében vagy – lényegében magas domborműként – falhoz rögzítve állhatott, amit a hátoldalon látható csaplyuk is igazolni látszik. A szobortörzű ikonográfiai^a azonosítása – töredékessége folytán – sajnos nem lehetséges. Az sem dönthető el, hogy a töredék a közeli (séi Malomi dűlői, a patak másik oldalán) római kori villából származik-e, avagy esetleg hajdan valóban a vízvezeték, netán annak egy eddig ismeretlen felszíni építményét díszíthette.

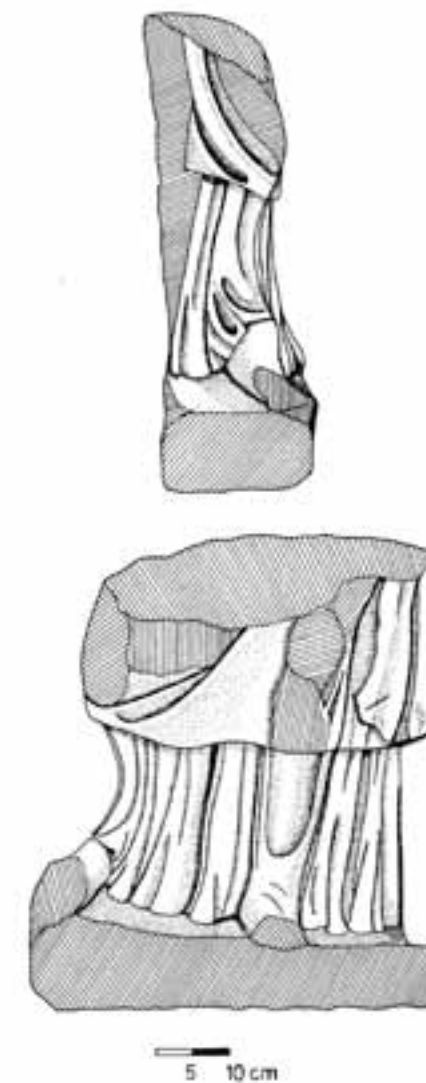
A vízvezeték környezetének képe

Pannoniai egyetlen vízvezetéke esetében sem történt olyan környezettörténeti vizsgálat, amelyről most röviden, csak a római korra fókuszálva számot adok. Az Arany-patak Dozmat község határába eső pontján, a vízvezeték bucsui feltárásától kb. 300 méterre, a patak árterében speciális fejű, talajminta kivételére alkalmas fúróval 2 méteres mélységű fúrás történt. Ez megközelítőleg a Kr. e. 4/3. századtól az Árpád-korig fogja át a terület fejlődéstörténetét. A növények pollenösszetétele^a alapján az ártéren (és valószínűleg a környező dombokon is) már a kelta közösségek szinte minden fás vegetációt kiirtottak és jelentős kiterjedésű legelő és kaszálóterületeket alakítottak ki. A császárkorban ez a mezőgazdasági hasznosítás fennmaradt, de kiegészült a kertszerű földműveléssel. Ugyanekkor a patak árterére szinte teljes mértékben kiszáradt. Ennek a változásnak lehetnek éghajlati (pl. szárazabb periódus) és emberi hatáselemei (pl. az ártér csatornázása) is, sőt a két tényező együttesen is igaz lehet.

figyeléseim szerint a következő lépésekben történt: 1. a megépítendő vezetéknél szélesebb árkot ástak, 2. ebbe építették meg a kőszerkezetet és a belsőjét terrazzoval szigetelték, 3. az árok és a vezeték szerkezete közé – ha szükséges volt – agyagot döngöltek, ezáltal megakadályozták a víz átszivárgását, 4. a tisztítóaknák és bejáratok kivételével a befedett (sík, vagy boltozott) vezetékszakaszt földdel eltakarták, 5. bizonyos helyeken szobrokat és feliratokat (építetű, javító) helyeztek el.

A vezeték egy-egy fontosabb helyén (pl. beömlő mellékág, tisztítóakna bejárata)

A vízvezeték betöltésének földmintájában a fás szárú növényzetet elsősorban a mintegy 10 %-ban megjelenő túlevelű virágporszemcsék képviselik. Ez, azaz a túlevelű elemeknek viszonylag jelentős aránya nem véletlenül alakult így. A római kori fejlett gazdálkodás és a társadalom hatására, a legelők, a szántók, az utak és a települések kialakítása következtében a lombos erdők ugyanis visszaszorultak. Ennek köszönhetően a széllel nagy távolságra is eljutni képes túlevelűek jelentősebb arányban jelennek meg a pollenmintákban. Hasonló jelenség mutatható ki a duna-völgyi limes^a közelében felhalmozódott császárkori pollenminták esetében is. A túlevelűek mellett a nedves térszínen fennmaradt égeresek és a nagylevelű hárs pollenjei a távolabbi fás vegetáció és az enyhe telek jelzői. A területen, a pollenösszetétel alapján a lágyszárú vegetáción belül a madárkeserűfű^a uralkodik. Ez erőteljes mezőgazdasági tevékenységre utal. A mogyoró jelenléte száraz, meleg időszakot igazol, amit a nagylevelű hárs megjelenése is alátámaszt. A pollenösszetétel erőteljes emberi hatást, meleg és száraz nyarakat, enyhe teleket igazol a római vízvezetékben az üledéksor felhalmozódásának kezdetén. A vízvezetékben felhalmozódott üledék középső szintjéből mindössze néhány darab pollent sikerült kimutatni. Az üledékben ugrásszerűen megemelkedett a szervesanyag és az agyagtartalom. A finomabb szemcsékkel történő feltöltés azt bizonyítja, hogy a vízvezeték feliszapolódása egyszeri esemény volt, mert a felszín felé fokozatosan finomodó, a kavicsos homok üledéktől az agyagos kőzetliszt réteggig tartó egyszeri, nem ismétlődő rétegsorozatból álló rétegsor fejlődött ki. Másként: a vízvezetékben felhalmozódott üledék valószínűleg egyetlen év alatt rakódhatott le a csatornában. A mai csatornában, árkokban felhalmozódott üledékek vizsgálati eredményei szerint a homokos üledék a hóolvadás, vagy a téli, jelentősebb csapadékhozamú időszak után rakódhatott le. Ezt követően a csökkenő csapadék hatására csökkenő vízhozam és szállítási energia következményeként az egyre finomabb szemcsék is felhalmozódhattak a vízvezetékben. Így a csatorna fokozatosan feliszapolódott, feltehetően a nyári, szárazabb évszakban. Ez a gyors fel-

7. kép: Márvány szobor alsó része a vízvezeték séi szakaszáról (Ilon et al. 2001. nyomán)

iszapolódás, a 40–60 cm vastagságú üledék felhalmozódása nem szokatlan jelenség azokon a területeken, ahol jelentős szintkülönbség van és az emberi bolygatás (utak, települések, szántók, legelők) következtében a növényzeti fedettség erőteljesen lecsökkent. A vízvezeték a Kőszegi-hegység magasabb térszínéről, több forrásból indult, amit a hordalékban talált fillit² szemcsék is igazolnak. Mint láttuk, a korábban Velemnél² végzett pollenelemzés és a dozmati pollenszelvény alapján igen jelentős kiterjedésű művelt területeket (gyümölcsösöket, legelőket, szántókat és utakat) alakítottak ki a korábbi erdők helyén. Ezért a talajerózió nagyon erőteljes volt a vizsgált területen. A vezeték fedőmintájában a fás szárú növényzet virágporszemeinek aránya minimális, elsősorban néhány túlevelű pollen került elő. A mogyoró és hárs pollenek eltűntek, ugyanakkor a madárkeserűfű pollendaránya ebben a szintben maximumot mutatott. Ebből a művelt területek, az emberi hatás növekedésére következtethetünk. De a rétegsor vizsgálata alapján a pollenösszetétel változása mögött inkább szezonális eltérés húzódik meg, a tavasszal, kora nyáron virágzó növények helyét a fedőréteg felé fokozatosan átvették a nyár második felében is virágzó növények, így a pollenösszetétel fokozatosan megváltozott. Ezek a pollenadatok azt bizonyítják, hogy a vízvezeték rendszer tisztítása, karbantartása minden évben ismétlődő feladat lehetett. Amikor pedig a római hatalom megszűnt és a vezetéket már nem tisztították, az rövid idő alatt feltöltődött.

IRODALOM

ANDERKÓ Krisztián: Savaria vízvezetéke. – *Savaria, a Vas megyei Múzeumok Értesítője* 30 (2007) 9–46.

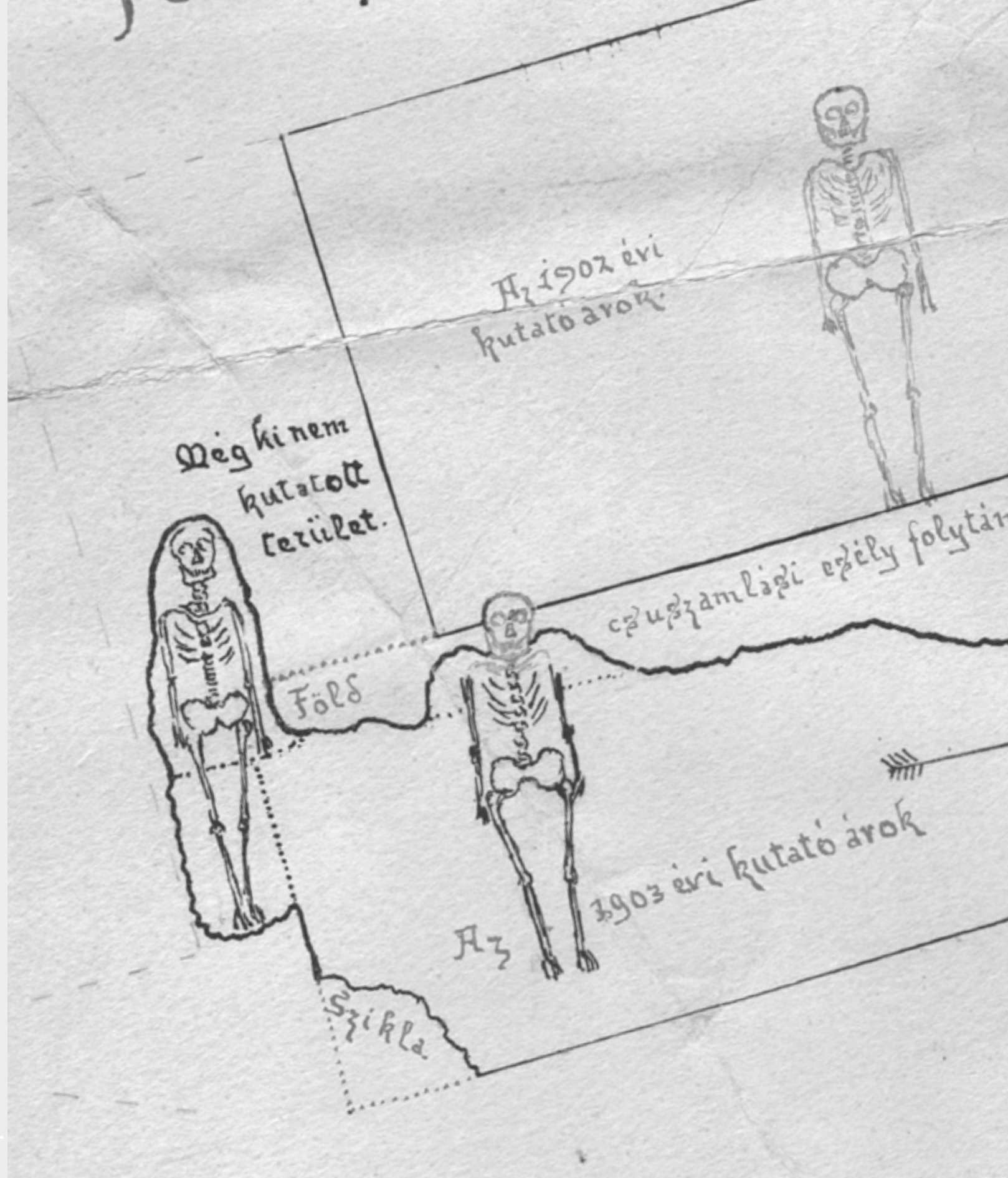
GRYNAEUS András: Dendrokronológia. – In: Ilon Gábor (Szerk.): *A régésztechnikusok kézikönyve I.* Szombathely, Pannicvlvs Ser. B. No. 3. és Savaria Múzeum, 1998. 357–366.

ILON GÁBOR: A velemi Szent Vid környékének településtörténeti rekonstrukciója a régészeti leletek tükrében. – *Savaria, A Vas megyei Múzeumok Értesítője* 30 (2006) 107–143.

ILON GÁBOR – SOSZTARITS OTTÓ – OROSS KISZTRIÁN – MOLNÁR ATTILA: Előzetes jelentés a Séd-Doberdón 1998-ban végzett leletmentésről. – In: *Régészeti kutatások Magyarországon 1998.* Budapest, 2001. 63–75.

KISS GÁBOR – TÓTH ENDRE – ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS: *Savaria – Szombathely története. A város alapításától 1526-ig.* Szombathely, 1998. 76–78.

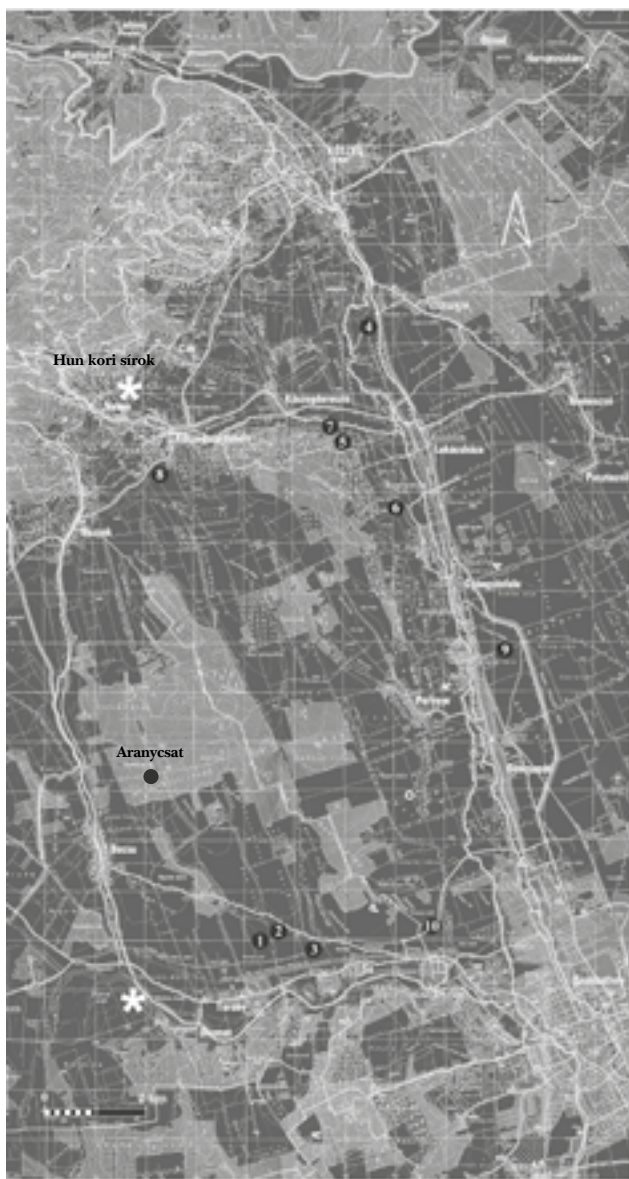
SÜMEGI PÁL – BODOR ELVIRA – SÜMEGINÉ TÖRŐCSIK TÜNDE: A bucsui országhatár autópálya szakasz paleobotanikai vizsgálata. Az Arany-(Dozmat)-patak árterének vizsgálata. Jelentés a Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága részére. Szeged, 2004. Közöletlen kézirat a Savaria Múzeum Régészeti adattárában.

8. EPIZÓD ÉS KIRÁNDULÁS

Ázsiai lovas nomád nép az Alpokalján 2.
– koponyatorzítás és aranycsat

A manapság újra divatos „nép” a hunok emlékei is kimutathatók a velemi Szt. Viden és környékén (Bozsok, Gencsapáti, Lukácsháza). Velemi temetőjük részletét torzított koponyákkal Miske Kálmán 1902–03. évi ásatása hozta napvilágra. A műkincs-csempészet következtében a bozsoki aranycsat ma a Baltimore-i múzeumban van. Megismerkedünk a „hun” ötvösök technikai újításaival és jelképrendszerükkel.

1. kép: Népvándorlás kori lelőhelyek Velem és Szombathely között
(A Szerző tervei szerint készítette: Vámos Gábor)

egykorú beszámoló is fennmaradt a nála járt bizánci követtől, Priszkosz rétorától.* A hunok Ruga, Bleda (Buda) és Attila vezetésével kezdetben a Nyugatrómai Birodalom szövetségesei voltak, hadsereggel támogatva azt a Keletrómai Birodalommal szemben. A Kelet- és Nyugatrómai Birodalom között kialakult egyensúlyt követően Attila király a nyugatrómaiak ellen fordult. A 451. évi catalaunumi* csata azonban eldöntetlenül végződött. Ekkor Vas megye területét már bizonyosan megszállták, ami így a Hun Birodalom nyugati gyepűjének része lehetett, egyúttal a Borostyánkő utat is ellenőrizhették. 452. évi Róma elleni hadjáratukat egy a hadsereget pusztító járvány állította meg, Attila pedig 453-ban, új házassága nászéjsza-

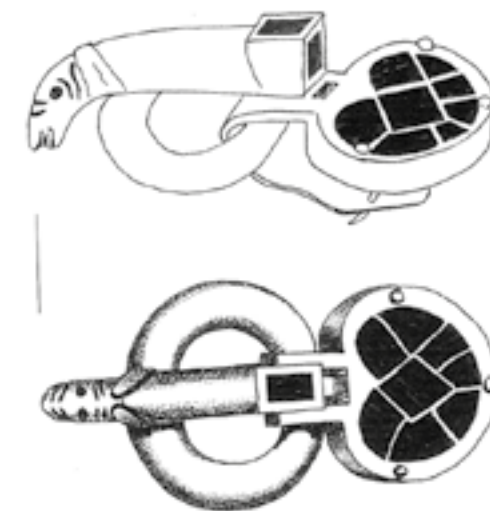
A hun népnév „ember” jelentésű, azaz megfoghatatlan gyűjtőnév, valószínűleg több nép összességét jelenti. Más elképzelés szerint ez a név csak a fegyveres elithez tartozó régészeti leletanyagot jelzi. A népnév elsőször egy 311. évi nomád támadásról szóló szogd^a nyelvű krónikában fordul elő. A 350-es években Közép-Ázsia (korabeli nevén Tokharisztán) területét egy hódító nomád nép vette birtokába. Uralkodójuk Baktriában* verezett görög nyelvű pénzerméiken magukat *oimo* néven nevezi, amiből egy *hjóno* névalak rekonstruálható. Ugyanekkor kínai források a *hiungnuk* közép-ázsiai megjelenéséről és Szogdia elleni támadásáról értesítenek. A *hiungnu*, *hun*, *hjóno* nevek valószínűleg azonos tőből vezethetők le, így azonos népet, pontosabban törzsszövetséget jelöltek. A másik, nagyobb hun szállásterület ezzel nagyjából egy időben a Volga vidékén alakult ki, ahová az északi törzsek jutottak el. 375-ben, Balamber (Valamibir) vezetésével átlépték a Volgát, és az egész kelet-európai sztyeppeövezetet* uralmuk alá hajtva erős birodalmat hoztak létre. Az itt élő alánokat* és gótokat* is leigázták.

A hunok az 5. század elején indultak meg, és hatoltak be a Kárpát-medencébe, ahol meg is telepedtek. Attila, a legnagyobb és legismertebb hun király fényes Kárpát-medencei udvaráról – valószínűleg dél-alföldi központjáról –

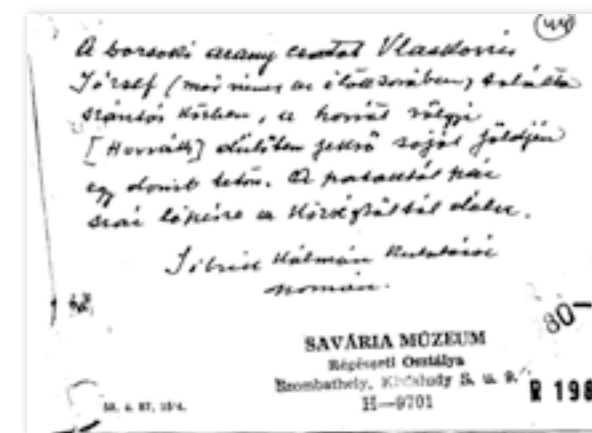
káján váratlanul meghalt. Ezt követően utódai testvérharcba kezdtek, és a leigázott, elnyomott népek is fellázadtak, így a birodalom szétesett. A Fekete-tenger északi vidékén volt a Kárpát-medencéből visszavonuló hunok utolsó állama. Itt alakult ki az onogur^a törzsszövetség. Az onogur uralkodók Attilától és utódaitól származtatták magukat, azaz feltehetően az onogur törzsek kialakításában is részt vettek a hunok. Az onogur törzsszövetségbe tartoztak a magyarok és a bolgártörökök* is. Ez középkori krónikáink hun-magyar rokonságot leíró elbeszéléseinek és László Gyula^a kettős honfoglalás elméletének is az egyik alapja, összetevője.

Nézzük a minket érdeklő hun kori, helyi emlékeket!

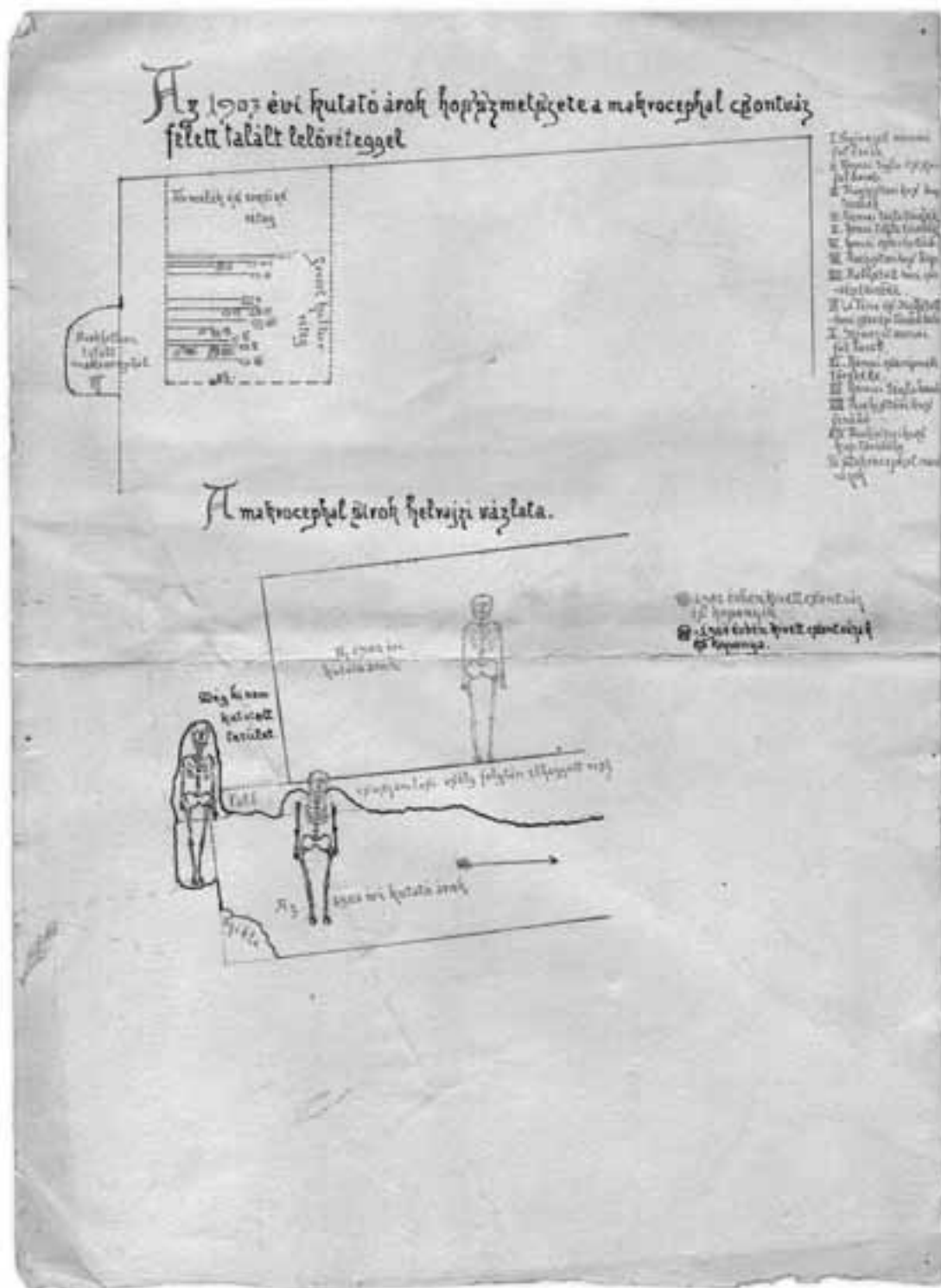
Boszok községtől Bucusu felé haladva, az Arany-pataktól távolabb, keleti irányban található a Horvát-völgyi dűlő, amit korábban Irtás dűlőnek neveztek. Innen (1. kép), ma szórványleletként tartja nyilván a kutatás azt a híres aranycsatot (2. kép 1.), amely a műkereskedelem révén 1927-ben került az Egyesült Államokbeli baltimorei Walters Art Gallerybe, ahol ma is őrzik. Az aranycsatot – Sibrik Kálmán kutatásai alapján (erről ismeretlen kéztől származó feljegyzés 2. kép 2.) tudósít a Savaria Múzeum Régészeti Adattárában) – 1874 őszén Vlaskovics József találta szántás közben saját földjén, egy domb tetején. „A pataktól párszáz lépésre a községtől délre.” Erről a Vasmegyei Lapok is beszámolt 1875 január–februári számaiban. Első tudományos ismertetését 1876-ban Lipp Vilmosnak, a Vasmegyei Régészeti Egylet elnökének köszönhetjük. Amerikai felbukkanásáról a magyar kutatás 1961 óta tud, amikor M. C. Ross ismertette a csatot és a hunokkal hozta összefüggésbe. A korszak és a hunok meghatározó hazai kutatója, Bóna István^a akadémikus a hun katonai vezető réteg jellegzetes ékszerének tartotta a színarany és a rekeszekbe helyezett gránátkőlapokkal díszített ruha, vagy csizmacsatokat. Ezek készítését és használatát a 425–455 közötti egy emberöltőre keltezte. A kutatók egységesen azt feltételezik, hogy a bozsoki csat egy hun vezető temetése halotti torának, úgynevezett halotti máglyájának az egyébként nem megégett tárgyi emléke. A torra, a rejtett sírtól sok esetben távolabb került sor (pl. Pannonhalma–Széldomb, Pécs-Nagykozár–Üszögpuszta), amikor egy lovat áldoztak fel,

2. kép 1: A bozsoki aranycsat

2. kép 2: Feljegyzés az aranycsatról

3. kép 1: A Szent Vid sírjai (Miske Kálmán rajza, 1903)

majd annak húsát elfogyasztották. A ló bőrért és szerszámait, a halott személyes tárgyainak egy részét (pl. aranylemezzel borított, összetördelt fíját), valamint a tor maradékát elégették, majd mindezeket egy sekély gödörbe húzták és eltemették. A csat tulajdonosa tehát valamikor az 5. század második negyedében a savariai hun hatalmat és az annak szerves részét képező vízellátást¹, valamint a Borostyánkő út kereskedelmét biztosító hun főnök lehetett.

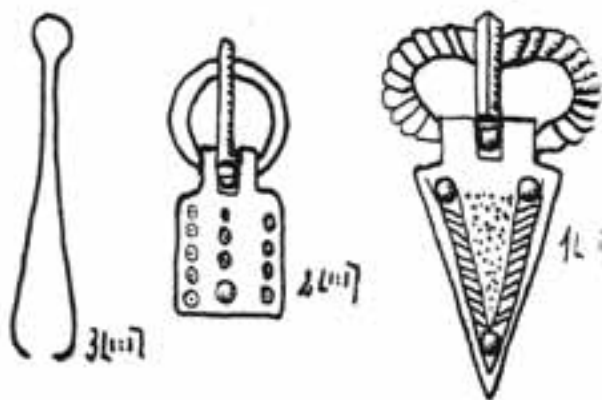
A Borostyánkő út, azaz a nyugat Kárpát-medence hun hatalom általi felügyeletére utalnak az alábbi emlékek is. Egy „torzított” koponya töredéke, amelyet 2000 nyarán a Szerdahelyi-patak medréről Kőszegdoroszló és Lukácsháza között Kopcsó Zoltán (Lukácsháza, Nagycsömötei u. 18.) horgász emelt ki és azt nagyon helyesen beszolgáltatotta a Savaria Múzeumba. A valószínűleg a partoldalból kimosott, 23–40 éves, vashiányos vérszegénységgel² rendelkező nő koponyatöredékéhez tartozó sírt a helyszíni szemlén sem sikerült megtalálni. A közelben, a doroszlói határban ismerünk azonban egy nagy kiterjedésű római kori gazdaságot (villa), amivel összefüggésbe hozható az 5. században divatos eljárással alakított koponyatető és homloksont.

Ennél nagyobb jelentőségűek azonban a *velemi Szent Vid* emlékei. Miske Kálmán 1903-ban ezt írta a Bécsben megjelenő *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* című folyóiratban: az Országos Múzeumi és Könyvtári Főfelügyelőség pénzügyi támogatásából, és Prof. Bella Lajos közreműködésével végzett ásást a középkori várba felvezető út mellett, a hegytető alatti legfelső teraszon nyitott 9 x 2,5 m-es kutatóárokban, ahol: „...210 cm tief, ein Skelett gefunden. Dieses Skelett, genau von Westen nach Osten mit dem Blick nach Osten gerichtet, lag ausgestreckt in bloßer Erde ohne jedwede Beigabe und wurde im ganzen gehoben (Abb. 14). Es ist dies das Skelett eines Mannes, dessen Schädel eine künstliche macrocephale Deformation besitzt.“ Azaz 1902-ben egy Ny–K-i tájolású férfi csontváza került elő, amely keletre nézett, és a koponyája deformált volt. A szöveg és a sírrajz azonban ellentmondásos. A rajz északi (?) irányt jelző nyila mellé ugyanis helytelenül (?) dél (németül S) lett írva, a valószínűsíthető észak (németül N) helyett. Cikkében közli az 1902–03-ban összesen feltárt három sír vázlatos elhelyezkedését, de egy ennél látványosabb és részletesebb rajzot (3. kép 1.) a Savaria Múzeum Régészeti Adattára ma is őriz.

1 Lásd erről az előző epizódot!

3. kép 2: Velemben feltárt férfi és nő „torzított” koponyája (Török 1903. nyomán)

4. kép: A gencsapáti sír fémtárgyai
(Kiss-Tóth-Zágorhidi Czigány 1998. nyomán)

ban ezek nincsenek meg, ellenben a Természettudományi Múzeum Embertani Tára őriz egy velemi torzított koponyát. Ugyanakkor a Savaria Múzeumban is van egy 20–50 éves, férfias jellegű, de nem alakított, velemi eredetű koponya. A koponyák száma tehát több, mint a vázrészeké, s ez összhangban van az itt látható (3. kép 1.) rajzon olvasható Miske megjegyzéssel. A halottak mellet sajnos korhatározó tárgyak nem voltak, csak a koponya-torzítás eljárásának ismerete, a kordivat miatt keltezi őket a régészet az 5. századra. Az ilyen koponyaalkítás tulajdonképpen a Hun Birodalomba beolvadt bármelyik germán néppel összefüggésbe hozható.

Egy ilyen nem tipikusan hun, de germán, 18–20 éves fiatalember szintén torzított koponyás temetkezését 1941-ben Mozsolics Amália mentette meg a *Gencsapáti* (akkor Gyöngyösapáti) *Kápolnadombon*. Mellékletei: aranyozott bronzcsatok, bronz szőr- és szakáll-csipesz, sűrű edény és kutya csontváz (4. kép) voltak.

Érdeemes megjegyezni, hogy a Kárpát-medencében a Győr-Moson-Sopron megyei Csornán találták meg (1887) az eddig egyetlen hun, rekeszes-gránát- és karneol köves, bronzlemezre erősített aranydiadémot egy női halott koponyáján. A fejdísz aranyabroncsára az ötvös négy sorban aranylemezkekből, egymással nem érintkező, különböző formájú kereteket, rekeszeket, foglalatokat forrasztott, amelybe többségében vörös ékköveket, valamint zöld és fehér üvegeket, továbbá borostyánkövet helyezett. Ugyanígy, de érintkező rekeszek kialakításával és azokba színes kövek behelyezésével készültek az arany csattestek is, köztük a bozsoki példány. Utóbbi példa nélküli az ismert (nincs 30 példány sem) Kárpát-medencei leletanyagban, vésett-állatfejes csattüskéje (2. kép 1.) miatt, ami az ún. germán állatstílus egyik leegyszerűsített megjelenési formája. Amennyiben a csattüskét madárfejként értelmezzük, akkor a pusztai népek életében igen jelentős vadász madaraikhoz érkezünk. Ezeknek pedig mellőzhetetlen szerepük volt a vezető családok születésében, őseik történetében, népük eredetmítoszában.²

A hunokat, a langobardok³ után az „*avarok*” követték. Nevük szintén gyűjtőnév. Leletanyagukat 19. századi régészetünk még hunnak vélte. Közeli és több mint 200 feltárt síros nagy temetőjük a lukácsházi Csömötei hegy már felhagyott és visszatemetett homokbányájából ismert. Szombathely és Vasasszonyfa területéről egy lovassíjrúkról, illetve egy nagy temetőjükről tudunk.

A leletek vizsgálatát Prof. Dr. Török Aurél a budapesti egyetem Embertani Intézetének igazgatója végezte el. Ennek eredményeit a folyóirat következő oldalain olvashatjuk. Eszerint egy 20–30 év közötti férfi, egy 30–40 éves nő (3. kép 2.) és egy 2–3 éves gyermek „torzított” / átalakított koponyás temetkezéséről van szó. Török Aurél két csontvázmaradványt elkért, de a jogutód egyetemi Embertani Tanszék leltárkönyvében összesen öt ember (3 db koponya + vázrészletek, 2 db koponyatöredék) maradványai szerepelnek. Ma azon-

IRODALOM

BAKAY Kornél: *Őstörténetünk régészeti forrásai. I-II.* Miskolc, 1997, 1998.

BÓNA István: *A hunok és nagykirályaik.* Budapest, 1993. különösen 169–171, 228, 247. és 75. kép 1–3.

BÓNA István – CSEH János – NAGY Margit – TOMKA Péter – TÓTH Ágnes – ZIMONYI István: *Hunok – gepidák – langobardok.* Budapest, Balassi Kiadó, 1993.

ILON Gábor: A velemi Szent Vid környékének településtörténeti rekonstrukciója a régészeti leletek tükrében. – *Savaria, A Vas megyei Múzeumok Értésítője* 30 (2006) 107–143.

ILON Gábor–HAMVAS Ildikó–MAROSSZÉKY Borbála: Adatok Vas megye avar kori és IX. századi településtörténetéhez. Előmunkálatok Vas megye régészeti topográfiájához. I. és II. rész. – *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények* 2000/2. 18–26., 2000/3. 14–38.

KISS Gábor: A bozsoki aranycsat. – *Savaria Múzeum Kiállítási Lapok* 2. 1990.

KISS Gábor – TÓTH Endre – ZÁGORHIDI Czigány Balázs: *Savaria – Szombathely története. A város alapításától 1526-ig.* Szombathely, 1998. különösen 74–83.

MISKE KÁLMÁN: Funde aus Velem-St. Veit. – *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 33 (1903) 33–35.

MISKE KÁLMÁN: Bericht über die im Jahre 1903 in Velem-St Veit gefunden Macrocephalen. – *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 34 (1904) 62–63.

TÓTH GÁBOR – KISS GÁBOR: Torzított koponyalelet Lukácsházáról. – *Berzsenyi Dániel Főiskola Tudományos Közleményei* XIII. *Természettudományok* 8 (2002) 67–77.

TÖRÖK AURÉL: Bericht über die macrocephalen Schädel aus Velem. – *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 33 (1903) 35–48.

9. EPIZÓD ÉS KIRÁNDULÁS

Fa- és kővár az Alpokaján

A Kőszeghegyalja – Kőszeg után – legfontosabb vára a velemi Szent Viden volt. Mikor épült a favár? Mikor építették át kőbe? Mi volt a feladata? Vár és templom. Ki és miért rombolta le az írott forrásokban is szereplő várat?

Az Alpok legkeletibb nyúlványának, a Kőszegi-hegység egyik önálló kúpján épült templomnak / kápolnának és középkori várnak a neve egyaránt Szent Vid volt. (1. kép. A hegy távlati képét lásd a következő epizód 6. képén!) A helytörténeti és a régészeti szakirodalomban olvasható adatok és a kápolnában elhelyezett építési felirat szerint a templomot a régi torony megtartásával¹ 1858-ban építették. A mai kápolnában két harang van. Mindkettő Wiener Neustadtban készült. A régebbit Matthias Glaser 1688-ban öntötte, felirata szerint Szent Vidnek ajánlva. Az újabb harangot Max Sanasse öntötte 1926-ban. Utóbbin a kereszt-ábrázolás, a Nagyboldogasszony és Szent Vid alakja látható.

Feltételezhető, hogy a hegy platójának két részre osztása – ez egy mély árokszerűség, amit kőhiány jelez – a kápolna építéséhez kapcsolódik. A munkák során innen bányászhattak követ, és talán ugyanekkor használták mészegetésre a nagy mennyiségben a helyi, a sziklaanyagból kitermelt mészfilitet.* Ha ez igaz, akkor a plató alatti, széles, kísértő teraszon talált mészegető kemencék 19. századiak lehetnek.

A hegy nevének eredete

A hegy neve Fekete Mária régész és Tóth István* ókortörténész elképzelése szerint valamilyen hasonló hangzású formában az őskorból (illyr-pannon*) eredeztethető. A pogánykori névhasználat folytatása (*Svantevit / Svantovit*), a szent megjelöléssel együtt hasonló hangzása miatt maradhatott fenn. A Karoling határjárásokban szereplő *Uitinesberch / Uitanesberch* névforma alapján feltételezhető, hogy a Corvey bencés apátságában* őrzött (836) Szent Vid ereklyéből szerezhettek. Így az ősi eredetű hegynev a még korábbi (vaskori) pogány istennevet – *Vidasus*² – megtartva, a kis 9. századi Karoling-kori templom névadójává vált, Szent Vid nevére szentelték. Tehát a valamilyen formában, nyelven és hangzásban **Vid*-nek nevezett hegyen a 9. századból ismerjük írott forrásból az első keresztény templomot.

A 4. század eleji itáliai vértanú – Szent Vid – mártíromságának eszköze az olajos kazán (üst), amely miatt a rézművesek(!) és a harangöntők is védőszentjüként tisztelték. Ezt a kápolna főoltárának képe és a baloldali mellékoltár szobra ábrázolja. Szent Vid neve³ (két 4. századi vértanú is volt ilyen néven, Dél-Itáliában és Szicíliában is), a véletlen folytán össze-cseng a balti / nyugati szláv *Svantevit / Svantovit* nevű fényisten, a „háború és győzelem”, az „istenek istene” nevével és tiszteletével is. Valószínűleg ennek a jelenségnek is köszönhető nevének és kultuszának jelentős mértékű fennmaradása napjainkig, főleg a valaha borostyán-kereskedelemmel foglalkozó területeken. A középkorban azután a fényt hozó balti / szláv istenség a kakas-szimbólumot is átvette. Porosz területen kultúrhéroszként, talán egy ikerpár egyik tagjaként jelenik meg (*Videvut és Bruten*). A fényisten kultusza hegyekhez (is) kötődik. A Szentvid hegy⁴ az Írottkö tömbje körül létesült három búcsújáróhely (Léka / Lockenhaus/, Rótfalva / Rattersdorf/ és Szentvid) egyike.

Szent Vid – földrajzi névként és patrocíniumként* is – Észak-Itáliában, Szlovéniában, Ausztriában különösen gyakori.⁵ Pl. Ljubljana közvetlen szomszédságában négy hegy és

1 Az alapkö letételének és a felirat keltezésének éve 1858, a felszentelés 1859. június 19-én történt.

2 A római Silvanus egyik helyi (illyr-pannon) formája.

3 Nevének változatai: Vit, Vitus, Vítusz, Vito, Vida, (sok családnevünkben szerepel) Vido, németül Veit, olaszul Quido. A veleimi Szentvid kápolna utóbbi évtizedekben volt „céhmestere” (azaz sekrestyése) a védőszent nevét viselte (Kovács Vítusz 2004-ben halt meg).

4 A földrajzi név írásmódja itt eltér a többi fejezetben alkalmazottól. Ennek magyarázata, hogy az e fejezet alapját képező, Fekete Mária régész által jegyzett tanulmányban, de másutt más írásaiban is Ő ezt így alkalmazza. Eljárását tiszteletben tartottam.

5 Nem lehetetlen, hogy a Borostyánkő út egyik ősi istenségének neve maradt fenn, többszörösen is krisztianizált formában.

helység is viseli Vid nevét. A keleti Hallstatt-kultúra egyik legfontosabb földvárának Stična–Sentvid a neve. De a hajdani Borostyánkő út mentén mindenhol jelen van. Karinthia középkori székvárosa, St. Veit an der Glan. Területén egy ősi eredetű, *Vierbergelauf* nevű, a vetőmag termékenységét biztosító határjárást végeznek minden tavasszal, a Glan folyó sarló alakú kanyarjának, szinte tükörképének tartható íven álló hegycsúcsokon: Magdalensberg (korábban Helenenberg, a római Virunum), Ulrichsberg, Veitsberg és Lorenziberg templomainál.

Írott források az Árpád-kori vár történetéről

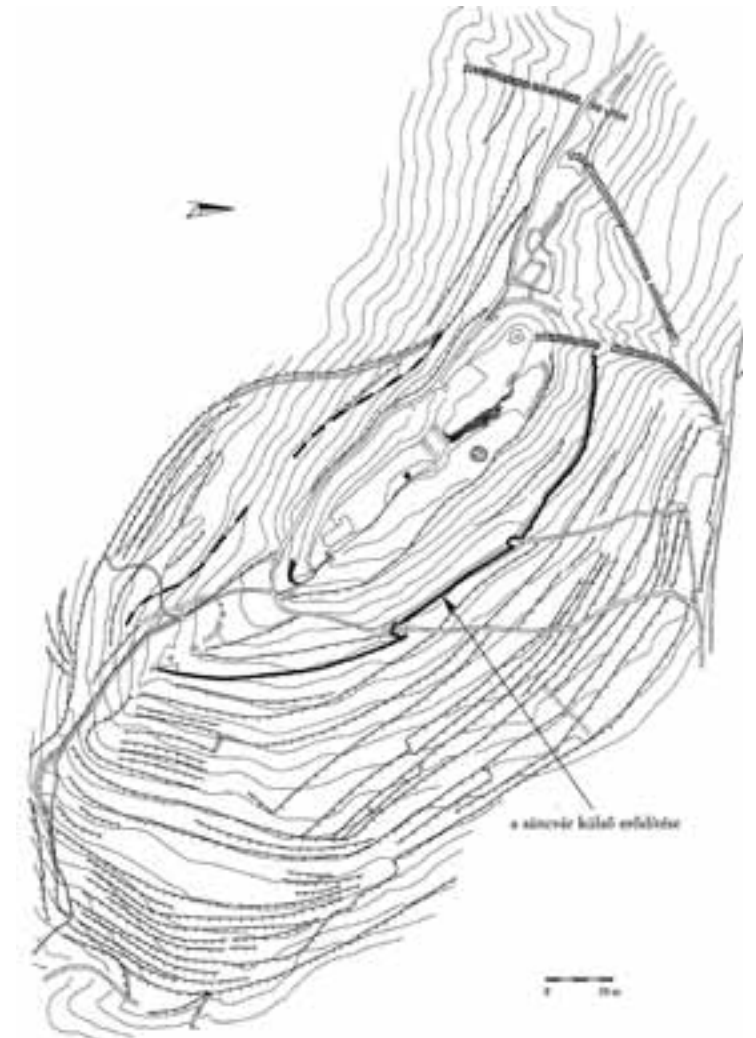
1270. Ura, Kőszegi Henrik Ottokár cseh királynak adta át. A vár építetőjének tartják. A templom előtti terület Fekete Mária által vezetett régészeti feltárásának rétegvizsgálata alapján (lásd lejjebb) helyesebb Henrik bán személyével kapcsolatban átépítésről, modernizálásról, a kővár megépítéséről beszélni.

1271-ben V. István visszafoglalta az Ottokárnak juttatott várakat, közöttük Szentvidet is. 1273-ban oklevél emlékezik meg Szentvid ismétlen való cseh kézre kerüléséről.

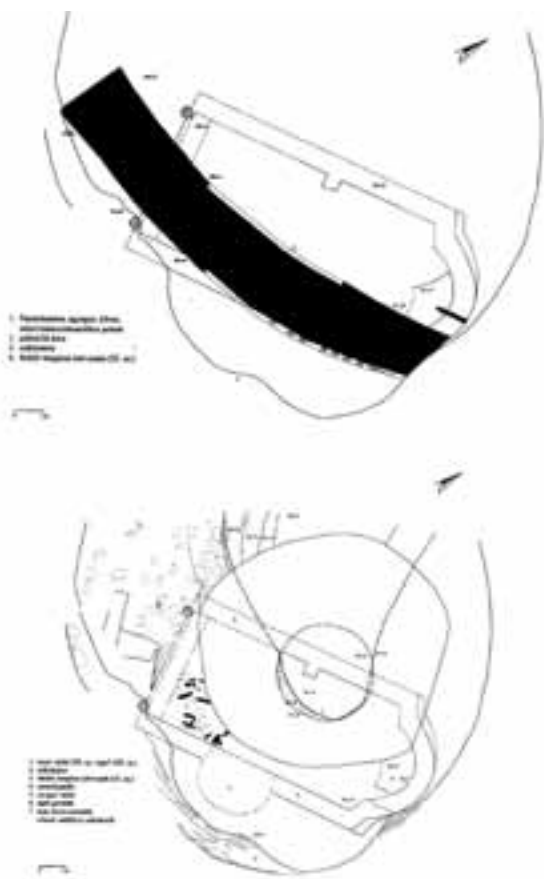
1277-ben IV. László egyik oklevele „*Sub castro S. Viti*” kelt.

1279-ben Kőszegi Henrik fiainak, Ivánnak és Miklósnek osztozkodása: Szentvid Miklósé lesz. 1283. november 24-től 1284. február 17-ig IV. László eredménytelenül ostromolta Szentvidet és a „Henrikfiakat”. Kőszegi Iván a „legjobb várába” menekült, a „kún” király a Szentvid alatt táborozott.

1288-ban Wel nevű várnagya szerepel. Korábban a *castellanus* neve Vel(l)o formában fordul elő. Iván tárnokmester a szentvidi castellanusát a Guns nevű helységbe küldte egy birtokper miatt.

1. kép: Szentvid várának alaprajza a sáncokkal (Fekete 2008. nyomán)

2. kép: A 11. századi sáncvár árka (felül) és a 12. századi vár kőfala a korábbi templom és a későbbi kőtorony alatt (Fekete 2008. nyomán)

1289-bert Albert osztrák herceg – IV. László tudtával és beleegyezésével – háborút indított a Kőszegi család ellen. Karácsony táján elfoglalta Miklós nádor várát, a Szentvidet és gazdag zsákmánnyal tért haza.

1291. augusztus 26-án III. András magyar király és I. Albert osztrák herceg Hainburgban békét kötött. A követek megegyeztek a kisebb várak – közöttük Szentvid – leromboltatásáról. Ezt a rombolást – a vár feltárt részeinek ásatási eredményeinek tükrében – nem, vagy csak immel-ámmal hajtották végre. Megelégedtek a távolból is jól látható délkeleti torony ledöntésével.

1374-es felsorolás szerint Szentvid várát és tartozékait Rohonc várához csatolták.

A kísértőterazon (1. kép) 1979–1986 között feltárt szelvények rétegsora

A hegy vízszintes platóját (nagyjából egyenes tetejét) egyetlen terasz övezi, amelyen több mint 500 m² terület feltárására került sor. Ennek során tisztázódott, hogy itt a késő bronzkorban eredetileg két teraszt építettek, amelyet később, a korai vaskor végén egyetlen, szélesebb terasszá bővítettek.

A minket most közelebbről érdeklő időszakok a következők:

Az 5. rétegben egy 9. századi, igen kisméretű (3,60 x 2,6 m), kissé földbe (a kelta járósíntbe) mélyített, lekerekített sarkú ház, hullámvonal-díszes, ill. fenyőágminta-szerűen bepecsételt edények töredékeivel, rombusz formájú bronz pántgyűrűvel.

A 6. rétegben a kora vaskor végi és késő kelta sáncokat is részben felhasználó, kicsit módosított nyomvonalú, gerendaszerkezetes, beagyagozott, több helyen vörösre égett 10–11. századi sánc fut, ami kb. 2,6–2,2 m széles. A sánc oszlopainak lyukaiból és árkaiból (6. kép 6. számmal jelölve) került elő kora Árpád-kori kerámia.

A 7. réteg a már kiszélesített kísértőterasz felületén egy 13. századi járósínt jelent, amely néhány helyen ráhúzódik a korábbi sáncra.

A 8. réteg 15–17. századi leletekkel (edénytöredékek, számszerű vas nyílhegye) keltezett megújított járósínt. Az 1857-es kataszteri térkép jelölése szerint is út halad itt.

A Szent Vid kápolna előtti terület kutatása 1980–1983

Az ÉNy–DK-i irányú platón, a ma álló kápolna előtti kiugró, kis sziklanyelven az alábbi jelenségek kerültek feltárásra:

1. réteg: faragott sziklabázis, szórványos ősi és római kori leletanyaggal, agyagozás a sziklán.⁶

2. réteg: K–Ny-i tájolású, kisméretű, Karoling-kori templom alapjáig feldőlt, kiszedett körvonala. A templom bejárata a nyugati oldalon lehetett, kis lépcsőszerű kiképzéssel. A templom méretei: 11,34 x 5,82 cm, falvastagsága: 68 cm. (2. képen alul szaggatott vonallal jelölve)

3. réteg: honfoglalás kori, 10. századi, az előbbi templom pusztulási rétege. Az égett, 6–8 cm vastag feltöltésből, a toronybelsőben – vöröses-barna színű, nem kemény, de összefüggő – néhány vakolatdarab, valamint rombikus vasnyílhegy⁷, sűrű cserépbogrács peremtöredéke és egy hullámvonalas díszű fazéktöredék került elő (3. kép 1/3-4.).

4. réteg: államalapítás kori, 11. századi. A templom kiszedett déli felén ívelten végighaladó 2–2,2 m széles, kettős, a sziklába kissé beváj, kb. 15 cm széles, 20 cm mély árokkal nyomon követhető, függőlegesen, sűrűn egymás mellé levert falalánkok közé töltött, köves, agyagos, égett sánc, faszénmaradványokkal, azaz egykori gerendákkal. Talán ehhez tartozó erődítés lehet a plató alatti teraszon feltárt árok (6. képen a 6. számú jelenség). E periódushoz tartozhat az erről a területről szórványként – nem az ásatásból – előkerült ereklyetartó mellkereszt⁸ (2. képen felül és 3. kép 2.).

5. réteg: Árpád-kori, 12. (?) századi. Korai, szabálytalan alaprajzú kőfal, amely a kis sziklanyelvet (félíg) megkerüli. A korábbi, égett fa–föld sánc helyére ásták bele, az alsóbb kősorok

3. kép 1: 10–11. századi tárgyak a templom előtti plató-rész ásatásából – 2: 10. századi nyílhegy, 3: cserépbogrács peremtöredéke, 9–11: a vízvezeték töredékei, (Fekete 2008. nyomán)

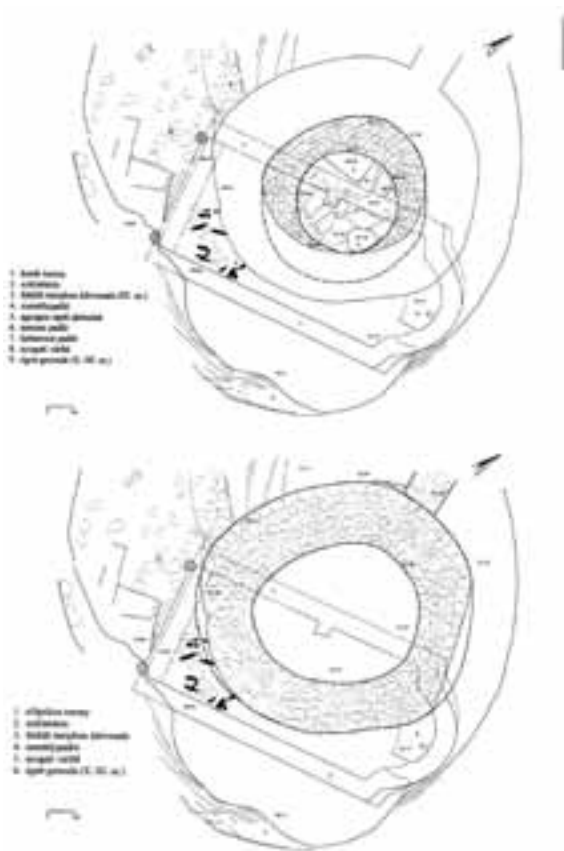

3. kép 2: Bronz mellkereszt (Fekete 2008. nyomán)

6 A késő bronzkori teraszépítésnek ez volt az egyik módja.

7 Méretei: hossza 5,7 cm, szélessége 2 cm, súlya: 6 gramm.

8 A kereszt méretei: magassága 6,3 cm, szélessége 3,6 cm, súlya: 20,4 gramm. A Savaria Múzeum Középkori gyűjteményében, leltári száma: K. 75.2.1.

4. kép: A 13. századi kővár korai (kőr) és későbbi (elliptikus) tornya (Fekete 2008. nyomán)

még kötőanyag nélkül, agyaggal kitöltve épültek, a felső habarcsos (tehát két, azaz a–b. periódusú: **2. kép**en alul).

6. réteg: 13. századi. 3,60 x 3,70 m belső átmérőjű kis torony, északnyugat felől 1,20 m széles bejárat, átlagosan 1,4–1,5 m-es falvastagsággal (**4. kép** felül). Kettős padlója volt: a felső meszes, téglaporos, az alsó sárgás színű, habarcsos. Ebben az időszakban (?) a várfalat újból megerősítették.

7. réteg: 13. századi. Elliptikus torony, 8,80 x 10 m-es külső átmérővel. Falvastagsága kb. 2 m (**4. kép** alul). Szorosan hozzáépült a korábbi (?) kerek toronyhoz. Ennek az alakja is lehetett eredetileg kerek, hiszen a feltáráskor a déli-délkeleti oldalán a külső falköpeny nem került elő. A faragott sziklabázison kerek torony is elfért volna. Lehet, hogy ehhez a toronyhoz igazodik a keleti oldalon kibontott várfal(?), ill. annak alapozása, de az lehet későbbi is. Ezt a „várfalat” a 19. századi lépcső létesítésekor átvágták. A 6–7. periódus nem biztos, hogy valóban két külön szintet képvisel. Lehet, hogy a tornyok csak építéstechnikailag választhatók szét *kerek* és *elliptikus toronyra*, vagy csak az ostromok során keletkezett sérülések kipótlása látszik.

8. réteg: középkor, 15. század. Négyzetes építmény sarka a toronybelsőben. A torony lépcsőfeljárója is lehet, vagy későbbi, négyzetes torony, épület sarka. Vágja a kerek toronybelső falát. Lehet, hogy a keleti oldal „várfala” ehhez a periódushoz tartozik. E periódushoz tartozhat a nyugati várfalon kívüli omladék közül előkerült kis, öntött, domborműves corpusú, bronz mellkereszt.⁹

Elvileg az 5–8. periódushoz, azaz az Árpád- és késő középkori kővárhoz is tartozhat – mint egy hajdani bástya? – a mai Kálvária domb és az azt kerítő árok (**5. kép**). A domb tetején Fekete Mária habarcsstöredékeket gyűjtött és esőt követően falszakaszokat vélt felfedezni.

9. réteg: 15–16. század. Téglából épített, agyaggal tapasztott, vörösre égett patkó alakú kemence.

A vár késő középkori meglétére csak meglehetősen bizonytalan adataink vannak. Mindenesetre viszonylag bőséges ilyen korú leletanyagot találunk felszíni szórványok formájában is. A helyi történetírásban felmerült a Gara és Széchy családok neve birtokosként, valamint az, hogy a török elől menekülő vasvári káptalan a levéltárával ide menekült, és hogy

Szentvid az 1532. évi török ostromot követően Kőszeg birtokába¹⁰ került volna. Mindenesetre a Szent Vid hegyen, sőt a szomszédos hegyen is több tereprendezés, építkezés mutatható ki.

Érdekes adalék a vörösbarnára égetett kerámiacsövekből összeállított *vízvezeték*. (Lehet, hogy a 19. század végén a régészeti lelőhelyet felfedező Rómer Flóris is ilyet talált és vélte római korinak?) Ez a templomhoz az autó parkolóból bevezető gyalogúton, majd a platón a templomig nyomon követhető. Földből kiálló részét az autók összetörték, földben lévő része vályúszerű (**3. kép 1./9–11. tárgyrajzok**). Az Árpád-kortól a késő középkorig bár mikor épülhetett, de lehetséges, hogy a várvedők vízellátását már a 11. századtól ennek segítségével oldották meg.

Értelmezési kísérletek, feltételezések

Lehetséges, hogy egy korai, vagy belső gyeplívonal része lehetett a velemi sánccvár? Szentvid határvárában (*marchia*) álló, a Szent Vid nevére titulált templommal?

A határispáni vár (**1. kép**), majd a Kőszegi família várának temploma a mai kápolna homlokzatának vonalában, a második és harmadik, két-két jobb- és baloldali támpillér között lehetett, K–Ny-i irányra tájolva. Az 1857-es kataszteri térkép és Szilágyi István felméréseinek rajza (lásd a 10. epizódban) alapján lehetségesnek látszik még régészeti kutatással valamilyen biztosabb támpontokat nyerni. Az államalapítás időszakában meglévő templomra utal(hat) a fent már bemutatott, szórvány ereklyetartó mellkereszt (**3. kép 2.**).

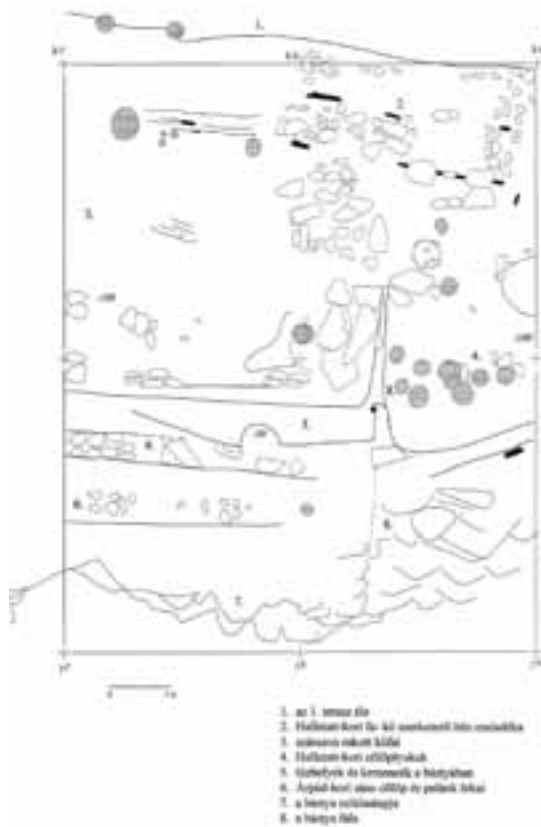
A velemi Szentvid hegynek / várnak és templomnak semmi köze nincs a helyi tudáلكos történeti hagyományban megőrződött Vid, bácsi ispánhoz, Salamon király (1063–1074) udvaroncához. Talán „csak” azt jelezheti számunkra, hogy melyik korra kell keltezni a várat, vagy a vár építésének kezdetét? Talán a 11. századra? A szintén hasonló korú, közeli locsmándi (Lutzmannsburg–Kirchberg), egykori ispáni vár templomának titulusa a mai napig ugyancsak Szent Vid. A templom a mai településen kívül, a szőlőhegyen áll, és az egykori – kb. 160 méter átmérőjű – kerek, valaha jelentős méretű, égett sánccal övezett várban temető veszi körül.

5. kép: A középkori kővár nyugati bástyája (a mai Kálvária) árkokkal a platón (A szerző felvételei, 2006)

9 Szinte pontos párhuzamát ld. a jáki apátház kiállításának anyagában.

10 Ez minden bizonnyal abból a tévesen értelmezett tényből ered, hogy Jurisics Miklós a „Szent Vid kapitánya” címet is viselte, ami azonban Fiumére (Rijeka) vonatkozik, hiszen annak védőszenjte is Szent Vid volt.

6. kép: A plató alatti terasz átadási területének egy része, többek között a 11. századi erődített sánc és palánkárával (Fekete 2008. nyomán a 6. számmal jelölve)

vácsi/Kiskovácsi-Nagykovácsi dűlőnév. Fontos lehet még Cákon a *Vaskapu* dűlőnév.

Szentvid meglehetősen nagy alapterületű, részben többszörös védművel körülvett, korai sánctúra (1. kép) – amelynek építése során a kora vaskori és kelta sánc előzményeket okosan felhasználták – *határvár* lehetett, vagy talán kicsit határozottabb feltételezéssel: kellett, hogy legyen, állította Bóna István¹¹ régész akadémikus. Ezt néhány újabb észleléssel meg lehet erősíteni, illetve más feltételezésekkel ki lehet egészíteni. Részét képezte ugyanis annak a várláncolatnak, amely a hajdani Borostyánkő út mentén, annak nyugati oldalán *ellenőrizte* a határszél forgalmát. Határ mentén, három etnikum (szláv, német, magyar) találkozási területén feküdt, ahol nagy forgalmat bonyolító ősi utak mellett, – még a városok kialakulása előtti időben – *piachelyek* létesültek: (Kőszeg) Szerdahely a maga lakótornyával, vámszedő helyével(?) az útkereszteződésben, valamint további két közeli *keddi piachely*. A vár

11 Ld. Kendszék/Vasverőszék/Eisenzicken, ma a burgenlandi Alsóórhöz/Unterwarthoz tartozó helyneveinket. A szakrális király feltételezett tevékenységére vonatkozó korai vasgyártás nyomai azonban még nem kerültek elő. A Vasverőszéken feltárt vassalakok 13–14. századiak, a közeli bányagödrök pedig az Árpád-kornál későbbiek. Az újabban megismert nardai bányagödrök is késő Árpád-koriak. Az Árpád-kori vasfeldolgozásról lásd a kőszegi könyv 7. epizódját!

12 A szláv eredetű kifejezés jelentése: pajzskészítő.

A korai sánctúrák lehetséges építettségük – a királyon kívül – két közeli helynév Bucsu (*Bulcsu*, a 10. század első felében) és Cák (*Csák*, Szabolcs unokája, 10. század, a falu neve a korai forrásokban *Chaak*) nevével jelölt egykori személyekkel, gazdasági és politikai hatalmukkal is számolhatunk. Figyelemre méltó még a helyi földrajzi névanyagban a *kende*, régi méltóságnév előfordulása is. A *Kendig* hegy 728 m magas csúcsa a Szentvid mellett (északra) emelkedik. Ennek, mint a szakrális király (Kurszán) megnevezésének talán a vasművességgel is kapcsolata lehet.¹¹

Az ispáni várak / határvárak létezéséhez bizonyos fontos szolgáltatások kapcsolódnak. Ilyenek a *lövő* és *őr* helynevekben érhető tetten, amelyek az íjász határvédő, úgynevezett szolgálónépekre utalnak. Talán ide sorolható a kőszegi Óház alatti *Hosszú- és Rövid lövészárók*, a *Lövő* helynév csitár/ *Csatárral*¹² együtt Óvár/Burg mellett. A szolgáltatások közül az ugyancsak fontos vasművességre álljon itt néhány példa. Kőszeg és Léka között *Rendek* (szláv eredetű 'vas', rudnok kifejezés), ma Liebing; Kőszegtől keletre, kb. 8 km-re *Tömörd* (török eredetű temír 'vas' szó); Bozsokon: a *Ko-*

alatt, az úton haladókat az egymástól 4 km-en belüli közelségben megépült *várlánc* tagjai figyelemmel kísérhették. A közeledést, avagy az áthaladás tényét fény- és/vagy füstjelekkel továbbíthatták egymásnak. A feltételezett határispáni vár léte utalhatnak a kiszolgáló népek falvai (lásd feljebb). Lehetséges, hogy az eredeti szentvidi határispáni várrang miatt volt végig a középkor folyamán templom, azaz *ecclesia* a Szent Vid egyház és csak később, a 18. századtól vált a kőszegszerdahelyi Mindenszentek-templom filiájává. Ezzel a váltással szinte párhuzamos a szombathelyi egyházmegye 1777. évi létrejötte. Ettől kezdve kápolna, és kápolnaként építik újjá a 19. század közepén.

IRODALOM

BENCZIK Gyula – KISS GÁBOR – ZÁGORHIDI CZIGÁNY Balázs: *Vásárhelyek a Borostyánkő-út mentén*. In: MAYER LÁSZLÓ – TILCSIK GYÖRGY (Szerk.): *Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára*. Szombathely, 2003. 534–536.

BÓNA István: *Az Árpádok korai várai*. Debrecen, 1998.

ENGEL Pál – FELD István: Szentvid. In: KRISTÓ Gyula (Főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon. 9-14. század*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994. 636.

FEKETE Mária: Adatok Velem–Szentvid középkori történetéhez (A lelőhely régészeti kutatásának 100. évében). – In: Lengvári István (Szerk.): *In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére*. Pécs, 1996. 53–69.

FEKETE Mária: Szentvid vára. Adatok Kőszeghegysége ős- és középkori várainak topográfiájához. – *Savaria, A Vas megyei Múzeumok Értesítője* 31 (2008) 77–156.

HARRACH Erzsébet, C.: Vas megye Árpád-kori építészeti emlékei nyomában. – In: Horváth Ferenc (Szerk.): *Vas megye múltjából. Levéltári évkönyv I.* Szombathely, 1976. 228–261.

ILON GÁBOR – UGHY István: *Bevezetés a Kárpát-medence régészetébe*. Szombathely, 1993. 1996.³, 2000.⁴, (Pápa, 1995)²

KISS GÁBOR: *Vas megye 10–12. századi sír- és kincsleletei*. Szombathely, 2000. különösen 261–263., 272–273.

SZILÁGYI István: A velemi Szent Vid kápolna felméréséről. – *Vasi Szemle* 1975/3. 401–404.

TALABÉR Tünde – TÓTH Melinda: *Vas vármegye régészeti hírei a napi sajtóban, 1900–1904*.

ILON GÁBOR – MAYER László (Szerk.) *Panniculus Ser. B. No. 4*. Szombathely, 1999.

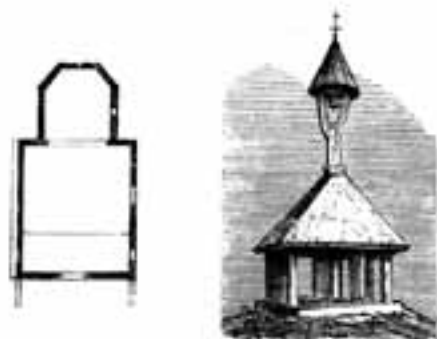
VÉKONY GÁBOR: Das nordwestliche Transdanubien im 9. Jahrhundert und die „Ungariorum marcha” – *Savaria, A Vas megyei Múzeumok Értesítője* 15 (1985) 215–229.

10. EPIZÓD ÉS KIRÁNDULÁS

Középkori templomok az Alpokalján

Cák kivételével mindegyik, a Kőszegi kistérséghez tartozó településen (Bozsok – Kőszeg – Kőszegszerdahely – Velem) állt az Árpád- és középkorban templom. Mikor és kik építették ezeket? Alaposabb vizsgálatra érdemes kérdések: az építőanyag, a falfestmény, a napóra, az alapító és ezzel összefüggésben a nyugati karzat, valamint az erődítés.

1. kép: A zalacsébi fatemplom és faharangláb rajza (Rómer 1871. 4–5. oldal nyomán)

2. kép: A velemi Karoling-kori templom alaprajza (Fekete 2008. nyomán)

Első templomainkat a király alapította, amelyek természetesen kőből készültek. Így a közeli győri püspökség székesegyházát is, amelynek területéhez Kőszeg és környéke is tartozott a kezdetektől 1777-ig, a szombathelyi egyházmegye megalapításáig. Az István király korában megszervezett Karakó megye az országhatárig tartott. Részben a helyén, 11. század végi megszüntetését követően alakult ki a középkori Vas megye. Központja Vasvár volt. Ispánjának vára („a vár, amelyet vasnak hívnak” = *castrum quod Ferreum vocatur*) itt állt, ahogy azt egy 1118-ban kelt oklevél említi. A megye székhelyén az országos gyakorlatnak megfelelően Szűz Mária tiszteletére a megyéspáni, Szent Mihály tiszteletére pedig a váralja település plébánia templomát szentelték.

A kereszténység széleskörű terjesztését István király természetesen alapvetőnek tartotta, ezért 1001 körüli I. törvénykönyvének 9. cikkelyében elrendelte, hogy a vasárnapot mindenki tartsa meg – kivétel a falvakban a tűz őrzője –, menjen templomba öreg és fiatal, nő és férfi. A templomkerülőt pedig verésre vagy a haj lenyírására ítélte. E rendelet betarthatóságának azonban alapvető feltétele volt, hogy 2–4 óra járáson belül található legyen templom. Ezért II. törvénye 1. cikkelyében kimondja: „minden tíz falu építsen templomot.” Az építkezés legegyszerűbb, leggyorsabb és legolcsóbb módjaként a *fatemplom* (1. kép.) építése képzelhető el. A *faharangláb*at pedig a templom mellé építették, ahogy ez a késő középkorban–újkorban még a közeli Őrségben* is történt. A faépítkezés ősi technikájának remek tanulmányozási lehetőségét nyújtja a cáki pincesor (4. kép). Fa oszlopsoros alapozású, egyenes szentélyzáródású fatemplom épült a 11. század elején, a 9. századi helyére a ma is álló szombathelyi Szent Márton templomnál. Nyomait Kiss Gábor szombathelyi régész figyelte meg. A későbbiekben közvetlenül e fatemplomok mellett vagy a helyükön készültek a kő- vagy téglatemplomok. A mi szűkebb pátriánkat jelentő Kőszeghegyalján – a velemi Szent

Viden épült 9. századi Karoling-kori* templom (2. kép) kivételével – nem ismerjük az első keresztény évszázadok istentiszteletének helyeit, csak a 13. századtól létező kőből kivitelezett épületeket. A fatemplomok azonban a későbbi évszázadokban, még a 18. században is divatban maradtak és épültek a mi kistájunkon éppen úgy, mint Veszprém, avagy Szabolcs megyében, netán a távoli Erdélyben. (A Bozsokon a 17. században bizonyosan álló fatemplomról lásd lejjebb!) Az új „divat” és a „gazdagság” egyik kifejeződése azonban a helyben élő és birtokos nemesség – a templom kegyura, avagy donátora / építetője – számára is a kő- vagy téglatemplom kivitelezése volt.

Az alábbiakban ismerjük meg ezeket!

Bozsok

A Szent Anna templom eredeti, középkori formájában nyugat–keleti tájolású. Nyugati tornyát (3. kép 1.) nem bontották el. Keleten álló szentélyét egy későbbi átépítésnél először sekrestyének használták, majd csak nagyjából rombolták le. A templom tájolását 1772-ben 90°-kal megváltoztatták és átépítették. A korai templom visszabontott szentélyének maradványai (3. kép 2.) ma a barokk templom hajójához csatlakoznak és a templomkertben láthatók. A templom kerítésébe több, abból származó szögletesre faragott, úgynevezett kváderkővet falaztak be. A barokk templom déli falán 5 m magasságban *napóra* látható. A számlap vakolatra festett, félköríves. Óraszámozása: 5-12-6, változó közül. A napóra feltehetően 1773-as, készítője valószínűleg Szerdahelyi Hersits Miklós a falu akkori tanítója volt. Az 1940-es évek elején a templom felújítása közben a napóra mutatója nyomtalanul eltűnt. A templom ma filiális* templom, korábban önálló plébánia volt. Legutóbbi tudományos kutatását 1991-ben és 1994-ben P. Hajmási Erika szombathelyi régész, műemléki szakmérnök vezette. 2011-ben történt meg legutóbbi példamutató renoválása, ezért ma a

3. kép 1-3: A bozsoki Szent Anna templom középkori tornya és szentélye a barokk templomba építve, és a látogatók tájékoztató táblája (A szerző felvételei, 2016)

4. kép: A cáki pincesor és gerendacsapolások
(Fotó: Trifusz Péter, 2011)

(pl. a gerendák bárdolása, fűrészelése, csapolások: 4. kép alul) jobban elképzelhető akár a bozsoki fából épített Szentháromság ecclesia, avagy a Szent Vid 9. századi temploma, de általában a legkorábbi Árpád-kori falusi fatemplomok is. Az építési mód tanulmányozásáért nem kell tehát a szombathelyi Skanzenbe látogatni.

Kőszegszerdahely

A község első írásos említése 1374-ből vagy 1378-ból származik. Vastag fallal kerített, útkeresztződésben és útkanyarban nyugat-keleti tájolással megépített Árpád-kori templomának (5. kép 1.) titulusa: *Mindenszentek*. Csak a 16. században lett önálló plébánia, ma pedig ez az öt kőszeghegyaljai község közös plébániája. Az 1698. évi Kazó-féle egyházlátogatási jegy-

kistáj egyik legszebb, kiváló állapotú, esztétikus látnivalójú temploma. Az érdeklődőt igényesen kialakított információs tábla segíti (3. kép 3.).

A *Szentháromság ecclesia* az „Alsó kastély”-hoz tartozhatott. Tormásy Péter 1674. évi vizitációja szerint ez a titulusa. Az épület fából készült, amit később átépítettek és *Szent József* nevére szentelték. Ma a Rohonc (Rechnitz) – Bucsu / kőszegszerdahelyi út kereszteződésében áll. Az egyházlátogatási akták szerint a templomi felszereléseket a Batthyány-kastélyban tartották. A Szent József kápolna építési ideje 1775. Rokokó főoltárán ma jól láthatóan átfestett kép van. Az átszentelésről, névváltoztatásról nincs írásos forrás. Vitatott, hogy az átmeneti protestáns korszakban a Brassóból érkezett Schwarz Pétert 1648-ban itt, a Szentháromság ecclesiában, avagy a Szent Anna templomban szentelték-e evangélikus lelkésszé.

Cák

A település Árpád-kori temploma – ha egyáltalán volt ilyen – nem maradt meg. *Szent Péter és Pál* tiszteletére szentelt templomát később, 1895-ben építették. Az aratási ünnepkörre eső templombúcsún kívül *Szent Erzsébet*kor (november 19.) is ünnepel a falu. Ennek az eredete tisztázatlan. Lehetséges, hogy ez egy korai, esetleg fatemplom védőszentjére emlékeztet?

A falu népi építészetének emlékei a híres és látogatott, boronafalú, felszínre épített, egysejtű, kétszáz éves *pincék sora* (4. kép felül). Ez a számunkra itt és most azért érdekes, mert *kivitelezésükkel és technikai megoldásaikkal*

zökönny szerint szószéke kőből, oltára, karzata és a mennyezete fából készült, csak a szentély volt boltíves. Padozata a hajóban téglaburkolatú, de a szentély ilyennel nem rendelkezett. A szentélyt a vizitáció idején a bozsoki Sibrik-család temetkezési helyként használta. A templom berendezése barokk. Sekrestyéje az északi oldalon állt.

Műemléki kutatására, amelyhez azonban sajnos nem társult régészeti, az 1975. évi külső tatarozást megelőzően került sor C. Harrach Erzsébet budapesti műemlékes szakmérnök vezetésével. Mivel belül akkor, és sajnos azóta sem volt mód tudományos feltárássra, így építéstörténetének nem kevés részlete még homályban van. Mindezek után a kutató a tornyát tartja a legrégebb és erődszerű épületrésznek, amely talán egykor védelemre is alkalmas *lakótorony* lehetett. A nyugaton álló torony gótikus kapuja nyugatra nyílik, egyszerű bélletes, lábazata a földben nincs meg (5. kép 2.). A toronyalj dongaboltozatos. A felette lévő szinteken egy nyugatra, majd feljebb egy-egy délre és északra, azt követően pedig minden égtáj felé kettő-kettő a védekezést szolgáló *résablak* (5. kép 1.) nyílik. A legfelső szint résablakait a barokk ablakok építésével bontották el. A hajó déli oldalán eredetileg *kapu* volt, amit már évszázadokkal korábban befalaztak. Ugyanezen az oldalon, a keleti ablak alatt *vörös festéssel a kálváriajelenetet pingálták* meg, ami mára sajnos szinte teljesen elpusztult. A hajó nyugati végén a két pillérre támaszkodó úgynevezett kegyúri karzat található, amelyen ma orgona van. Szentélyének csúcsíves és eredetileg mérnöves² ablakai mára már többnyire elpusztultak vagy befalazták azokat. A szentély tengelyében lévő vakablakként állították helyre és így mutatták be.

A hét egyik napjáról (szerda) megnevezett piachelyen a Szentvid határvár ispánja vámolta az áthaladó forgalmat. Talán e tevékenységgel függhet össze az utat négy égtáj felé kémlelő sok résablakos, erős torony feltételezett legkorábbi (?) megépítése.

A templom környékének légkabelei és a templomkert közvilágítási lámpái nem illenek a környezetbe, illetve zavarják a látványt. Egy re-

5. kép 1-2: A kőszegszerdahelyi Mindenszentek templom és tornya kettős résablakkal és a lemeszelt bélletes kapuval (A szerző felvételei, 2016)

mélhetőleg közeli felújítás és belső kutatás alkalmával kívánatos lenne földkábelek és földbe süllyesztett világítótestek használata.

Velem

A 9. epizódban már részletesebben írtam a *Szent Vid* névére szentelt és a hegynek is nevet adó Karoling-kori *fa*, és a több periódusú Árpád-kori hasított *kőből épített* (6. kép középen és alul) templomról. Utóbbi tornyának eredetileg mind a négy szintjén a kőszegszerdahelyihez hasonlóan – *résablakok* voltak. A ma álló és felújított, folyamatosan példaszerűen gondozott állapotú kápolna alapos műemléki kutatása még a jövőben elvégzendő feladat. Itt most csak a téma teljességének kedvéért említem meg, de kérlek, lapozz / lapozzon vissza az előző fejezethez!

Kőszeg középkorban álló templomaival (*Szent Katalin*, *Szent Jakab* és a *Szent Imre* elődje) részletesen ugyancsak egy másik epizódban¹ foglalkozom.

Kőszegdoroszló

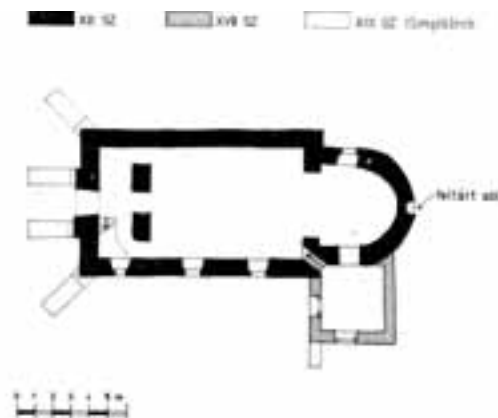
Bár a település nem tartozik Kőszeghegyaljára öt településéhez, érdemes megemlítenem, és alkalom adtán megállni a templomnál (7. kép 1–3.). Ha ugyanis nem Kőszeg vagy Bucsu felől közelítjük meg e kistájat, akkor a 87. számú főútról Lukácsházán elkanyarodva e falun áthaladva juthatunk el Kőszegszerdahelyre, majd Velembe, illetve Cákra vagy Bozsokra. Kőszegdoroszló első említése 1279-ből való. A *Szent Márton* nevét viselő, ma római katolikus plébániatemplom a falu szerdahelyi végén, az út jobb oldalán, patakparton található. A hajó északi fala két helyen megrepedt, ezért a 20. század elején a nyugaton álló tornyot négy vastag pillérrel (7. kép 1., 3.) támasztották meg. A 13. századi eredetű, keletelt, román stílusú templom kőből épült. A *félköríves szentélyen* a korábbi falkutatáskor egy rés-, legújabbban pedig egy körablakot találtak. Nyugati tornya aljában van a *kegyúri karzat*, azaz a földbirtokosnak és

6. kép: A velemi Szent Vid kápolna a hegyen, keletről és alaprajza (A szerző fotói, 2008, 2012; Szilágyi István felmérése, Fekete 2008. nyomán)

1 Lásd a kőszegi könyv 10. epizódját!

családjának a helye. A templomnak két déli ablaka mellett eredetileg déli kapuja (8. kép 2.) is volt, amit befalaztak. Középkori térhatása nagyjából megmaradt az 1769-es renoválás és az 1792-es barokk átépítés után is. A 19. század közepére már elhanyagolt templomot 1892-ben tatarozták. Szerencsére a 16. századi külső, a déli oldalra és a szentélyre kiterjedő pl. tulipános-leveles indadíszes mintákat is megőrző színes (piros, sárga, narancssárga) *falfestést* az említett renoválások nem semmisítették meg. Mára azonban ezek eléggé elpusztultak (8. kép 3.). Valamivel későbbi a tornyon és az összes sarkon feltárt kváderfestés (7. kép 3. és 8. kép 1.). *Napóra* nyomait fedezték fel a templom tornyának délkeleti falán 8 m magasban, amikor az Országos Műemléki Felügyelőség C. Harrach Erzsébet irányításával 1974–1975-ben a falkutatást végezte. Rétegenként lefejtették a vakolatokat, amíg az eredeti középkoriig jutottak. A tető feletti toronyrészen a színes kváderes (azaz a négyszögletesre faragott, a sarkot erősítő kövekre utaló) díszítés felett és az ikerablak alatt, a kevés festéknyomból egy napóra létére lehetett következtetni. Aligha lehetett kőre karcolt napóra, inkább a többi 16. századi épületfestéssel egyidős, melynek színes festékmaradványai máshol is láthatók. A felújítás végén az új vakolással a napóra ismét eltűnt, ma tehát nem látható.

A templom legújabb, helyreállítás megelőző tudományos kutatása 2014-től kezdődően napjainkban is zajlik, amelyet Nemes András budapesti régész, műemlékes szakmérnök irányít. Ennek során a templombelső festőrestaurátor kutatására is sor került. A végleges kivitelezés során remélhetőleg az információs táblák is olyan helyre kerülnek, amelyek nem zavarják majd a templom megjelenését.

7. kép 1-3: A kőszegdoroszlói Szent Márton templom alaprajza (C. Harrach 1975. nyomán) és részlete délről és nyugatról (A szerző felvételei, 2016)

IRODALOM

BARISKA István – NÉMETH Adél: *Kőszeg*. Budapest, 1984.

FEKETE Mária: Szentvid vára. Adatok Kőszeghegyalja ős- és középkori várainak topográfiájához. – *Savaria, A Vas megyei Múzeumok Értesítője* 31 (2008) 77–156.

HARRACH Erzsébet, C.: Vas megye Árpád-kori építészeti emlékei nyomában. – In: Horváth Ferenc (Szerk.): *Vas megye múltjából. Levéltári évkönyv I.* Szombathely, 1976. 228–261.

HARRACH Erzsébet, C.: Kőszegszerdahely, római katolikus templom. – In: Lővei Pál (Szerk.): *LAPIDARIUM HUNGARICUM 5. Vas megye I. Vas megye műemlékeinek töredékei 1. Belsővat – Kőszegszerdahely*. Budapest, 2002. 603–604.

HARRACH Erzsébet, C. – KISS Gyula: *Vasi műemlékek*. Szombathely, 1983.

RÓMER Flóris: Még egypár szó honi fatemplomainkról. – *Archaeologiai Értesítő* 5 (1871) 1–7.

VALTER Ilona: *Árpád-kori téglatemplomok a Nyugat-Dunántúlon*. Budapest, 2004.

VÉKONY Gábor: Északnyugat-Dunántúl a IX. században és a „Uuangariorum marcha”. – *Savaria, A Vas megyei Múzeumok Értesítője* 15 (1985) 215–229.

VÉRTES Ernő: Napórak a történelmi Vas megyében. – *Vasi Szemle* 1993/4. 570–583.

8. kép 1-3: A kőszegdoroszlói Szent Márton templom befalazott déli kapuja és festésének részletei
(A szerző felvételei, 2016)

11. EPIZÓD ÉS KIRÁNDULÁS

A régészeti örökség hasznosítása

Az Olvasókönyv kőszegi része 12. epizódjával azonos kérdések kifejtésére kerül itt sor, de a kistérség települési emlékeinek számbavételével. Miért tartandók ezek meg, és hogyan hasznosíthatók például a falvak határában található évezredek ingatlan örökség (pl. Kalapos-kő, római kori vízvezeték) és ingó örökség emlékei?

Méltóságos Úriasszony!

Köszönettel a megjelent a Magyarországi
Köznevelési Minisztérium részéről a Szent Vid hegyre
védelmi körzetének megalapozásáról szóló
javaslatot megvizsgálva meg kell jegyezni,
hogy az iratban konkrétan még a vasasszonyfai (II. pont)
és a Ság hegyi (III. pont) védelmi körzetekről van szó,
amelyek védelmére a Magyarországi Köznevelési
Minisztérium részéről a Szent Vid hegyre
védelmi körzetének megalapozásáról szóló
javaslatban nem volt szó.

I) A Szent Vid hegyre védelmi körzetének megalapozásáról
szóló javaslatban meg kell jegyezni, hogy a Szent Vid hegyre
védelmi körzetének megalapozásáról szóló javaslatban
konkrétan még a vasasszonyfai (II. pont) és a Ság hegyi
(III. pont) védelmi körzetekről van szó, amelyek
védelmére a Magyarországi Köznevelési Minisztérium
részéről a Szent Vid hegyre védelmi körzetének
megalapozásáról szóló javaslatban nem volt szó.

II) A Szent Vid hegyre védelmi körzetének megalapozásáról
szóló javaslatban meg kell jegyezni, hogy a Szent Vid hegyre
védelmi körzetének megalapozásáról szóló javaslatban
konkrétan még a vasasszonyfai (II. pont) és a Ság hegyi
(III. pont) védelmi körzetekről van szó, amelyek
védelmére a Magyarországi Köznevelési Minisztérium
részéről a Szent Vid hegyre védelmi körzetének
megalapozásáról szóló javaslatban nem volt szó.

III) A Szent Vid hegyre védelmi körzetének megalapozásáról
szóló javaslatban meg kell jegyezni, hogy a Szent Vid hegyre
védelmi körzetének megalapozásáról szóló javaslatban
konkrétan még a vasasszonyfai (II. pont) és a Ság hegyi
(III. pont) védelmi körzetekről van szó, amelyek
védelmére a Magyarországi Köznevelési Minisztérium
részéről a Szent Vid hegyre védelmi körzetének
megalapozásáról szóló javaslatban nem volt szó.

IV) A Szent Vid hegyre védelmi körzetének megalapozásáról
szóló javaslatban meg kell jegyezni, hogy a Szent Vid hegyre
védelmi körzetének megalapozásáról szóló javaslatban
konkrétan még a vasasszonyfai (II. pont) és a Ság hegyi
(III. pont) védelmi körzetekről van szó, amelyek
védelmére a Magyarországi Köznevelési Minisztérium
részéről a Szent Vid hegyre védelmi körzetének
megalapozásáról szóló javaslatban nem volt szó.

Az iratban konkrétan még a vasasszonyfai (II. pont)
és a Ság hegyi (III. pont) védelmi körzetekről van szó,
amelyek védelmére a Magyarországi Köznevelési
Minisztérium részéről a Szent Vid hegyre védelmi
körzetének megalapozásáról szóló javaslatban nem
volt szó.

Miske Kálmán
1923. 10. 15.

1. kép: Miske Kálmán felterjesztésének fogalmazványja a Szent Vid és környéke védelmében, 1923

A kőszeghegyaljai kistérség épített, azaz ingatlan, és ingó, 1711 előtti kulturális öröksége² régészeti elemeinek számbavétele csak úgy lesz teljes, ha a megfelelő helyen idézem az ide tartozó, ámde jelentősége miatt e könyvben külön epizódban tárgyalt emlékeket. Természetesen e „leltár” elkészítésekor is igyekszek időrendben haladni.

Elsőként a *velemi Szent Vid* hegyre és annak emlékeire kell a figyelmet ráirányítanom. A hely jelentőségét¹ már Miske Kálmán felismerte. Feltette is azt a Trianon utáni Magyarország ércéhségétől. Ezért, korát évtizedekkel megelőzve, 1923 októberében Vas megye al- és főispánjának is azt javasolta, hogy *a hegyet és annak 1–3 km-es körzetét nyilvánítsák „tiltott területté”, mai kifejezéssel élve védetté.* Javaslata elfogadása esetén ebben a zónában csak földművelést folytathattak volna, és mindennemű kutatást csak a Vasvármegyei Múzeum és a Miske általa engedélyezett személy vagy intézmény végezhetett volna (1. kép).² A régészeti örökségvédelmet megvalósító miniszteri rendelet azonban csak évtizedekkel később, az 1960-as évek végén született meg, és helytelenül, csupán a hegyre korlátozódott és korlátozódik ma is.

A védettség egy másik – nem jogi megalapozottságú – típusát jelenti, amikor az emberekben, elsősorban a helyi társadalomban akarjuk tudatosítani egy hely, egy terület, és annak emlékei fontosságát. Erre a hazai régészeti örökségvédelem történetében először 1979–81-ben Bándi Gábor (2. kép 1.), a megyei múzeumi szervezet akkori vezetője tett országos összehasonlításban is egyedülálló és újszerű kísérletet. A Szent Vid teraszain, a Szentkút-forrás közelében fel-

építtetett egy bronz- és egy vaskori házat (2. kép 1–2.). Mivel 1984-ben sajnálatos módon eltávolították a múzeum éléről és a megyéből, a tervezett *régészeti park* építése nem folytatódott, és működtetése sem indult el. A házrekonstrukciók egy évtizeden belül az időjárás viszonyosságainak és az erózióknak, valamint a felelőtlen rongálókknak „köszönhetően” nyomtalanul eltűntek. Néhány éve még a szabadtéri kiállító hely információs táblája a helyszínen hevert, mára azonban a természet farontói lebontották azt. A régészeti park hajdani teraszait a természet visszahódította, ma a területen sűrű bozótos van. Miután évente pihenni vágyók és érdeklődők ezrei keresik fel a Szent Vid hegyet, a 21. század első évtizedében a Savaria Múzeum munkatársaként e sorok szerzőjének tervei alapján készültek el a hely *régészeti örökségét bemutató táblák* magyar, angol, és német nyelven (2. kép 3.). Ezeket a rongálók 2014-re már majdnem teljesen elpusztították. Közben 2013-ban európai uniós pályázat keretében egy egész táblarendeget (2. kép 4.) helyeztek el a hegyen. Egyes kétnyelvű (magyar, angol) szövegek és bizonyos tárgyakról elhelyezett képek azonban szakmailag kifogásolhatók, ugyanis nem a hegy történetével kapcsolatosak. Ugyanennek a pályázatnak a keretei között élesztették újjá a régészeti park Bándi Gábor által felvillantott eszméjét. A hegy lábánál, a játszótér mellett felépíttették egy késő bronz- és egy kelta kori hiteles házrekonstrukciót (2. kép 5.).³ Berendezésük azonban elmaradt, karbantartásuk és őrzésük napjainkban sem megoldott. Így pusztulásuk sajnos csak idő kérdése, hacsak rátermett helyi civilek nem gondozzák, és esetleg nem fejlesztik tovább ezeket. A táblára kihelyezett magyar és németnyelvű tá-

2. kép 1: Bándi Gábor a velemi régészeti parkban

2. kép 2: Kirándulók a késő bronzkori házrekonstrukciónál (Isztin Gyula családi fotógyűjteménye, 1985)

2. kép 3: Információs tábla a hegy teraszán Ilon Gáborral (Fotó: Nagy Marcella, 2006)

1 Lásd a 2., 3., 6. és 9. epizódban.

2 Az iratban konkrétan még a vasasszonyfai (II. pont) és a Ság hegyi (III. pont), de általánosságban, a megyében (IV. pont) előkerülő régészeti emlékek védelmét, a múzeumba történő beszolgáltatásukat indítványozza.

3 Ezek terveit Nagy Marcella régész, a Savaria Múzeum munkatársa készítette. A kivitelezési munkálatokba azonban nem vonták be, így ezek múzeumi célú dokumentálása elmaradt.

2. kép 4: Újabb tábla (A szerző fotója, 2014)

2. kép 5: Késő bronzkori házrekonstrukció a faluban (A szerző fotója, 2013)

rásmintájuk és annak radiokarbon adata bizonyította, hogy 1. a Cseke-patak medrében a késő bronzkori Urnamezős kultúra idejében induló, a talajban jól kimutatható a bronzfeldolgozását igazoló kohók, műhelyek hatása (magas pernyekoncentráció), ahogy 2. a szűkebb környék növényzetének változásai is (pl. a tölgy, juhar és fűz pollenek számának csökkenése, azaz a fák egy részének kivágása és a talaj eróziójának növekedése), 3. a közvetlen környék fejlett földművelésére pedig a dió-, a gabona- és a gyomok pollenjei utalnak. Ezek a folyamatok a kora vaskori Hallstatt-kultúra és a késő vaskori kelta időszakban is megfigyelhetők. A Hallstatt-kultúra idején némi visszaerdősülés figyelhető meg, ami más tájhasználatra utal. Ezt egy újabb fapollen csökkenés követte, ami ismét az intenzív emberi jelenlét, a vaskorfeldolgozó kelták bizonyítéka. Ezt hitelesen igazolja a velemi Kern István által begyűjtött nagymennyiségű kohósalak, amelyek vaskorfeldolgozó telepet sejtetnek a hegy lábánál is, a patak partján.⁷ A patakmeder láposodása a római korról vette kezdetét, ami talán a Velemi-/Szerdahelyi-patakot követő útpárossal magyarázható. A középkorban fokozódott a lapp erdősülése és ezzel a mai égerláp kialakulása.

4 Szerzőjük ismeretlen.

5 Ennek részleteit lásd a könyv 9. epizódjában!

6 További részleteket lásd e könyv 2. epizódjában. Ugyanők végeztek ilyen feldolgozást a Savariát ellátó római kori vízvezetéknel. Lásd a 7. fejezet végét.

7 Lásd ehhez a 6. epizód 8. képét.

jékoztató szövegben⁴ itt is számos, nem kívánatos szakmai hiba van.

Az örökség védelmének sokáig már nem elodázható feladata a *Szent Vid kápolna előtt feltárt építmények konzerválásának* és részleges, súlyozottan értelmező bemutatása és állagvédelme. Ezekre Szilágyi István építész-mérnök már az 1980-as években terveket készített. Ezt az akkori műemléki hatóság elfogadta, pénzzel is támogatta volna, de sajnos erre a Savaria Múzeum belső problémái, Bándi Gábor fent már említett menesztése miatt nem került sor. Így a kápolna előtti területen,⁵ az amúgy is feldúlt Karoling-kori templom és Szentvid várának kőalapozású tornya a mai napig a felszínen van, erodálódik, pusztul és balesetveszélyt is jelent az ide látogató turisták számára.

Fokozottan és nem csak természetvédelmi szempontból védendő, hiszen a község határának az ember történetével szoros kapcsolatban álló *környezeti változásait* tükrözi az ún. Novácfalva melletti égerláp. Ezt a Szegedi Egyetem professzora, Sümegi Pál vezette kutatócsoportjával 2002-ben vizsgáltattam meg.⁶ Fú-

A hegyi patakok mellett épített *vízimalmok*ról a késő középkori források már említést tesznek. Néhány éve még egy malom – a Réti-, vagy Schultér-féle – látogatható bemutatóhely volt. A magántulajdonban lévő malom állaga azonban leromlott, telke elhanyagolt és ezért sajnos nem is látogatható. A telek és a malomépület megszerzését és felújítását – nagyon helyesen – a velemi önkormányzat tervezi. Ha elképzelésüket sikerül megvalósítani, egy a középkortól induló technikatörténeti forradalom helyi emlékét sikerülne megmenteni és újra közkinccsé tenni.

Ilyen előzmények és körülmények miatt érdemes lenne a Szent Vid hegyen, a Szentkút-forrás (3. kép 1.) mellett, az ún. Garabonciáson, a volt cserkész-majd úttörő, végül régész tábor helyén – a késő bronzkori aranykincs találati helye és a kelta nagysánc⁸ között – egy kis *nemzetközi régészeti kutatóközpontot* létesíteni. Mindennek alapja az 1869-ben Rómer Flóris által felfedezett lelőhely Miske Kálmán múzeumalapító- és igazgató, valamint a Bándi Gábor igazgató és a magyar-francia ásatásoknak köszönhetően élő tudományos hírneve, nem szokványos kutatási együttműködései és eredményei, valamint a korábbi tudományos konferenciák⁹ lehetnek. E tervezett központ esetleges másik befogadó területe lehetne a faluban a Stirling-villa, illetve a korábbi kézműves Alkotóház épületkomplexuma és telke. Az esetleg itt megvalósítható, a veszprémi egyetem kőszegi egységéhez kapcsolódó nemzetközi táborok speciális témája a kísérleti régészet lehetne. Minden évben más és más téma (pl. bronzművesség, nemesfém ötvösség, vaskorfeldolgozás, edénygyártás, üveggyártás, szövés-fonás-textília, fa- és kéregedények, házépítés, állattartás, növénytermesztés) kerülhetne napirendre, ahol ösztöndíj támogatással tevékenykedhetnének a fiatal kutatók. Ennek során elkészíthetnék pl. a régészeti bemutatóhely házainak berendezéseit. Így megjeleníthetnének a hajdani élet, és élményszerű emlékeket vihetnének haza a látogatók.

Magyarországon, a *bozsoki Kalapos-kő* (3. kép 2.) kivételével nincs tudomásunk még egy hasonló bronz- és vaskori szabadtéri szentélyről.¹⁰ Ennek közismertté, esetleg turisztikailag színvonalas bemutató helyévé történő kiépítése, látogathatóvá tétele még a jövő feladata.

8 E két témáról lásd a könyv 3. és 6. epizódját.

9 1977: bronzkor, Budapest – Velem; 1982: Észak – Dél, borostyánkő út, Velem; 2002: Óskor kutatóinak III. országos konferenciája, Bozsok; 2009: Óskor kutatóinak VI. országos konferenciája, Kőszeg.

10 További részleteket lásd e könyv 4. epizódjában.

3. kép 1: A velemi Szentkút-forrás (A szerző fotója, 2012)

3. kép 2: A Kalapos-kő részlete (Fotó: Isztin Gyula, 2006)

4. kép: Turisták Savaria vízvezetéke bucsui bemutatóhelyén (Ismeretlen fotós, 2014)

Itt a geológiai és a régészeti kulturális örökség emlékek együttes bemutatására nyílta mód. Ehhez a megfelelő és kívánatos szakmai-tudományos kutatások és háttér adott, rendelkezésre áll.

Hazánkban egyedülálló a hajdani Savaria városát ellátó vízvezeték bucsui bemutatóhelye.¹¹ 2005. évi megnyitása után hamarosan az autós, kerékpáros és gyalogos utazók, turisták kedvelt megállóhelyévé (4. kép) vált. Sajnos, 2010 óta, a helyet hajdan a megyei közútépítővel és az útépítőkkel létrehozó múzeum a

karbantartást nem tudja megoldani, de az átalakított közútépítő sem képes erre. Ugyanakkor a korábbi bucsui vasútállomást 2015-től kiállítóhelyként üzemeltető önkormányzat mintha nem érezné ezt magáénak. Mindezek miatt az utóbbi években a területet felveri a gaz, a vezeték tisztítása megoldatlan, mára még a szemétygyűjtőt is ellopták. A korábban angol, német és magyar nyelvű táblát jóindulatú ismeretlenek kényelvűre cserélték.¹² Ezt az elhanyagolt állapotot rövid időn belül meg kell szüntetni, vagy a vezeték szakaszt kellene visszatemetni. További működtetése esetén azonban célszerű lenne a bozsoki forrásfoglalásoktól Szombathelyig egy gyalogos, de akár kerékpáros túraútvonalkénti kiépítését végig gondolni, megvalósítani. Ez az országban egyedülálló attrakció lehetne.

A 19. század vége óta a szabadidő eltöltésének hazánkban is népszerű módja a vartúrás. Itt, az Alpok legkeletibb nyúlványain, szabályos sort alkotva, egymáshoz nagyon közel négy várral is számolhatunk. Ezek közül kettőből a középkorban város lett, egy pedig erődített templomával vásáros hely lehetett (Kőszegszerdahely). A túra természetesen Ausztriát is érintené.

A túra 1. állomása: Szentvid határvára,¹³ mellette Szerdahely vásáros helye. Vagyis, talán itt is megindulhatott a fejlődés a (mező)várossá válás felé. A megtorpanást és a végleges megszakadást valószínűleg az 1291-es hainburgi békefeltételek okozhatták. A környéken még két heddi vásárhely is volt, amelyek a mai Ausztria területén találhatóak. Az egyik Kőszegtől északra: Répcekehely / Mannersdorf, a másik délnyugatra: Felsőkehely / Neumarkt.

A túra 2. állomása: a kőszegi Óház, azaz vár.¹⁴ Rajta, benne áll az 1996-ban átadott, rekonstruált kilátó. Innen jól szemlélhető észak felé a Fertő tó és Sopron. Alatta terül el Kőszeg középkori vára és városa.¹⁵ Utóbbi a túra 3. állomása.

A túra 4. állomása: a Kőszegiek vára, az Ödes Schloß elővára két tornyának maradványa és sáncai egy meredek hegyoldal tetején. A hegy tővében, a Faludi-völgyben egy középkori kastély, a városban a Stadtborg Rohonc (Rechnitz) vára (a II. világháború végén bombatámadásban megsemmisült) és a vár körül létesült város. Rohonc vára vette át Szentvid tartozékait a hainburgi béke után. Magyar és német lakosságú város, a Kőszegiek és a Jákok birtokolták.

11 A témát lásd részletesen e könyv 7. epizódjában.

12 Az új szövegről szakemberrel – tudomásom szerint – nem egyeztettek.

13 Lásd a témát részletesen az Olvasókönyv 9. epizódjaként.

14 Lásd a témát az Olvasókönyv kőszegi kötetének 8. epizódjaként.

15 Lásd a témát részletesen az Olvasókönyv kőszegi kötetének 9–10. epizódjaként.

A túra további állomásai lehetnének Pinkaóvár (Burg, hajdan önálló település, ma Sámfalva /Hannersdorf/ része) és Locsmánd (Lutzmannsburg). Óvár eredete 1244 előtti (IV. Béla azzal a kötelezettséggel adta a Csém nemzetségnek, hogy az ott található romos várat újjáépítik), hatalmas mérete alapján ez is határvár / ispáni vár lehetett. Locsmánd ispánsági központnak épült. Korai története után Sopron megye része lett.

Egy önálló, „mini” vár- és kastélytúra lehetőségét Bozsok falu rejti. A templom kerített telkén kívül egy négyszögletes, kb. 8 x 8 m-es méretű, kétemeletes, alapincézett, kifelé szélesedő ablakú (lőréses) kőépület van. Fala helyi kőből épült, több beépített római téglá (tegula) látható a fal szövetében. A Sibrik-család 1602-ben történő két ágra válásakor íródott osztozkodást követően Máté építtette ezt a lakótornyot.

A szomszédos telken, azaz keletre („Pusztá”), a „Gyurkó árok”-nak nevezett terület van a mai temető aljában. Ez egy négyszögletes, kb. 80 x 100 m-es méretű, ismeretlen korú sánc (5. kép 1.).¹⁶ Középen téglalap alakú, nagy épületet rejtő földkupaccal. P. Buócz Terézia szombathelyi régész ásott a lelőhelyen, aki római és középkori cserepeket talált. Értékelhető, értelmezhető információknak azonban nincs róla. Sáncának tetejéről és a mellette húzódó mai temető területéről is jól látható a Szentvid hegy. Nováki Gyula¹⁶ soproni régész 1960-as évekbéli felmérése szerint elképzelhető, hogy még egy körülsáncolt terület kapcsolódott hozzá. Nem lehetetlen, hogy Bocskai, Bethlen vagy Rákóczi mozgalmak idejéből származik az egész sáncrendszer. Ez is nagyobb kutatásra, majd bemutatásra érdemes terület.

Az úgynevezett „Felső-” vagy Sibrik-kastélyt (5. kép 2.) az idősebbik ág őse, Osvát építtette, s az egészen a 20. század elejéig a család kezében maradt. Ez egy négyszögletes alaprajzú, négy saroktornyos, árkádos udvarú, hajdan vízesárokkaal védett épület. Erről a helyi hagyomány, de későbbi tulajdonosa, verebi Végh Gyula is azt állította, hogy a vízvezeték felügyelő római kori őrhely volt. Más történet szerint később Mátyás király saját használatú vadászkastélya is lett volna. Mindezeket a felvetéseket sem hiteles régészeti, sem történeti adatok nem erősítik meg. Az 1554-ben említett háromosztatú nemesi lakóház létezését nem igazolta eddig sem régészeti, sem műemléki kutatás (a feltételezés Sedlmayer János-

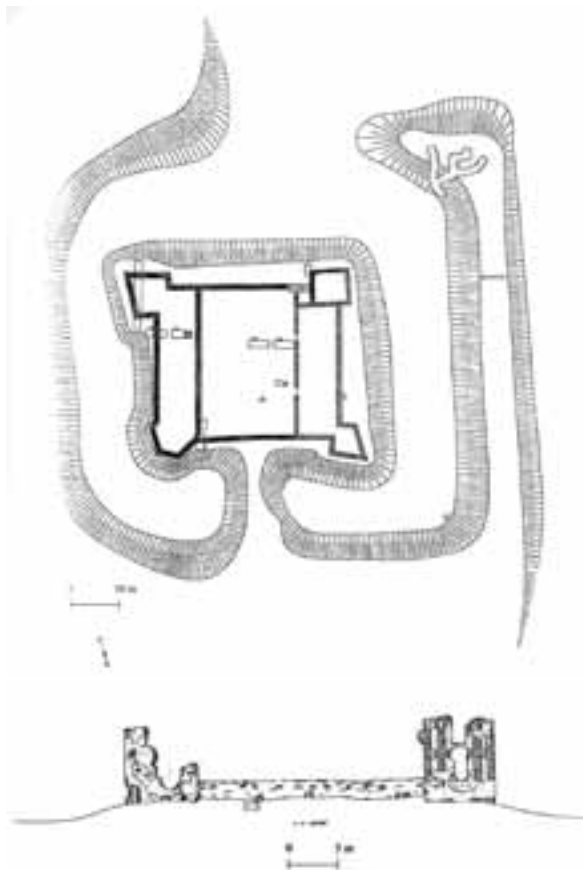

5. kép 1: A bozsoki sáncátvágás (Fotó: P. Buócz Terézia, 1973)

5. kép 2: A Sibrik-kastély és bejárata (A szerző fotója, 2016)

16 A mai bozsokiak már nem ismerik ezt az elnevezését. Az 1980-as években Szeidel Béla, velemi lakos, a velemi ásátás egyik munkása „Gyurkó árok”-ként emlegette. Ebben talán a gyűrű, mint 'körülvett', 'kerített' hely neve rejtőzhet.

6. kép 1: A bozsoki „Alsó kastély” alaprajza és nézeti rajza nyugat felől az északnyugati és délnyugati torony maradványaival (Koppány 2002. 77–78. kép nyomán)

6. kép 2: Az egyik torony romjai (Fotó: P. Hajmási Erika, 1990)

tól* származik és a nyugati szárnyra vonatkozik). Biztos azonban, hogy 1614-ben, a családi osztozkodást követően Sibrik Osvát és felesége gersei Pető Éva építették a mai kastély elődjét, vagy a ma is álló kastély egy részét. Ez az évszám látható ugyanis a kapu feletti kettőscímeres (Sibrik és Gersei Pető) feliratban: *“Custodi Domine, introitum et exitum tuum”* (Védd meg Uram, aki itt belépett és innen távozott!). Az erődfalakat és a tornyokat Sedlmayer János 16. századnak gondolta. 1702-ben és 1815-ben is átalakították, utóbbi alkalommal nyerte el mai alakját. A Sibrik-család 1906-ban adta el Végh Gyula művészeti íróknak, az Iparművészeti Múzeum hajdani igazgatójának és feleségének Wimpfenn Mária grófnőnek, akik mind a kastélyt, mind a körülötte lévő angolkertet felújították. 1945 után az épület egy részében a Határőrség irodáit helyezték el. 1959-ben végezték el a kastély műemléki felújítását, amikor Sedlmayer János tervei alapján Vas Megye Tanácsa üdülőházává alakították át. Később, még a 2000-es évek elején is szállodaként üzemelt. 1983-ban Bakay Kornél* régész csak a déli romos, törmelékben álló tornyot kutatta meg. Erről megállapította: szervesen nem csatlakozik a kastély keleti falához / szárnyhoz, így annál későbbi. Vizsgálatai szerint a déli szárny a kastély legfiatalabb része, szerinte 18. századi. A kastély ma a Vas megyei Kormányhivatal használatában van.

A falu másik végén álló kastély („Alsó kastély”) már a 16. században megépülhetett, hiszen Sibrik István gyermekeinek az 1602. évi birtokosztokodást rögzítő oklevele említi. Később, egy másik adásvételi okirat szerint 1616. okt. 4-én Sibrik György 8000 forintért a rohonci várban székelő Batthyányi Ferencnek adta el a hozzá tartozó Kiskovácsi szőlőhegygel és a Káposztáskerttel együtt. 1629-ben

leégett. 1632-ben ugyan a Sibrik-családnak még egyszer sikerül visszavásárolnia, de végül mégiscsak Batthyányi Kristóf és utódai kezére került. Az új tulajdonosok – a visszavásárlást megelőzendő, nagy beruházásba kezdtek – néhány év alatt kétemeletes (6. kép 1-2.), négy saroktornyos (kettő négyzetes alaprajzú és kettő olaszbástyás), vizesárokkaal körülvett, jellegzetesen 17. századi főúri várkastéllá építették át, ahol Batthyány Ádám és felesége (Strattmann Eleonóra) is szívesen tartózkodott. Bejárata az elpusztult északi szárnyon volt. 1670-ben kelt leltára szerint az épületben nagyterem, kincstár, lisztes ház és pince is van. A vár vizes árkától kelet felé a majorság és istállók, nyugatra pedig a kert és halastó tartozott a várkastélyhoz. A kastélyban több előkelő vendég, köztük – állítólag – 1698-ban II. Rákóczi Ferenc is megfordult. 1708. februárjában gróf Esterházy Antal kuruc főgenerális, szeptemberben pedig Kisfaludy György brigadéros szállt meg benne. Az 1800-as években egyik Batthyányi lány hozományaként került gróf Althan Ferenc főudvarmester tulajdonába. 1841. aug. 10-én (Lőrinc napja) este 8 óra táján a délnyugati tornyot villámcsapás érte, s ennek következtében a teljes kastély leégett. (Ezt az eseményt a kőszegszerdahelyi templom *Historia Dumusának* feljegyzése igazolja.) Az utolsó tulajdonosok, a Batthyányak idejéből származó formáját őrzi a kastély, ma romos gazdasági bejárata kapuőrző állatszobraival és kerítésével. A körülárkolt épület falainak egy része még megvan. Az épületromot sokáig – a Batthyányak engedélyével – téglá- és kőbányának használták. Néhány kőfaragványát a Rákóczi u. 71. szám kerítésfalában, illetve a kőszegszerdahelyi templom kerítésfalában rögzítette a műemléki kutatás. Sedlmayer János 1960-ban tervekét készítette a helyreállítására, amely sajnos nem valósult meg. Ugyanígy B. Benkhard Lilla budapesti régész 1986. évi állagmegóvásra vonatkozó feljegyzésének egy sora sem. Hasznosítására az 1990-es évek elején ismét terv készült, amit kisebb régészeti-műemléki kutatás előzött meg P. Hajmási Erika szombathelyi régész vezetésével. De ezt követően sem történt semmi, azóta is tovább pusztul a rom. Érdeemes lenne újra elgondolkodni a romterület jövőjén, de legalábbis rendbe tételén. Állagmegóvásáról gondoskodni, a helyi értéktárba be kellene emelni, akkor tán egy jobb korban még menthető lehet. Jelenlegi állapotában nem esztétikus látvány. Még „szerencse”, hogy az új labdarúgó pálya, valamint a környező új házépítések miatt megközelíthetetlen, így az idegen csupán egy erdőfoltnak vélheti.

Egy másik lehetséges *tematikus túralehetőség* a kőszeghegyaljai szent helyek közül a *középkori templomok szemrevételezése*. Erre azonban itt és most nem térek ki, hiszen e könyv 10. epizódjában ezekkel foglalkozom.

Egy harmadik lehetséges *tematikus túralehetőség* az általam ún. *szent helyek* túráinak nevezett program másik csoportja. Ez a *velemi Szentkút-forrás* (3. kép 1.) és a *bozsoki Kalaposkő*⁷ (3. kép 2.) szemrevételezése mellett a Kőszeghegyalján ma is megtalálható, az útkeresztvezésekben létező, az útírányt jelző *vörös kereszt*ek. Egyedül Kőszeg határában három is van (Vas megye földrajzi nevei: 6/273, 349, 447). Régi térképek, határleírások helymegjelölésként említik, hogy: a „vörös keresztnél”. Az emlékcsoport funkciója és elkülönülése a többi fa- vagy kő- útmenti keresztől, képoszloptól, szent fülkétől még nem igazán tisztázott. Nem beszélve arról, hogy ezek összességét védeni kellene.

Cák Árpád-kori temploma nem maradt fenn. Véleményem szerint két, örökségvédelmi szempontból is figyelemre méltó emléke azonban mégis van. Az egyik a falu mellett felhagyott *kőbánya*. Ez a környék építkezéseinek évszázadok óta forrása, ma természetvédelmi

17 Lásd részletesen e könyv 4. epizódját!

7. kép 1: Madár alakú edény a velemi Szent Vidről Kern István magángyűjteményéből (Fotó: Takács Tibor)

7. kép 2: Kigyófejes ezüstkarperec a velemi Szent Vidről Kern István magángyűjteményéből (Fotó: Takács Tibor)

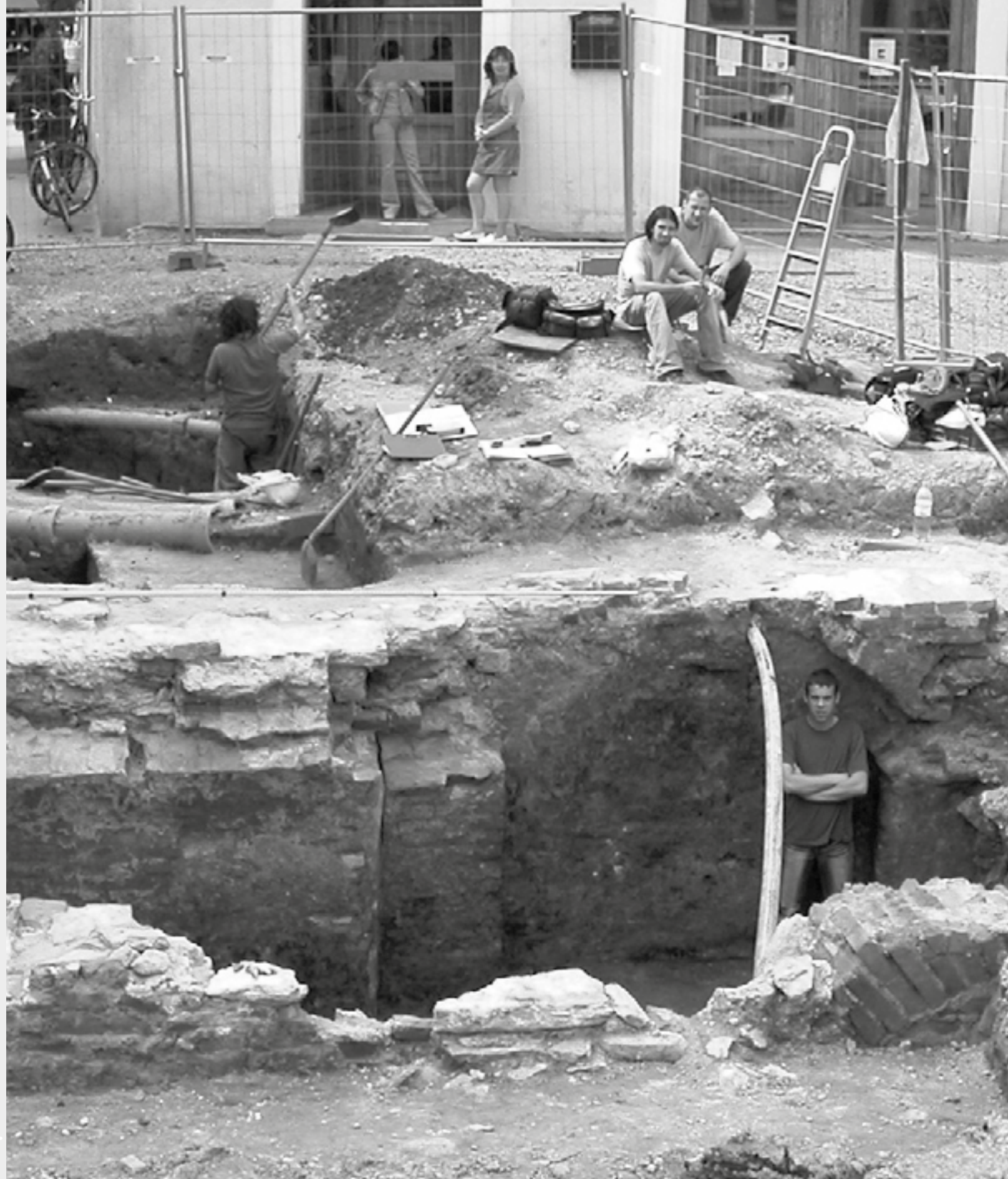
terület. A másik az ő-, de a középkori fa-építészet tanulmányozása szempontjából is fontos népi építészeti emlékegyüttes, a híres és látogatott, felszínre épített, egysejtű, boronafalú házakból álló kétszáz éves *pincesor*.¹⁸

A Kőszeghegyaljáról az *ingó*, azaz tárgyi örökség jelentős régészeti-, történeti- és néprajzi *emlékeit* őrzi a szombathelyi Savaria és a kőszegi Városi Múzeum mellett a velemi *Kern István magángyűjteménye*. Érdeemes lenne gyűjteményének színvonalas válogatását (**7. kép 1-2.**) a térségbe látogatók számára bemutatni. Ennek lehetséges módjaként elképzelhető a velemi Stirling-villa és a korábbi kézműves Alkotóház épületkomplexumában egy néhány évenként újrendezhető tematikus kiállítás-sorozat. Ugyan csak szórványlelet, de a velemi Karoling-kori emlékek és a környék kora Árpád-kori története szempontjából értékes a *Kőszegszerdahelyről* ismert *vas szárnyaslándzsa*. A megyében eleve alig van középkori éremkincs (pl. Bajánsegye, Gőr), a Kőszeghegyaljáról pedig csak egyetlen ilyen emlék előkerüléséről van tudomásunk. Ez a *bozsoki Rákóczi u. 107. számú ház* telkéről származik. Innen 1980-ban közel ötszáz darab 1482–1614 között vert *ezüstpénz* került a kőszegi múzeumba.

IRODALOM

- BAKAY Kornél: Bozsok, Sibrik kastély. – In: *Régészeti Füzetek I.* 37 (1984) 101.
- BAKAY Kornél: *Castrum Kwszug*. Kőszeg, 1996.
- BALOGH Lajos – VÉGH József (Szerk.): *Vas megye földrajzi nevei*. Szombathely, Vas megyei Múzeumok Igazgatósága, 1982.
- P. BUÓCZ Terézia: Bozsok. – In: *Régészeti Füzetek I.* 27 (1974) 26.
- FEKETE Mária: Szentvid vára. Adatok Kőszeghegyalja ő- és középkori várainak topográfiájához. – *Savaria, A Vas megyei Múzeumok Értesítője* 31 (2008) 77–156.
- FELD ISTVÁN: Kőszeg–Óház. *Castrum*. – *A Castrum Bene Egyesület Hírlevele* 5:1 (2007) 147–150.
- HARRACH Erzsébet, C.: A bozsoki Batthyány-várkastély romjainak állagvédelméről. – *Vasi Szemle* 1959/2. szám 83–88.
- HARRACH Erzsébet, C.: Vas megye Árpád-kori építészeti emlékei nyomában. – In: Horváth Ferenc (Szerk.): *Vas megye múltjából. Levéltári évkönyv I.* Szombathely, 1976. 228–261.
- HERÉNYI István: Árpád-kori források a Kőszeg-környéki várakról. – *Savaria, A Vas megyei Múzeumok Értesítője* 19:2 (1990) 81–84.
- ILON GÁBOR: *Gyűjtő a velemi Szent Vid-hegy lábánál*. Vezető Kern István magángyűjteményében. Kőszeg, 2013.
- ILON GÁBOR: Nemzetközileg elismert régész arcélek Vas megyéből. Miske Kálmán, Fettich Nándor, Mozsolics Amália, Szentlélek Tihamér, Bándi Gábor. – *Életünk* LIV/3. (2016) 3–16.
- KOPPÁNY Tibor: Bozsok, Batthyány-várkastély – „Alsó kastély”. – In: Lővei Pál (Szerk.): *LAPIDARIUM HUNGARICUM 5. Vas megye I. Vas megye műemlékeinek töredékei 1. Belsővat – Kőszegszerdahely*. Budapest, 2002. 103–110.
- MARTON Erzsébet: Régészeti park volt Velemben. A kísérleti régészet megteremtésének első lépései a 70-es évek Európájában. – *Savaria, A Vas megyei Múzeumok Értesítője* 24:3 (1999) 409–424.
- MISKE Kálmán: *A Velem Szt. Vidi őstelep. I. A harácsolts leletek leírása*. Wien, 1907. (németül 1908.)
- VALTER Ilona: *Árpád-kori téglatemplomok a Nyugat-Dunántúlon*. Budapest, 2004.
- VÉGH Gyula: Bozsok község története. – *Dunántúli Szemle* 1944/3-4. szám 89–99.

18 Lásd erről az előző epizódban, a fatemplomok kapcsán.

1. EPIZÓD ÉS KIRÁNDULÁS

Hogyan dolgozik a régész a város területén?

*Mit jelent a városi régészet és miben áll a különlegessége?
Mi a teendője egy városlakónak, ha a telkén, a kertjében, ha
pincéjének építése közben, az alapozás árkában egy kőből rakott
csatornát talál? Többek között ezekkel a kérdésekkel ismerkedünk
meg ebben a fejezetben.*

1. kép: Franz Bálint olajfestménye a városról, 1746 (Bakay 2001. nyomán)

Iskolai tananyagként tanultátok már, hogy miként tevékenykedik napjainkban a régész. Így tudjátok, hogy abban a korszakban, amikor egy városban – jelesül a mienkben – az archaeológus az elmúlt évszázadok történelmének megismerésén fáradozik, akkor nem kerülheti meg az írott forrásokat. Szerencsénkre a mi lakóhelyünk azon két¹ dunántúli település egyike, ahol szinte sértetlenül megmaradt a város levéltára, s benne számos közepkorra vonatkozó forrás. Természetesen az oklevelek és másolataik, valamint a hivatali iratok mellett az 1532. évi ostrom leírása, telekkönyvek, térképek, és képi ábrázolások (metszetek, festmények: 1. kép) is a rendelkezésünkre állnak. Ezek közül néhány a helyi múzeumban található meg.

2. kép 1: Rómer Flóris
(A fénykép készítője ismeretlen, 1870 k.)

Városunk történetének régészeti és örökségvédelemre érdemes adataira elsőként a „magyar régészet atyja”, Rómer Flóris (1815–1889: 2. kép 1.)² hívta fel a figyelmet. A szabadságharc után a kőszegi bencés iskolában tanító és később ide többször visszatérő Rómer 1869-ben útinaplójába feljegyezte és az általa alapított Archaeologiai Értesítőnek ugyanezen évi számában leírta, hogy 1. a Szent Jakab templom középkori eredetű, 2. s a mellette, tőle délre álló Szent Imre templomban a temetőkápolnát véli felfedezni, ami körül a középkori temetőnek kellett lennie.² Rögzítette, hogy a középkori vár falai nagyrészt állnak, de le kellene rajzolni falait és tornyait, míg az utókor könnyelműen el nem bonja azokat. Leírta, hogy középkori épületekre utaló építészeti elemeket a városban alig látott, de ilyen volt pl. a 27. számú Stettner-ház oldalán (ma a Polgármesteri hivatal épülete) tanulmányozható gótikus³ ablak, amelyet Naplójába le is rajzolt (2. kép 2.). Írása végén név nélkül ugyan, de a várárokban kertészkedő, várostörténész Chernel Kálmánra³ utal és a régészettudomány számára értékes, jövőben elvégzendő feladatokra hívja fel a figyelmét. A bencés könyvtár régiség gyűjteményében egy római

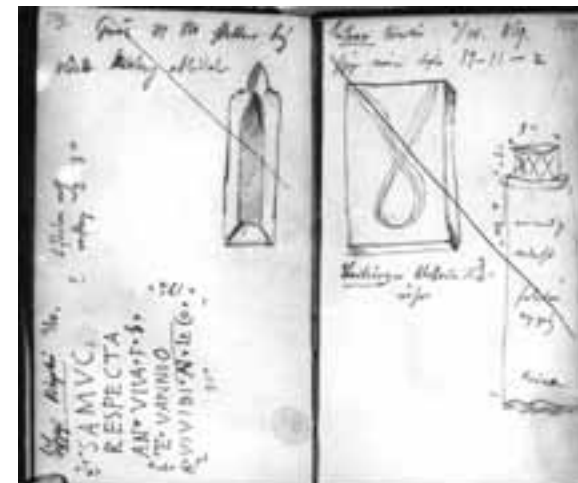
1 A másik Sopron.
2 Feltételezését Bakay Kornél 1982. évi és Pap Ildikó Katalin 2010. évi feltárása csak részben igazolta, hiszen az Árpád-kori temető egyetlen sírja sem került elő.
3 Nevét a Naplójában leírta.

kori téglát (2. kép 2.) említ és rajzol le, amely szinte bizonyosan a mai Kőszeghez tartozó Kőszegfalva határában,⁴ az új víztározó helyén hajdan élő település emléke. Ma is ez az egyetlen biztos adat a város területén, ahonnan a római kor emlékeit ismerjük. A víztározó helyén 2008–09-ben három hónapon át, közel másfél hektáron folyt az építést megelőző régészeti kutatás. Az ásátás több korszakot reprezentáló emléanyagában megtalálhatók pl. a római (2. kép 3.) és az Árpád-kor (2. kép 4.) emlékei is.

Rómer előbb idézett leírásaiban tulajdonképpen a mai városi régészet két fő kutatási területét és módszerét körvonalazta, úgymint: 1. beépített, általában kis területen, több korszakot, több méter vastag réteget feltáró kutatás, illetve 2. ún. zöldmezős ásátás, ami jóval nagyobb területet, de kisebb rétegvastagságot érinthet.

A városi régészeti kutatás terepi szakaszát városi feltárásnak nevezzük. Ennek kívánatos és alapvető feltételei: a feltárást vezető régésznek, vagy régész csoportnak (a teamnak) tudnia kell, hogy melyik korszakból, mit keres, s az milyen állapotban várható az adott területen, hogyan kapcsolódik az a környező telkek korábbi kutatási eredményeihez. Ezek a szempontok meghatározó szerepet játszanak a feltárási előkészítésében, ami előfeltétele az eredményes, a tudományos-szakmai kérdésekre választ adó feltárásnak. Az ásátások túlnyomó többsége a városban a bontás és építés közötti rövid időszakban történik. Ez egyszeri és megismételhetetlen lehetőség, ahogy az esetek többségében a feltárást során a lelőhely egy része megsemmisül. Az előkészítetlen vagy felületes kutatás módosítására (pl. a telken kívüli ásátásra) városi körülmények között többnyire nincs

4 Kőszegfalva–Szombathelyi útra dülő I-III., Kőszegfalvi rétek dülő I-IV. az érintett területek. Lásd az adatokat bővebben e könyv 12. epizódja táblázatában.

2. kép 2: Rómer naplója a Városháza északi oldala késő gótikus ablakának és egy római téglának a rajzával

2. kép 3: Dromedár bronzszobrocskája a víztározó területének megelőző feltárájáról

2. kép 4: Árpád-kori cserépfazék ugyanonnan (Rajzok: Binder Hajnalka)

3. kép 1: Ásátási felület a Fő tér – Városház utca sarkán

lehetőség. A városi feltárás során ezért kiemelt szerepe van az előkészítésnek, valamint az összetett kutatási módszerek alkalmazásának.

A városi régészet ma tehát egyre inkább településrégészetet jelent, azaz ennek terepi szakasza (a városi feltárás) kiterjed a város teljes területére. A feltárási technikát a lelőhely jellegének és a környezet adottságainak megfelelően kell megválasztani. Minél közelebb vagyunk a történeti városmaghoz, annál kifinomultabb és összetettebb feltárási technikával kell dolgoznunk. Ezek a történeti városmagtól távolodva közelíthetnek a „zöldmezős” kutatások esetében alkalmazott feltárási technikákhoz.

A terepi kutatások fent említett egyik előfeltételeként 2006 októberében, azaz tíz éve⁵ e sorok szerzőjeként készítettem Örökségvédelmi hatástanulmányt a településtervező megrendelésére, a várostervezés jövőbeni elképzeléseihez. Ezek az adatok nyilvánosak, így természetesen a város mindenkori főépítésze és vezetői, önkormányzati testületének tagjai ismerik, ismerniük kell. Ennek ellenére pl. a Jurisics tér rehabilitációját megelőző 2009–11. évi régészeti kutatások nem érintették a beruházás teljes területét, csak annak legfontosabb, a Szent Jakab és Szent Imre templom közötti részét, illetve szűkebb környékét. Azaz bizonyos, hogy számos megfigyelési lehetőségtől esett el a várostörténeti kutatás. Ha egyáltalán nem pusztultak el végleg ezek a jelenségek, de jó esetben is csak két-három évtized múlva lesznek újra hozzáférhetők.

⁵ A jogszabály szerint az idei évben kellene megújítani a rendezési tervet, s ennek részeként az örökségvédelmi hatástanulmányt is.

Említett hatástanulmányomban ⁴³ régészeti emléket (azaz a régészeti örökség ingatlan és ingó, a nyilvántartásban szereplő és abból hiányzó elemét – lásd e könyvben a 12. epizódban az 1. táblázatot) regisztráltam a város területén. Nem túl jó, de szomorú tényként megállapítható, hogy a késő középkorban fallal körülvett városban a műemléki kutatásokkal párhuzamosan alig és csak kisebb, valódi régészeti ásátás folyt. Ezt a megállapítást a műemlékes kutatók 2004-ben megjelent tanulmányából kiemelt alábbi idézet is igazolja: „... Kőszeg középkori kiépülését – régészeti kutatások hiányában – még ma sem ismerjük.” Az sem öröndetes, hogy Bakay Kornél ásátásainak eredményei jelenleg csak korlátozott mértékben hasznosíthatók, hiszen azok dokumentációi máig nem kerültek be a városi múzeum adattárába.

Még a feltárás megkezdése előtt azonban mindenképpen szükséges lenne a geofizika⁶ segítségével „belenézni” az ásátás leendő területébe. Sőt, kívánatos annál nagyobb terület feltérképezése, hogy egy nagyobb képbe illeszthessük a most megkutatandó területről nyert adatokat. A részletes légi fotó és / vagy légi LiDAR,^{*} netán a földi térszkenner használata a feltárás előtt szintén célszerű. Ugyanis így minden, az ásátás és a beépítési változtatás előtti pont megőrizhető a jövő számára, az ásátás közbeni dokumentálásnak pedig a lehető legjobb módszere. Ugyancsak kívánatos a léggömbök^{*} vagy a kis quadkopterek^{*} alkalmazása, amelyek szűk helyen, pl. udvaron is képesek torzításmentes, függőleges tengelyű digitális felvételek készítésére. E módszerek ugyan kissé megdrágítják a feltárást, ugyanakkor pótolhatatlan és jó minőségű adatokat szolgáltatnak a régész és a várostörténettel foglalkozó bármely (pl. levéltáros, művészettörténész) szakember számára.

Az egyes szintek / rétegek (pl. út felszíne, ház padlója, kút betöltése, pusztulási réteg – **3. kép 3.**) bontása természetesen a lehető legteljesebb és legigényesebb dokumentálás (térszkenner, rajz, fotó – lásd a **3–5. képeket**) mellett történik, az egyes szintek leletanyagának szigorú elkülönítésével (csomagolásával). Közben természetesen minden réteg / szint és azok legfontosabb jelenségeinek, valamint régészeti leleteinek (pl. kőfaragvány, érem) folyamatos geodéziai felmérése is szükséges. Ma ez utóbbi már GPS-szel^{*} ellátott digitá-

⁶ Lásd erről a kőszeghegyaljai könyvrészlet 1. epizódjában a 6. képet!

3. kép 2: A rétegeket rongáló mai közművek ugyanott

3. kép 3: Az 1–12. számú kutatási egységek / szintek / rétegek / jelenségek (A szerző felvételei, 2006)

4. kép 1: Késő középkori kőház részlete

4. kép 2: Árpád-kori tűzhely

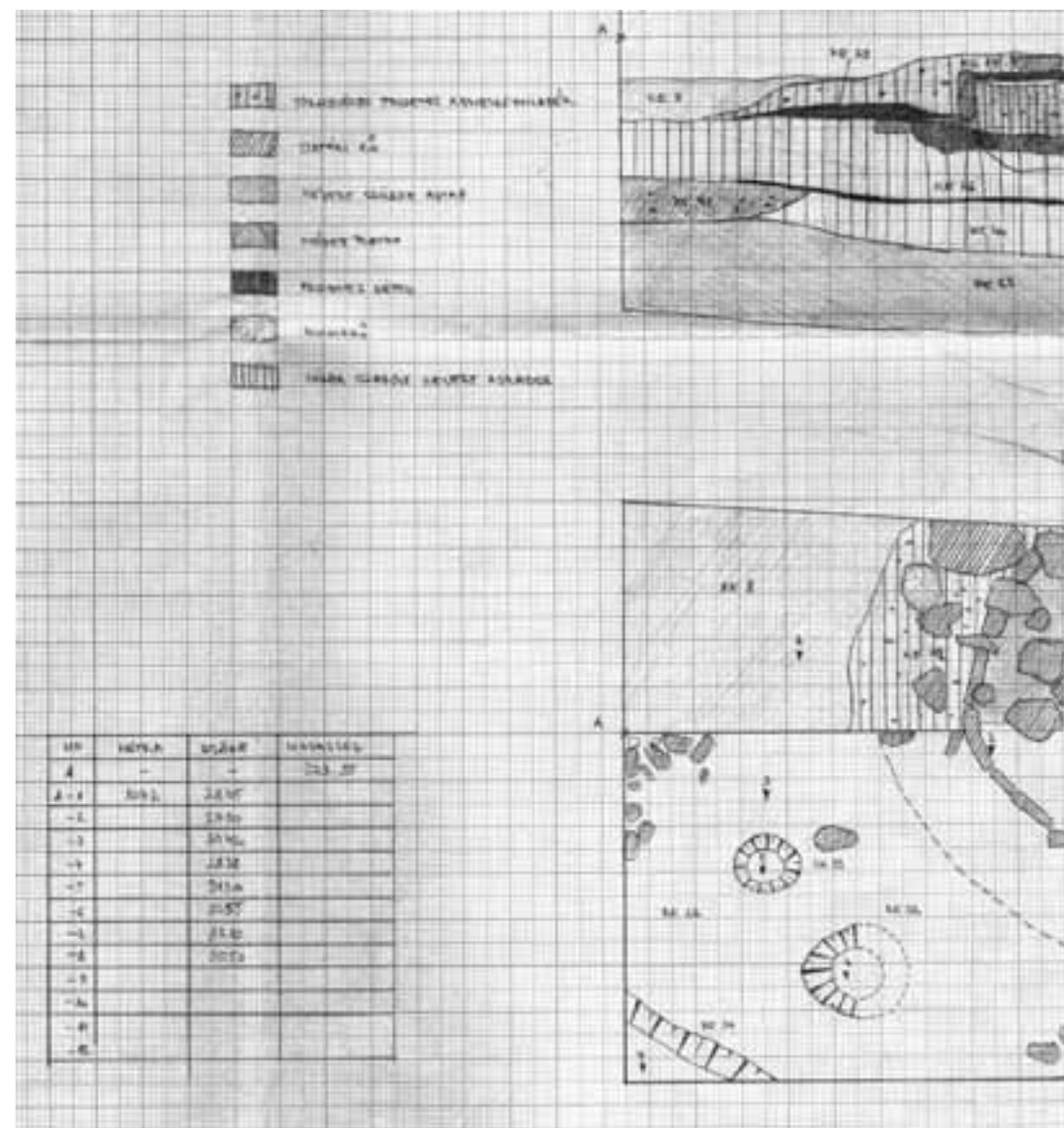
4. kép 3: A tűzhely metszetre bontva
(A szerző felvételei, 2006)

lis mérőállomással⁷ történik. Ezek után a feldolgozáshoz és értelmezéshez (pl. kiállítás, tudományos vagy népszerűsítő közzététel) jól használható térinformatikai modellek készíthetők, akár 3D-ben is.

Részben – a légi felvétel, a geofizika és a térszkenner, valamint a függőleges tengelyű fotózásokot kivéve – a fenti módszerek alkalmazásával végeztünk ásatást Benkhard Lilla régész kolléganővel 2006-ban a Fő tér – Városház utca találkozásánál, a ma álló ivókút térségében. Itt pontosan e létesítmény felszín alatti elemeinek elhelyezése, azok mindent és véglegesen, megfordíthatatlanul leromboló következménye tette szükségessé a megelőző feltárást. Ekkor nem csak egy a Kr. e.-i 2. század közepétől létező kelta kori település, de egy késő Árpád-kori „falu” (4. kép 2-3. és 5. kép), valamint egy 16. századi (?) út részlete is dokumentálásra került. Az Árpád-kori „falu”, talán a telepített város előzménye volt, vagy azzal egykorú lehetett, netán magának a városnak egy apró részlete. E kérdés megválaszolása csak a leletanyag részletes feldolgozása és újabb, hasonló korú emlékeket feltáró szerencsés ásatások után lehetséges. A késő középkori kavicsozott út a város Fő-/Piac (mai Jurisics) terére vezetett, majd azon áthaladva észak felé, az ún. Felső- vagy Ausztriai-kapun (Oberes Stadttor / Obristes Stadttor) keresztül hagyta el a fallal övezett települést.

Miben és hogyan segíthet egy városi polgár, egy diák a régésznek?

Azzal, ha odafigyel, hogy a saját lakótelkén földmunka során (valakik, vagy ha Ő épít valamit, kertet művel) lát, talál-e valamit? Lehet ez egy előkerülő edénytöredék a kerti munka, pl. virágültetés, ásás vagy kapálás közben, netán egy kőből vagy téglából rakott vízveze-

5. kép: Az Árpád-kori tűzhely mm-papírra készített eredeti, terepen készített rajza (Készítette: Szilasi Attila Botond)

ték, esetleg kőfal, amibe alapozáskor beleütközik a markoló kanala, vagy amin koppan a csákány. A bármilyen korú edénytöredéket, pénzermét, azaz az ingó örökség emlékeit fel lehet és kell szedni és be kell vinni a múzeumba. A csatornát, kő- vagy téglafalat, tehát az ingatlan örökséget szétbontani, rongálni, bolygatni nem szabad, s megtalálásának tényét mielőbb be kell jelenteni a múzeumnak, hogy a szakember dokumentálni (pl. felmérni, rajzolni, fotózni) tudja. Az ilyen információk természetesen nem csak a középkori fallal körülvett város, azaz a mai belváros területéről, de a történeti külvárosokból (Alsó /Magyar/- és Felső /Német- vagy Sziget/) és a külterületekről (Szabó-hegy, szőlős- és gyümölcsöskertek, szántók, mezők, rétek, erdők) is elengedhetetlenül fontosak. Ugyanis ezek a jelentéktelennek tűnő adatok évezredek, évszázadok területhasználatának módjáról, annak változásáról

(mai példával élve, amikor a mezőn, pl. a Szabó-hegy alatt lakóházak épülnek) vallanak. Úgy gondolom, így egyszerűen belátható, hogy a közösségi környezettudatossággal nem csak környezetünk természeti, de kulturális örökség emlékeit, köztük a régészetieket is meg kell és lehet óvni. A régészet – jogszabályok és hagyományos értelmezés szerinti – kutatási időszaka pedig 1711-ig tart. Márpedig ebbe nem csak a föld alatt „pihenő”, de a felszín felett látható épített örökség egy része városunkban (pl. vár, városi védművek, templom és lakóházak részletei) is beleértendő.

IRODALOM

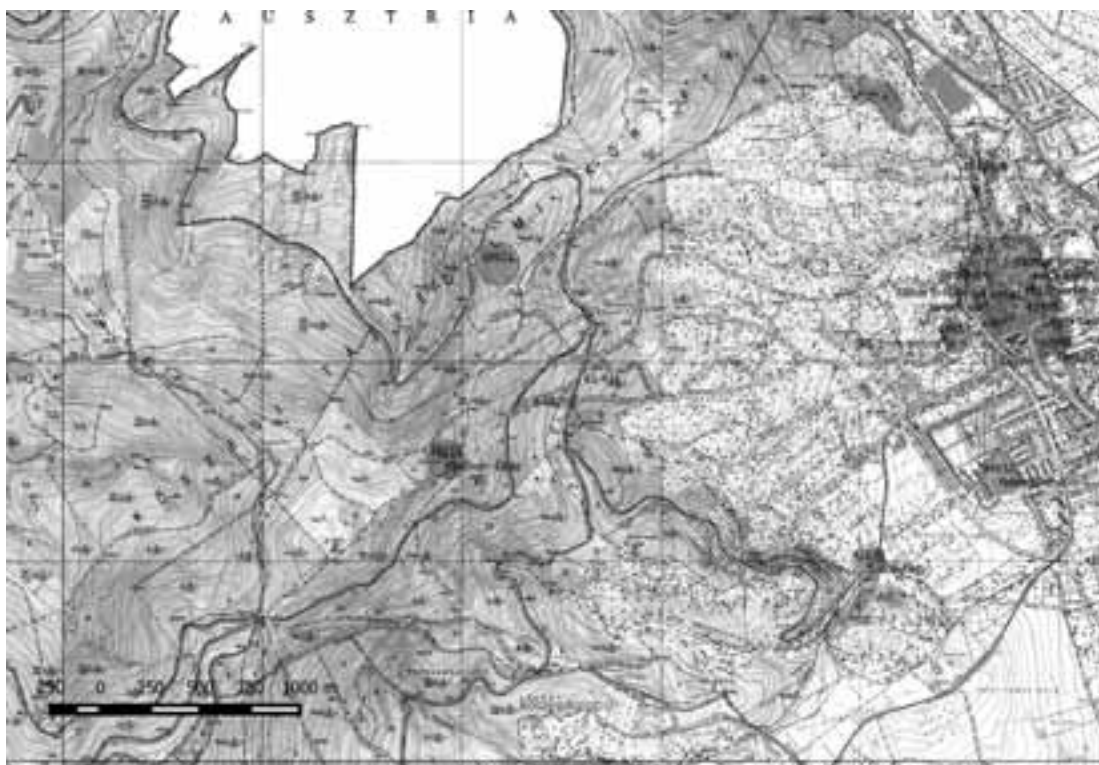
- BAKAY Kornél: *Castrum Kwszug*. Kőszeg, 1996.
- BAKAY Kornél: *A középkori Kőszeg*. Kőszeg, 2001.
- BENKHard Lilla B.: A kőszegi védműrendszer. – In: Bariska István – Söptei Imre (Szerk.): *Kőszeg 2000. Egy szabad királyi város jubileumára*. Kőszeg, 2000. 35–58.
- BENKHard Lilla B.: Kőszeg város déli védművei. – In: Mayer László – Tilcsik György (Szerk.): *Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára*. Szombathely, 2003. 155–176.
- BENKHard Lilla B.: A kőszegi Felsőkapu-torony kutatása. – In: Bardoly István – Haris Andrea (Szerk.): *Détszy Mihály 80. születésnapjára. Tanulmányok*. Budapest, 2002. 397–414.
- BENKHard Lilla B. – MENTÉNYI Klára: Kőszeg, Jurisics tér 3. Homlokzatkutatás. – *Műemlékvédelmi Szemle* 2002:2. 66–68.
- BENKHard Lilla B. – MENTÉNYI Klára: A Kőszeg Rájniss utca 3. számú lakóház kutatása. – In: *Etűdök. Tanulmányok Granasztóiné Györfy Katalin tiszteletére*. Budapest, 2004. 109–132.
- BENKHard Lilla B. – MENTÉNYI Klára – PAP Ildikó Katalin: Milyen volt valójában a középkori Kőszeg? – *Kőszegi Lapok*. Helytörténeti folyóirat. 2015. évi 3. szám
- CHErNEL Kálmán: *Kőszeg sz. kir. város jelene és múltja*. Első rész: Jelenkor. Szombathely, 1877.
- HOLL Imre: *Kőszeg vára a középkorban*. Budapest, 1992.
- ILON Gábor: 200 éve született Rómer Flóris a magyar régészet „atyja”. Gondolatok a kőszegi Vármúzeumban megrendezett időszak kiállítás alkalmából. – *Kőszegi Lapok*. Helytörténeti folyóirat. 2015. évi 1. szám
- ILON Gábor: Miske Kálmán. – In: Élesztős László (Szerk.): *Magyar múzeumi arcképcsarnok*. Budapest, 2002. 616–618.
- MENTÉNYI Klára, F.: Reneszánsz építészet Kőszegen. – In: Bariska István – Söptei Imre (Szerk.): *Kőszeg 2000. Egy szabad királyi város jubileumára*. Kőszeg, 2000. 17–34.
- MLADONICZKI Réka: Római tégláégető kemencék Kőszegfalván. – *Savaria, a Vas megyei Múzeumok Értesítője* 35. (2012) 151–167.
- PAP Ildikó Katalin: Kőszeg belváros. – In: Kisfaludi Júlia (Szerk.): *Régészeti kutatások Magyarországon 2010*. Budapest, 2012. 267.
- RÓMER Flóris: Három nap hazánk északnyugati határán. IV. Kőszeg. – *Archaeologiai Értesítő* I (1869) 277–283.
- SZILASI Attila Botond: Egy kelta kút Kőszeg város központjában. – *Savaria, a Vas megyei Múzeumok Értesítője* 35 (2012) 135–149.
- SZÖVÉNYI István: *Kőszeg. Helytörténeti tanulmányok*. Szövényi Zsolt (Szerk.) A Szövényi család magánkiadás. Kőszeg, 2010.
- ZSIDI Paula: Az örökségvédelem speciális területe: a városi régészet. – In: Visy Zsolt (Főszerk.): *Magyar régészet az ezredfordulón*. Budapest, 2003. 28–30.
- ZSIDI Paula: Városi feltárás. – In: Müller Róbert (Főszerk.): *Régészeti kézikönyv*. Budapest, 2011. 113–128.

2. EPIZÓD ÉS KIRÁNDULÁS

A késő bronzkor embere – az első európai egység
– a termelő ember

1841. május 13-án a város határában, a hegyekben található Ördögasztala / Ördögtányér / Asztalkő elnevezésű szikla környékén egy bronzsarlókból álló kincset találtak. Milyen körülmények között? Mi lehetett a jelentése e tárgyaknak a kor embere számára? A sarló története a szegvári „Sarlós istentől” az egyiptomi sarlókardokig, az újkőkortól a késő bronzkorig. Formája, készítése és használata.

1. kép 1: Az Asztalkő elhelyezkedése M 1 : 10 000 topográfiai térképen

1. kép 2: Az Asztalkő (Fotó: Isztin Gyula, 2013)

oldalán olvashatók. Természetesen elvileg nem zárható ki, hogy ő beszélt a találókkal és ezt a fontos részletet tőlük tudta meg.

A várostól nyugatra, a Hét-forrás közelében, 605,8 méteres tengerszint feletti magasságban egy hegygerincen, a Felső erdő tölgyesében, a Hercegi-erdőben található az Ördögasztala (Taufelstisch) vagy Ördögtányér (Taufelsüssel) elnevezésű szikla (1. kép 1–3.). 1841. május 13-án Deckelman Jakab és Schöck Márton napszámosok kőfejtés közben egy „szikla üregben egymás mellé helyezve” 42 db bronz sarlót¹ (2. kép 1.) találtak. A megtalálás tényét a városi tanácsülési jegyzőkönyvben (2. kép 2.) május 14-én rögzítették, de az idézőjelbe tett szavak csak Chernel Kálmán 1877-ben megjelent várostörténeti könyve 11.

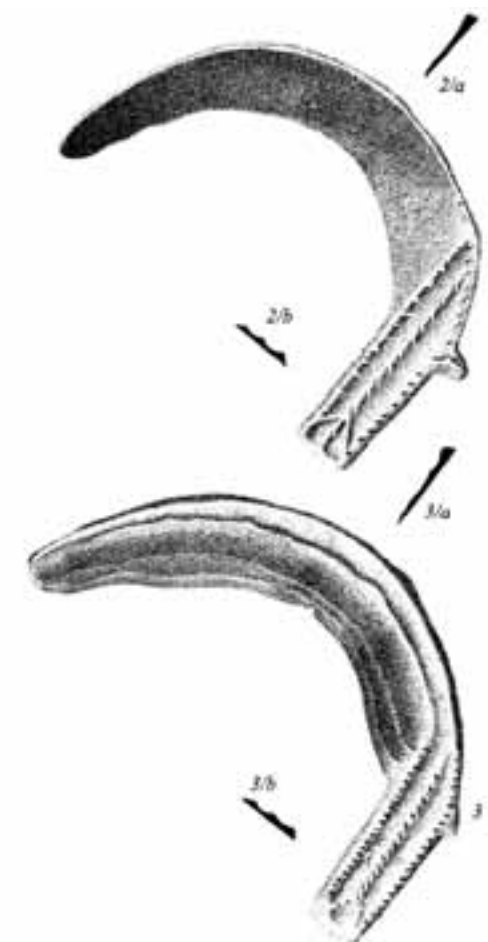
1 Chernel Kálmán várostörténetéről írott könyvében helytelenül 44 db szerepel, amit Nováki Gyula régész, a kincselet közlője is átvett. Én hiteles adatként a városi protokollum bejegyzését fogadom el.

A hely ma az országos régészeti örökségvédelmi nyilvántartásban a 68621-es számon szerepel. A kincselet² sajnos szétszóródott. Jutott belőle a kőszegi bencések gimnáziumába és a Magyar Nemzeti Múzeumba. Később, csak alapításuk után kerülhetett szintén 1-1 db a szombathelyi múzeumba, valamint Darnay Kálmán sümegi magángyűjteményébe. A soproni Paur István féle magángyűjtemény 2 példánya később közgyűjteménybe, a Liszt Ferenc Múzeumba került. Artner Jenőné ajándékozása révén további 1 db 1934-ben szintén a soproni múzeum birtokába jutott. A soproni múzeum ezt a 3 példányt az 1960-as években adta át a kőszegi múzeumnak. Kőszeg város titkos levéltárának széfjében is őriztek egy darabot. Ez utóbbi a kőszegi múzeumba került, így a korábban Sopronban lévővel együtt jelenleg itt 4 példány található. A kincsből ma – a szombathelyi múzeum példányával együtt – összesen 5 db azonosítható. A sarlók nagy részét annak idején szétosztogatták a városi közgyűlés tagjai között, így elkallódtak, ma ismeretlen helyen vannak. A kincselet szétszóródásának és szinte teljes eltűnésének egyik oka az volt, hogy akkoriban az átlagos közembereket még nem érdekelték a régi korok emlékei. Ekkor Európában főleg uralkodói és főúri régiség gyűjtemények léteztek. Úri „csacskaságnak” és „huncutságnak” számított ez az akkoriban megszülető tudomány. A folyamat újabb állomásként lassan kialakuló polgári magángyűjtemények mellett az első közgyűjteményeket, az első nemzeti múzeumokat – a jó értelemben vett nacionalizmus³ jegyében – csak a 19. században alapították. Közük 1802-ben a Magyar Nemzeti Múzeum alapítása is megtörtént, de vidéken ekkor még nem léteztek közgyűjtemények. Ezek, azaz a mai városi és megyei gyűjtőkörű múzeumok elődeinek kialakulása a

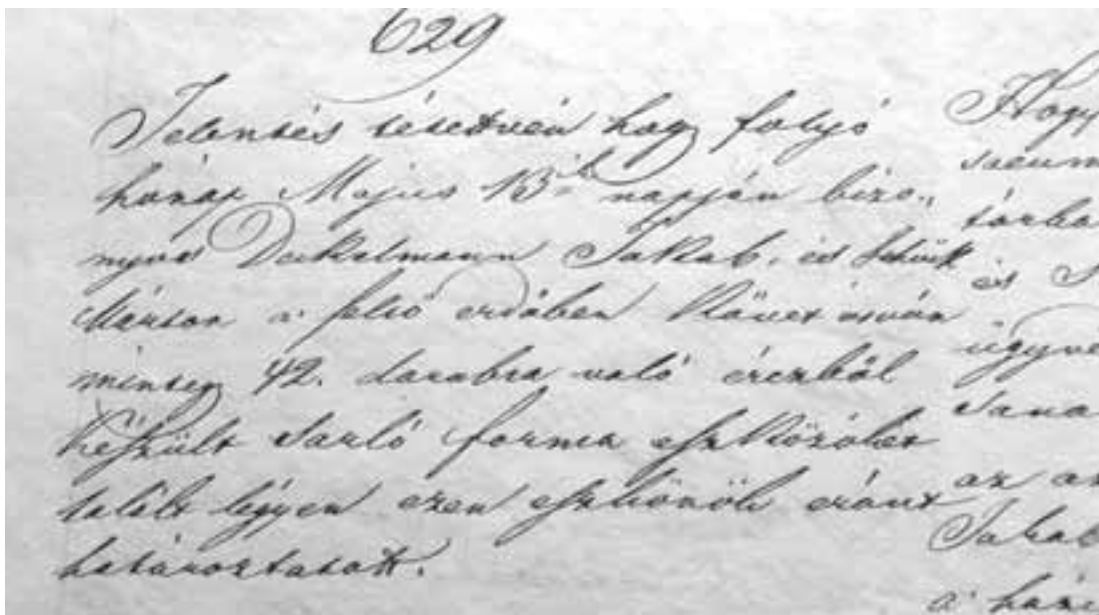
2 A kincselet fogalmához lásd a kőszeghegyaljai könyvrészlet 3. epizódját!

1. kép 3: A vízzel telt „Ördögtányér” (Fotó: Isztin Gyula, 2013)

2. kép 1: Sarlók (Bakay 1996. nyomán)

2. kép 2: A városi jegyzőkönyv bejegyzése a sarlókról (Fotó: Söptei Imre, 2015)

kiegészítést (1867) követően indult el és az első világháború kitöréséig tartott. Ezekben az évtizedekben alapították a szombathelyi, és később a kőszegi³ múzeumot is.

Nézzük közelebbről a megmaradt sarlókat!

A sarlóívek él felőli belső oldalának / húrjának a mérete: 16,6 – 19,4 cm, a penge legnagyobb szélessége: 3,5 – 3,6 cm, a markolatlemez szélessége: 2,2 – 2,5 cm. Átlagsúlyuk 140 gramm. A leletgyűjtés úgynevezett terramare típusú sarlókból áll. Az elnevezés Észak-

3. kép 1: Aratás sarlóval a százhalmattai régészeti parkban (Fotó: Ilon Gábor, 1996)

Itáliából, a Pó folyó vidékéről származik. Itt rendkívül jó, tavi üledékes eredetű, fekete termőtalajon élt egy késő bronzkori (ott kb. Kr. e. 1600–1150) régészeti kultúra, ami a nevét e talajról kapta. Legkorábban feltárt településeik a mocsarak, tavak szélén, a folyóvizek árterein voltak, így házaik sokszor faoszlopokon álltak. Mezőgazdálkodásuk jellegzetes eszközei az ilyen formájú bronzsarlok voltak. Ezt a fajta és díszítésű sarlót ezért egész Európában ezzel a névvel illetjük. Példányai az Atlanti-óceántól a Kárpátokig megtalálhatók. Ezek a tárgyak is hitelesen jel-

3 A szombathelyi épületét 1908-ban adták át, előzménye egy Egyesület volt. A kőszegi múzeum első, ideiglenes kiállítása a várban, 1932-ben nyílt meg. Később, 1934-től a Hősök tornyában működött. Utóbbihoz találunk még adatokat a 12. epizódban.

zik tehát, hogy ekkor Európa nagy része egy kulturális egységet képezett, s azon belül még a gazdálkodás számos tárgya is azonos volt. A sarló – ekkor már évezredek óta – a gabonák, azaz a természetett búza, árpa, rozs és a zab betakarításának eszköze. A természetett gabonanövények magvait hazánkban, szerencsés esetben pl. megpörkölődve / megégve szemétkövekben, tűzhelyek közelében vagy tároló vermekben találjuk meg. A gabonapollenek pedig pl. lápok talajában, kutak betöltésében, sírok edényeinek talajában is kimutathatók. A gabonát ekkor a kalász alatt aratták (3. kép 1.) azért, hogy a szemek ne hulljanak le a földre és hogy a cséplés során a szalma (a gabona szára) ne sérüljön. A szalma ugyanis a lakóház lefedésének (zsúptető)⁴ fontos alkotóeleme volt. A sérült szalma pedig áttereszti a vizet és az épület beázik. A sarlót azonban természetesen a szőlő gondozására, valamint a nád- és az ág vágására is használhatták. Ahol ugyanis bőven volt nád, azzal oldották meg az épületek fedését. Ugyanakkor a bozótirtás hasznos eszköze is lehetett. Egyúttal ínséges időben (pl. kevés takarmány termett) az állatok táplálékát adta a fák lombja, aminek betakarítására szintén alkalmas volt, ahogy a természetett vagy az elvadult szőlő indáinak metszésére is.

3. kép 2: A Szegevár tűzkövesi sarlós „isten” (Hétköznapiak Vénuszi, Katalógus, Makkay 2005. nyomán)

A sarlót az újkőkorban (ennek kezdete a Kárpát-medencében, így hazánk déli részén is kb. Kr. e. 6500) „fedezték fel”, amint a növényeket természetesen kezdték. A fa- és agancs késekből fejlesztették ki. Ezek élét a pattintott, a hasítékba-vájatba sűrűn beillesztett és beragasztott (pl. halenyvvel, csontraasztóval) kőpengék alkották. Az aratás növényeinek „találkozása” a kőpengével, azon az úgynevezett sarlófényt⁴ eredményezi. Így a kőpenge használati célja meghatározható. Az egyenes aratókésekből alakultak ki az ívelt fa- és agancs foglalatossá és nyelű sarlok. Az első fémből, pontosabban bronzból, öntéssel⁵ készített, a késre még nagyon hasonlító sarlok nálunk a középső bronzkorban jelentek meg. Ezek egyik végén gomb van, amelynek segítségével a behasított nyélbe belekalapálták a pengét, illetve a gomb segítségével erősítették a nyélhez. A terramare sarlókon a gomb alatt egy úgynevezett markolatlap van. Ezt eresztették / csúsztatták bele a behasított fa-, vagy befűrészelt agancsnyélbe. A nyél „díszítése” tehát nem volt látható, ugyanakkor a sarlópenge biztosabb rögzítését szolgálta.

Miután ez az eszköz az ember korai történetében, életében kulcsfontosságú szerepet játszott, nem meglepő, hogy méltóságjelző szerepe is volt. Olyan, mint később a középkorban a jogar, vagy a kard, hogy csak a magyar királyok által használt jelképekre utaljak. A sumer mítoszok egyikében, amely a világnak a főisten (Ishtar / Inanna) általi teremtését meséli el, például a föld és az ég elválasztásának eszköze. Nem véletlen tehát, hogy a kő-

4 Más nyomot hagy az agancs-, csont- vagy fafűrészelés, amelyek jól tanulmányozhatók nagyító, még inkább mikroszkóp alatt. A kísérleti régészeti⁵ segítségével kipróbálhatók a kőeszközök is, majd tanulmányozhatók és összehasonlíthatók a több ezer éves darabokkal.

5 Egyoldalú öntőformába öntötték a megolvastott bronzot. Ezért lapos, sík a sarló egyik oldala, s így azon semmilyen díszítés nincs.

4. kép 1: Egyiptomi fáraó, sarlókarddal
(Buchholz 2010. nyomán)

zépső újkőkori tiszai kultúra idején a szegvári Tűzkövesen megtalált agyag „isten” (?) szobor fontos kelléke (3. kép 2.). Az „istenként” megjelenő, a helyi közösség vezető férfinak (?) kagylóból vagy rézből készített karpereceket és maszkot visel, a vállán sarló van. Nem kérdés, hogy ez még egy valódi termelési eszköz és nem fegyver. Később, a bronzkorban azonban a Mediterráneum keleti medencéjében, Egyiptomban és a kisázsiai népeknél fegyverként is megjelent. Kissé módosult formája az elitalakulatok fegyvere lett, amit sarlókardnak (4. kép 1.) nevezünk. Egy különleges változata a hettitáktól (4. kép 2a.) valószínűleg értékes ajándékként juthatott el Kelet-Oroszország területén át Skandináviáig. Két ép bronz példányt találtak ugyanis a dániai Rørbyban (4. kép 2b.), de kőből pattintott másolatát az ugyancsak dániai Favrskovból ismerjük.

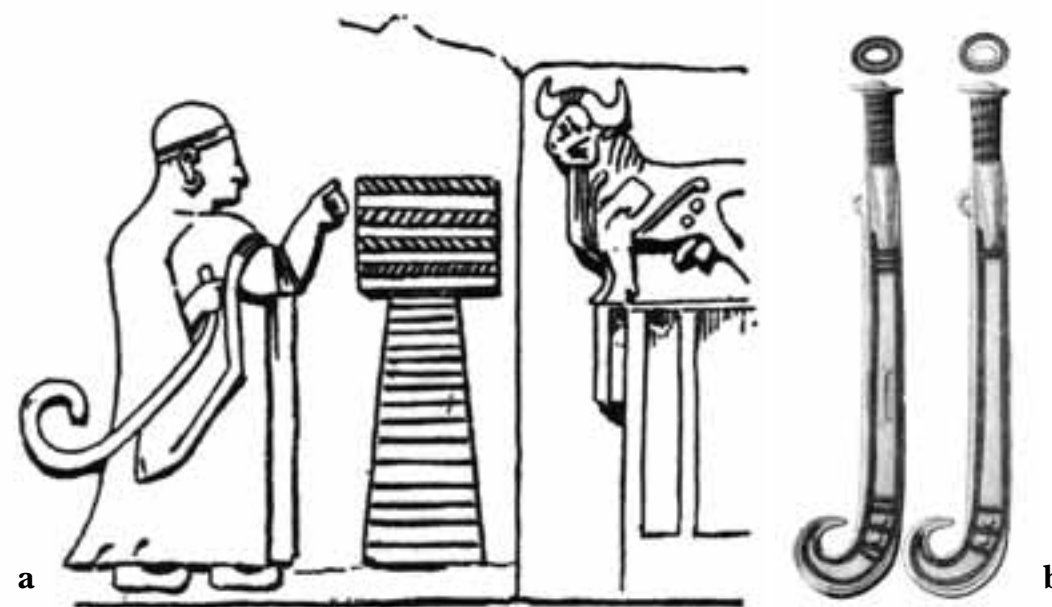
Mire következtethetünk a Kőszeg határában meglelt sarlók alapján?

Először is, hogy ezek a földművelés eszközei voltak az itt élő késő bronzkori emberek csoportjánál. Gazdaságukban tehát a földművelés hangsúlyos szerepű volt. Őket az *Urnamezős kultúra* népének nevezzük, mivel elhunyt és elégetett embertársaik hamvait urnákba téve helyezték örök nyugalomra. Ők is a nagy, késő bronzkori európai egységet alkotó kultúra egyik keleti, kis, helyi csoportjába tartoztak. A környék központi települése a veleimi Szent Viden⁶ volt, s az ő legfelsőbb politikai, katonai-, és vallási vezetője / vezetőik ott élhettek.

Másodszor: látható, hogy a *sarlók élén* csorbulások, kopás- és élezés nyomok, a bütykön kalapálás nyomok vannak. Azaz a nyelvbe erősítve *mezőgazdasági munkáknál valóban használták ezeket.*

Harmadszor: a sarlókat a fémmegmunkálásban járatos, azaz iparos *mesteremberek* nagy sorozatokban gyártották. Őket uraik a Szent Vidre csoportosították. Onnan látták el eszközökkel a központ vonzáskörzetébe tartozó, azaz a központot ellátó települések földműveseit is. Ezt egy Szombathelyen, a Jáki úti temetőben kiásott kincslelet tárgyai – több tucat sarlót is tartalmaz, más eszközök, fegyverek és ékszerek mellett – igazolják, mert az elvégzett fémvizsgálat alapján nagy valószínűséggel állítható, hogy azokat a Szent Viden készíthették. A kis „falvakban” csak egy-egy javító kovácsmester élhetett, mint ahogy az még 60–80 éve a magyar falvak többségében is így volt. A bronzkori területi munkamegosztás tehát e tárgyak (sarlók) révén is tetten érhető.

6 Lásd a kőszeghegyaljai könyvrészlet 2. és 3. fejezetét!

4. kép 2: Hettita király áldozat bemutatása közben, karddal és kardok Rørbyból (Kristiansen – Larsson 2005. nyomán)

Negyedszer: csak sarlók voltak az asztalkői kincsben. A letetegyüttes ilyen összetétele, azaz hogy csak sarlókat tartalmaz, egyedülálló Vas megyében, a Dunántúlon, de talán még a Kárpát-medencében⁷ is. Ha más tárgyakat is elrejtettek volna, nyilván összeszedték volna azokat a napszámosok. Az emberek ilyen helyzetben ugyanis általában „lázás érdeklődéssel, türelmetlenül” keresnek. Más tárgyakkal együtt előforduló sarlókat még a következő Vas megyei korabeli bronzkincsekből ismerünk, az előbb említett szombathelyin kívül: Velem–Szent Vid hegy, Celldömölk–Ság hegy és Celldömölk–Izsákfa.

Ötödször: Chernel Kálmán leírása szerint „szikla üregben egymás mellé helyezve” találtak. A tárgyakat nyilván nem elveszítették, hanem egyértelműen *elrejtették*, mégpedig összerendezve rejtették el! Hogy ki(k) és miért rejtették el a kincsleleteket, erre alapvetően két választ ad a régészettudomány. Az egyik és általában régebbi magyarázat szerint az embereknek hétköznapi (profán) indítékai lehettek. Mégpedig: 1. vándor kézműveshez köthetők (különösen, ha darabokban van a kincs tárgyainak többsége, hiszen újra beolvasztva ismét felhasználhatta azokat, az épeket pedig elcserélhette). Valamilyen okból (pl. veszélybe került, meghalt) azonban nem térhetett értük vissza. 2. Valamilyen kisebb (falut), vagy nagyobb terület településeit érintő esemény (belső „harc”, külső támadás) miatt dugták el (egy család vagy egy faluközösség)⁸ a bronztárgyakat, hiszen azok értéket képviseltek. 3. A régészek kisebb csoportja úgy véli, hogy a bronz egy részét időnként tudatosan kivonták a forgalomból. Így tartva fenn a vezetőket (a társadalom felső rétege, egy szűk csoportja, az elit) az előjogaikat, a pozíciójukat, hogy továbbra is „gondoskodhattak” a társadalom tagjairól. A másik, újabb keletű magyarázat (szakrális, vallási, másként szent) szerint a bronzkincsek az ember felett álló, azaz a természetfeletti erőknek („istenek”) szánt felajánlásokként ér-

7 Az ukránjai Kárpátalja Užgorod / ungvári II. kincsből csak 3 db sarlót ismerünk.

8 Ismerünk több ezer darabból álló és több mázsás kincsleleteket is.

telmezhető. Ez a feltételezés alapvetően nem elvetendő, hiszen az európai bronzkor előtti időkben íródott ókori keleti forrásokból (pl. sumer, egyiptomi) tudunk már istenekről és a nekik tett felajánlásokról. De később a görög istenek rendszere (pantheon)* is jól ismert. Miért ne lehettek volna akkor istenek az itt élőknek is? Egy gyerek felnőtté (nővé, vagy harcoszá) válása, a házasságkötés, egy másik terület vezetőjével létre hozandó kapcsolat (szövettség) vagy annak megerősítése, a halál (vezetőé), két embercsoport közötti határ megjelölése / „szentesítése”, mind-mind olyan események, amelyek alkalmat adnak (megkövetelik) a másik világ hatalmasságainak megnyerését (áldozat), vagy a hála, a köszönet kifejezését (ajándék, adomány). A mi esetünkben én azt feltételezem, hogy egy vezető ember / család a számos mezőgazdasági termelő munkás vagy egy birtokterület feletti hatalmát jelölte, annak védelmét kérte az „égi hatalmasságtól” a sarlók elrejtésével.

Hatodszor: a mi kincsletünk kapcsán érdemes megemlítenem, hogy a sarlónak nem csak gyakorlati szerepe (aratás) volt. A gazdagság kifejezője is lehetett a kiválasztott „isten” felé, de egyes kutatók szerint a fém tárolási és csere egységeként is szolgálhatott. Azaz egyfajta *pénzként* értelmezhető. Ezzel magyarázható a nagyszámú ismert, de sohasem használt (nincs rajtuk a használatból eredő kopásnyom!) sarlók szinte azonos súlya. Így egyszerűen cserélhettek el x db = xxxx gramm súlyú sarlót egy bronz- vagy borostyán ékszerre, netán x kg gabonára, húsrá, vagy lószerszámmra. Ráadásul a nyállapok „díszítése” eltérő, ami eltérő központi készítő műhelyekre („pénzverde”) vagy más és más területi hatalmasságokra (nemzetség, törzs) utalhatnak.

Végezetül érdemes tudnunk, hogy városunk határában talán egy másik, a sarlókkal egykorú, azaz urnamezős kori bronzkincset is elrejtettek. Ezt a Kenyér-hegyen, a sí sánc építésekkel találták. Hogy milyen körülmények között, mennyi és milyen tárgyakat leltek, arról sajnos nincs hírünk. Hírmondóként mindössze egy úgynevezett szárnyas balta maradt meg a feltételezett bronzkincsből, amit a Velemben élő Kern István őriz magángyűjteményében.

IRODALOM

BAKAY Kornél: *Castrum Kwszug*. A kőszegi felsővár és a milléniumi kilátó. A IV. fejezetet írta Söptei Imre. Kőszeg, 1996.

BALOGH Lajos – VÉGH József (Szerk.): *Vas megye földrajzi nevei*. Szombathely, Vas megyei Múzeumok Igazgatósága, 1982.

MAKKAY János: Újkőkori teogónia. Agyagból mintázni istent és embert. – In: Bende Livia – Lőrinczy Gábor (Szerk.): *Hétköznapok Vénuszai. Tanulmánykötet a hódmezővásárhelyi Tornyai János Múzeum állandó régészeti kiállításának megnyitása alkalmából*. Hódmezővásárhely, 2005. 85–121

BUCHHOLZ, H-G.: *Archaeologia Homérica. Die Denkmäler des frühgriechischen Epos*. Kapitel E, Kriegswesen, Teil 3: Ergänzungen und Zusammenfassung. Göttingen, 2010.

CERNEL Kálmán: *Kőszeg sz. kir. város jelene és múltja. Első rész: Jelenkor*. Szombathely, 1877. *Második rész: Múltkor*. Szombathely, 1878.

ILON Gábor: *Szombathely őskori településtörténetének vázlata*. Avagy a római kor előtt is volt élet. Szombathely, 2004. (Lásd a Szombathely, Jáki úti bronzkincshez.)

ILON Gábor: *Gyűjtő a velembi Szent Vid-hegy lábánál*. Vezető Kern István magángyűjteményében. Kőszeg, 2013. (Lásd a Kenyér-hegyi baltához.)

KRISTIANSEN, K. – LARSSON, Th. B.: *The Rise of Bronze Age Society. Travels, Transmissions and Transformations*. Cambridge, 2005.

NOVÁKI Gyula: Koravaskori sarlólelet Kőszegről. – *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* 1965-1966. 67–72.

SOMMERFELD, Ch.: *Gerätegeld Sichel. Studien zur monetären Struktur bronzzeitlichen Horte im nördlichen Mitteleuropa*. Berlin–New York, 1994.

3. EPIZÓD ÉS KIRÁNDULÁS

Szkíta harcos járt a város határában?

1911-ben a hajdani kőszegi patikus, a ma is itt élő Küttel-család szőlőjében, a Szent Imre herceg útja (a Bechtold-központ felé vezető út) egyik telkén egy Hallstatt-kori vaslándzsa került elő. Hol található a korszaknak nevet adó Hallstatt?

*Mi a jelentősége a korabeli Európában és hazánkban?
A Hallstatt-kultúra fontosabb lelőhelyei és emlékei megyénkben.*

1. kép: A lándzsa lelőhelye (A felső térkép a Kőszegi Városi Levéltár tulajdona, a mai alsón azonosította: Isztin Gyula)

Ezt a feltételezést azonban csak a tárgy természettudományos vizsgálatával (pl. csiszolata mikroszkópos vizsgálatával) lehetne eldönteni, megerősíteni avagy elvetni.

A lándzsát 1940-ben a korszak legnagyobb hazai szaktekintélye, Gallus Sándor (1907–1996), a Magyar Nemzeti Múzeum főmunkatársa tanulmányozta. Patinásodása alapján is az egyik legjobb korabeli párhuzamként, a miskolci múzeumban őrzött egyik Mezőnyékről (ma Nyékládháza), a kisperes-pusztai homokbánya feldúlt sírjából a Nemzeti Múzeumba került példányt említi. Utóbbi nagy valószínűséggel lovassírból származott. Köpűjén látható díszítése kissé egyszerűbb, de szinte azonos változata a kőszegin lévőnek. Gallus az ilyen motívumokkal ellátott vasablákat és lándzsahegyeket is a preszkíta korra, azaz közvetlenül a szkíták előtti időszakra, a Kr. e. 7. század végére, a 6. század elejére keltezte. A Hajdú-Bihar megyei Ártánd–Zomlin pusztai Kr. e. 630–560 közé keltezett szkíta sírleletben a hatalmas, görög (spártai) eredetű italkeverő bronzedény mellett, arany fejdísz és más ékszerek, lószerszám, pikkelypáncél és ellentett élű vasbalta társaságában egy erősbordájú, keskeny és hosszú levelű lándzsahegy is volt. A díszített köpűs lándzsák a sztyeppén^a a korai szkíta kor kurgán temetkezéseiben jellemzők. A páncélos harcosok ellen jól használható, ezért keskeny és erősített pengebordával, hosszú köpűvel rendelkező fegyvertípus nyugaton, azaz a Hallstatt-kultúra férfijainak körében is népszerűvé lett és nagy területen elterjedt. Így megtalálhatók

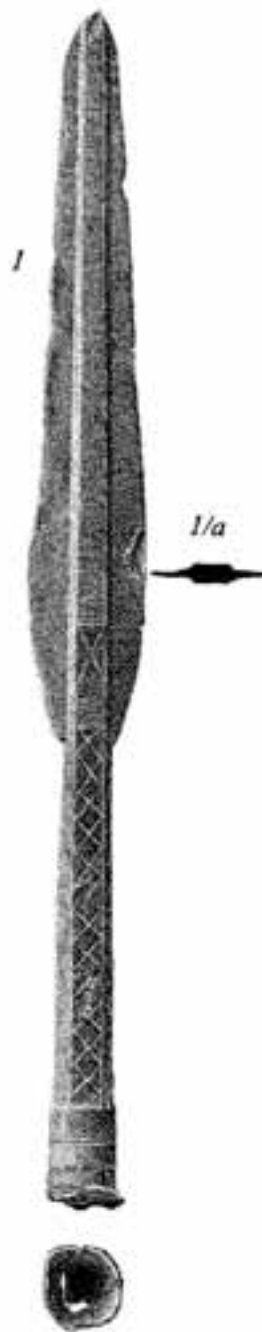
Küttel Dezső gyógyszerész szőlőjében, ahol teniszpálya is volt, 1911-ben került elő egy kora vaskori *vas lándzsahegy*. A hely a belvárostól nyugatra, a hajdani bencés, a mai Jurisics Gimnáziumtól tovább, a Királyvölgy felé kanyarodva, a hajdani Szent Imre herceg úton van. Ma ez a 3537/2–9, 15–20. helyrajzi számú telkekkel azonosítható, amelyek a Diófa utca 6.–15. és a Hunyadi János utca 23.–35. házászámokon található (1. kép). A találó a fegyvert 1939-ben ajándékozta a kőszegi múzeumnak, amely azt ma is őrzi. A tárgy hossza 32,4 cm, legnagyobb szélessége 3,3 cm. Pengéje karcsú, amelyet egy borda erősít. Köpűje (az üreges rész, ahová a nyelet dugták be) hosszú és hatszögletes átmetszetű. A köpű díszített, amely mintázat a pengeborda alsó szakaszán is folytatódik (2. kép). A korabeli ilyen emlékek közül szokatlanul jó állapota és nagyon szép, úgynevezett nemespatinája által emelkedik ki. A remek patina nagy valószínűséggel a vas különleges összetételével (?) és a lándzsa kivitelezésének (kovácsolás) nem szokványos (?) módjával magyarázható.

Hallstatt^a (Ausztria) temetőjének 236. és 316. sírjában, de ezek sokkal rosszabb minőségű vasból készített darabok. Az 1001. számú sír példányának köpűje azonban a kőszegihez hasonlóan sík lapokkal és erős pengebordával rendelkezik, valamint ugyancsak jobb minőségű kovácsmunkáról tanúskodik. Lengyelországban a kőszegihez hasonló forma – a penge és a köpű aránya, továbbá a köpű gyűrűszerű megerősítése – a Hallstatt-kor legvégén jellemző. Mai tudásunk szerint azonban, a Gallus Sándor által még preszkítaként meghatározott fegyvert időben ugyanoda, de a *szkíták*hoz köti legújabb, a korszak hazai emlékeit összefoglaló könyvében a korszak már nyugállományú specialistája, Kemenczei Tibor régész.

A Kárpát-medence keleti részét (Erdély, Alföld) megszálló szkíták szórványos emlékeit a Dunántúlról, a mai napig csak az Alpokalja északi részéről és a Kisalföldről ismerjük. Azaz a Vas megyei Bucsu és Sé¹ községek határából, valamint a velemi Szent Vidről (3. kép) településekről, továbbá a Győr-Moson-Sopron megyei soproni Krautacker némelyik sírjából és Ménfőcsanak településéről. Ezek a helyek a Kisalföld szerves részei, avagy annak peremvidékéhez tartoznak. Köztudott, hogy a Kisalföld a mai Délnyugat-Szlovákia területén folytatódik, ahol legalább egy tucat lelőhelyen szintén megtalálható a szkíták tárgyi emlékei.

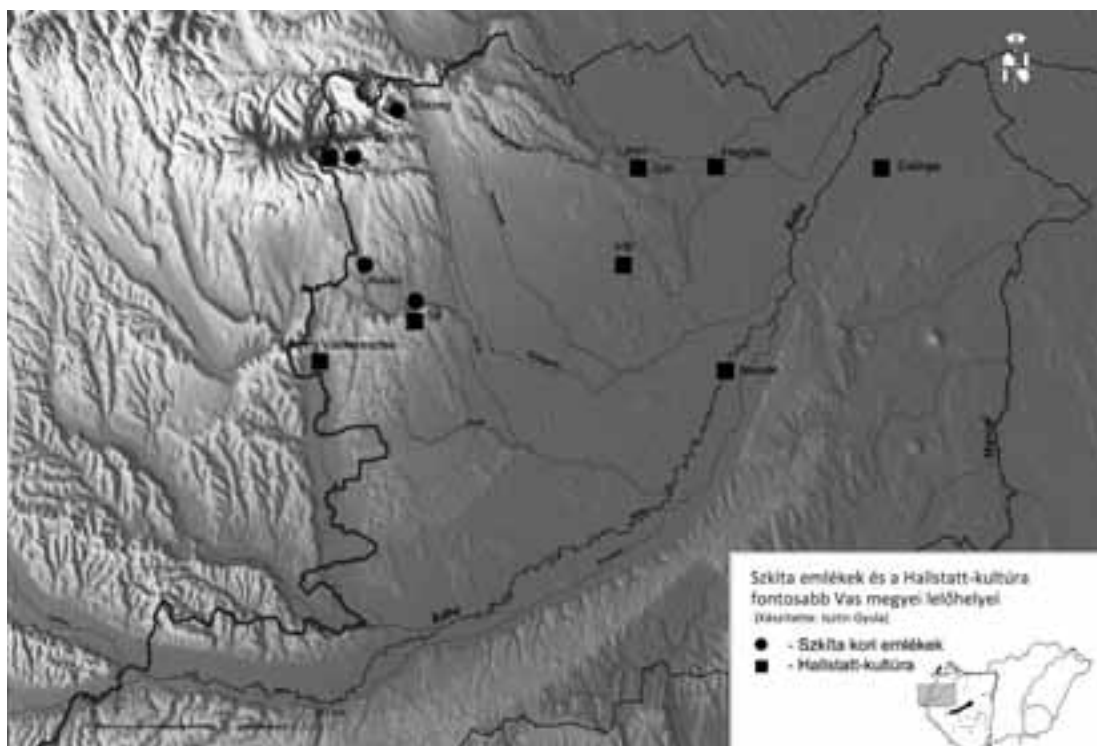
Vajon mi lehet a szkíták északnyugati előrenyomulásának magyarázata?

A térségben késő bronzkori, pontosabban urnamezős kori előzményekkel rendelkező és ekkor is élő, a Hallstatt-kultúra fontos központjai találhatóak. Ilyenek pl. a velemi Szent Vid, a soproni Burgstall (Várhegy) vagy éppen a Pozsony–dévényi Várhegy (Bratislava–Devín). Ezek európai főközlekedési, egyúttal kereskedelmi útvonalak mellett jöttek létre. Mégpedig az észak – déli egyik Borostyánkő út, a pozsonyi pedig a nyugat – keleti, a Duna teraszán haladó szárazföldi, illetve vízi út szomszédságában. E térségtől csupán 4–500 km-re (Kőszegtől autóval 300 km-re és kb. 3,5 órányira, lóháton kb. 6–8 napi járóföldnyire), az Alpokban található a korszak névadó lelőhelye, az ausztriai Hallstatt (3. kép felül) mai települése, és ma is működő sóbányája.^a Márpedig a só akkor is létfontosságú nyersanyag (pl. nem csak az étel ízesítése, de a hús tartó-

2. kép: A lándzsahegy (Bakay 1996. 4. kép nyomán)

1 Lásd a szkíták helyi hagyatékáról a kőszeghegyaljai könyvrészlet 5. epizódját!

3. kép: Kőszeg és Hallstatt helyzete, valamint a szkíta emlékek és a Hallstatt-kultúra fontosabb Vas megyei lelőhelyei
(A szerző adatgyűjtése alapján készítette: Isztin Gyula)

sítása, valamint a bőr kikészítése)² volt. Ennek köszönhetően igencsak meggazdagodtak a bányászatot irányítók, felügyelők és védők, a só kereskedelmét monopolizálók. Temetőjüket már a 19. század első fele óta ismerjük. Az alföldi szkíták nagy tömbjétől szigetszerűen elváló nyugati csoportosulás tehát – véleményem szerint – e régi-új központok és utak, kereskedelmi áruk ellenőrzésére, megadóztatására, s így a gazdagság egy részének bekebelezésére törekedett. A kőszegi lelet pedig egyszerre van a velemi Szent Vid és a Borostyánkő út közelében. Mivel Hallstatt több, mint ezer síros temetőjéből egyetlen ilyen díszítésű lánzsát sem ismerünk, ugyanakkor az anyagának minőségében és díszítésében is szinte egyező (Nyékládháza) a szkítákhoz kapcsolható, én a kőszegi lánzsát feltételesen e nyugati részre (már a Kr. e.-i 7. század végén) megszálló szkítákhoz kötöm.

Fontos lenne persze azt tudni, hogy a lánzsahegy vajon elhagyott fegyverként értelmezhető-e? Települést, vagy magányos temetkezést jelöl-e? Ha ez utóbbit, akkor gyalogos, avagy lovas férfi, netán amazon³ sírjára utal? Esetleg temetőre kellene gondolnunk? E kérdésekre megnyugtató választ azonban csak a pontosan még azonosításra váró lelőhely sikeres hitelesítő ásatásán majdan előkerülő tárgyi emlékek által adhatunk.

A lánzsahegy okán kicsit talán érdemes megismerkednünk a Hallstatt-kultúra környékbeli fontosabb emlékeivel!

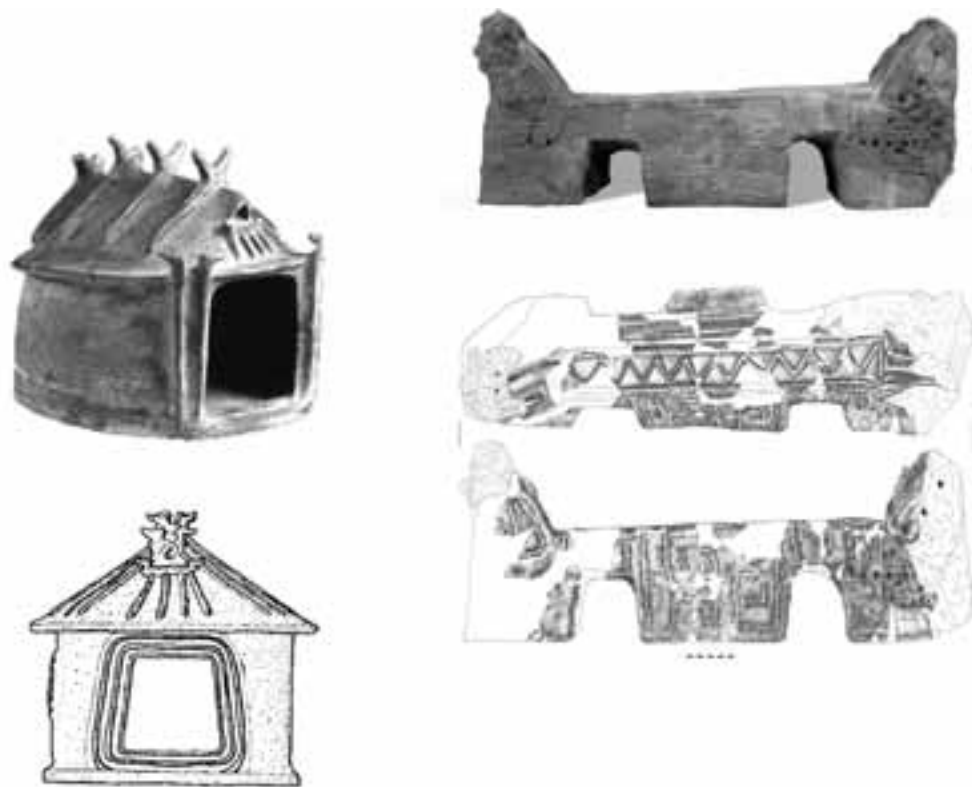
A Hallstatt-kultúrára erős hatást gyakorolt az észak-itáliai, úgynevezett etruszk kultúra. Cserekapcsolatuk legfontosabb áru nyilván a só és a borostyán, valamint a déli luxusáruk (pl. bronzedények, fegyverek, textilek, bor) voltak. Így nem meglepő, hogy a keleti Hallstatt-kultúra meghódította a Dunántúlt, s így Vas megyében, de a Kisalföld szlovákiai részének délnyugati felén is megtalálható. A késő bronzkori erődített telepek egy részét megyénkben (pl. Ság hegy, Velem–Szent Vid hegy³) ekkor tovább lakták. A nagyobb régióban, azaz a szomszédos megyékben azonban új hatalmi központok is kialakultak, föld- és/vagy kőszáncokkal körülvett települések (pl. Sopron–Váris hegy, Tihany–Óvár). A Hallstatt-kultúra köznépének temetői (a megyénkben pl. Hegyfalva) szegényesek, hamvasztásosak, előkelők azonban nagyméretű halomsírokba temetkeztek (a megyénkben pl. Mesteri, Vaskeresztes). A sírhalmok belsejében négyszögletes, gerendákból, vagy kővekből épített sírkamrák voltak. Az elhunytakat gazdag melléklettel, bronzedényekkel, gyakran festett, vagy grafitos bevonattal ellátott agyagedényekkel, bronzból és vasból készített lovasfelszereléssel és fegyverekkel helyezték örök nyugalomra. A kora vaskori dunántúli népesség egy része talán már pannonn, a másik illírnek tartható.

A Hallstatt-kultúra Kőszeghez közeli központi települése tehát a velemi Szent Vid, s központi szertartási helye pedig a bozsoki Kalapos-kő⁴ lehetett. A legközelebbi és jól ismert falvak egyike a *sői* Doberdó határrészén, az Arany-patak teraszán volt, ahol ma egy lakópark másfél évtizede épült házai sorakoznak. Itt néhány száz négyzetméteren a kultúra mintegy 70 objektumát dokumentáltuk, amelyek közül négy biztosan lakóépület maradványa. Mindezek sűrű megtelepedésre utalnak. A zömében nagy mennyiségű házikeramia a kultúra középső és késői periódusára datálják a települést. Utóbbi megérte a legkorábbi kelta inváziót is. A fém kisleletek közül egy finoman bordázott kengyelű kisívfibula a Kr.e. 7.

² A mai Magyarország területéről csak a lébényi (Győr-Moson-Sopron megye) késő bronzkori település egyik gödréből ismerünk egy darab 177,7 grammos kőso rögöt. Erdélyben egyébként a bronzkortól a középkorig működő bányák erőteljes régészeti kutatása zajlik az utóbbi másfél évtizedben.

³ Lásd a kőszeghegyaljai könyv 2. és 3. epizódját!

⁴ Lásd a kőszeghegyaljai könyv 4. epizódját!

4. kép: A vati agyagtár / ház oromzati díszje és vaskori ház-/ sír építmény (?) modellje (Nagy – Sümegi 2016. nyomán)

század második felére, még inkább a 6. századra keltezi a telep egyik periódusát. Egy másik nem túl távoli falujuk, s annak több földbe mélyített építménye Vát határában, a 86. számú főút megelőző feltáráson került napvilágra. Az egyik gödörépületből több mint egy méteres hosszúságú, legalább 100 kg-os díszített agyagtárgya oltár, vagy ház oromzati díszítménye (4. kép) lehetett. Hasonlókat, de jóval kisebbeket más vasi lelőhelyekről (Szent Vid, Szombathely határa, Ság hegy és a góri Kápolnadomb) is ismerünk.

Legjelentősebb és nemzetközileg is jól ismert Vas megyei temetőjük Vaskeresztes határában van a Pinka közelében, a Diófás-dűlőben (5 halom). A temető másik része (több mint 80 halom) a Világosi-erdőben található, amely Vaskeresztes és Felsőcsatár része. A Világosi-erdő halomsírmezeje a mai Ausztria területére is átnyúlik. Az ott feltártak között római kori temetkezések is voltak. A Diófás-dűlőben két halmot 1978–79-ben a termelősövetkezet dózerekkel részben megsemmisített. Ezért mindkettő feltárására sor került. Az I. halom gerendavázis bejáratú kő sírkamrájába két embert (férfit és nőt) temettek. A férfi lehetett a bronzlemezekből szegecselt, kalapformájú harci sisak. A II. tumulusnak a bejáratú folyosója is kőből épült. A sírkamrát belül deszkával burkolták. Ebből – többek között – bika- és márdárfejes edények, valamint bőrszíjból font bronzdíszekkel kivert sisak kerültek elő. Mindkét halomban lószerszámok (zablák) is voltak, a II.-ban talán nyereg is. Az eltemetettek tehát lovas harcosok lehettek. Az I. halom harcosának temetkezése a Kr. e.-i 7. században történt és kissé korábbi a másik temetkezésnél. A harcos előkelők lakóhelye talán a Pinka kanyarulatában, az erdőben található földvárban lehetett.

5. kép: A magyarkeresztesi (ma Vaskeresztes) kincs bronz lemeztárgyai (Fotó: Farkas Csilla, 2006)

A Hallstatt-kultúra társadalmának gazdálkodásába a közeli velemi Szent Vid emlékei, a vaskeresztesi halomsírok, az ikervári bronzkincs (Kr.e. 6. század) növény- és pollenmaradványai, a csöngői házrészlet (Kr. e. 6. század második fele) és a góri Kápolnadomb feldolgozott és részben közzétett emlékei engednek némi – és nyilván esetleges – betekintést. Eszerint a ló, a szarvasmarha, a sertés és a kiskérődzők (juh és kecske) tenyésztése és a vadászat mellett fejlett növénytermesztéssel rendelkeztek. Utóbbira a velemi és vaskeresztesi vaskeszközök és fegyverek, valamint az egyszemű búza (*Triticum monococcum*) és közönséges búza (*Triticum aestivum*) szalmatöredékei, a tarackbúza (*Agropyron repens*), a kecskebúza (*Aegilops*) és az árpa (*Hordeum vulgare*), valamint a természetett köles (*Panicum mileum*) magjai utalnak. A kultúrszőlőből (*Vitis vinifera* L.) készített bor ismerete azonban ma már bizonyos, hiszen az Eisenstadt (Kismarton) melletti Zagersdorf (Zarány) halomsírjából (Kr. e. 7. század) 3 db szőlőmagot bontottak ki, s a szőlőt a nem túl távoli Sopronkrautackeri (itt a kora vaskortól a rómaiak megjelenéséig) és a süttöi (Esztergom-Komárom megye) feltárások anyagából is ismerjük. A fejlett és igényes kertészeti kultúra további bizonyítékai a vaskeresztesi halomsírban feltárt alma, cseresznye és dió.

A már említett ikervári bronzkincs mellett a régészeti szakirodalomban jelentős helyet foglal el a másik, korábban előkerült Vas megyei kincs. Ezt Magyarkeresztesen (ma Vaskeresztes része) 1910-ben a Vashegyen szőlőásáskor egy hatalmas kő alá rejtve ta-

6. kép: A magyarkeresztesi (ma Vaskeresztes) kincs bronz áttört korongja (Fotó: Farkas Csilla, 2006)

lálták. Kacsa és nap motívumokkal díszített az egyik bordázott bronzvödör (*cista*), ami a korabeli hitvilág megismerésének fontos tárgyi emléke. Ebbe helyezték a kincslelet többi tárgyát: tokos baltát, karikákat (pénzek?), nyak- és karpereceket, fibulát (ruhatűző tű) és egyéb lemezékszerek töredékeit, valamint egy áttört korongot (6. kép).

Végezetül talán érdemes néhány szót ejteni a vasnak a bolygónkon legkorábbi feldolgozásáról.

Az alsó-egyiptomi el-Gerzeh-ben 1911-ben William Flinders Petrie* és munkatársai által végzett ásatáson kilenc darab hosszúkás vasgyöngy került elő egy predinasztikus (Kr. e. 3400–3100) temető két sírjából. A kilencből négy gyöngyöt eredeti elrendezésben – lápisz lazuli, karneol-, agát- és aranygyöngyökkel együtt nyakékké fűzve – találtak meg. Ezek a vasgyöngyök mintegy 2000 évvel megelőzik a vasolvasztás megjelenését, és több mint 1000 évvel a meteorvas tárgyak eddigi legkorábbiként ismert megjelenését. Így különleges szerepet játszanak a fémművesség történetében. A gyöngyök három példányát a Petrie Museumban (University Collage of London, Petrie Museum of Egyptology) őrzik. Miután a gyöngyöket kivételes értékük miatt roncsolással nem lehetett vizsgálni, így ezeket néhány éve Budapesten a Magyar Tudományos Akadémia Wigner Fizikai Kutatóközpont, Szilárdtestfizikai és Optikai Intézetében, Részecske és magfizikai Intézetében, valamint Energiatudományi Kutatóközpontjában négy féle módszerrel (prompt-gamma aktivációs /PGAA/ és részecske indukált röntgenemissziós /PIXE/, az atomi mikroszkopikus szerkezet tanulmányozására neutrondiffrakciós /ún. nagyfelbontású repülési-idő – ToF-ND/ módszer, a belső alakzat megjelenítésére pedig neutron radiográfiát alkalmaztak) tanulmányozták. Egyértelműen bizonyították, hogy a vasgyöngyök fémes anyaga meteorit eredetű. Az egyiptomi ötvös-kovács kalapálásos-hőkezeléses eljárással, lemezből alakította ki a nyaklánc elemeit. Ezeket az ékszerdarabokat tekinthetjük az eddig ismert legősibb, ember által készített vastárgyaknak.

IRODALOM

BAKAY Kornél: *Castrum Kwszug*. Kőszeg, 1996.

FEKETE Mária: Előzetes jelentés a Vaskeresztes–Diófás dűlői halomsírok leletmentéséről. – *Savaria, a Vas megyei Múzeumok Értesítője* 15 (1981) 129–163.

GALLUS Sándor: Régibb vaskori vaslándzsa a kőszegi múzeumban. – *Vasi Szemle* 7 (1940) 312–314.

KEMENCZEI Tibor: *Studien zu den Denkmälern skythisch geprägter Alföld Gruppe*. IPH XII, Budapest, 2009.

KROMER, K.: *Das Gräberfeld von Hallstatt*. Tafelband. Firenze, 1959.

MISKE Kálmán: *A Velem Szent Vidi őstelep*. Wien, 1907. (németül 1908.)

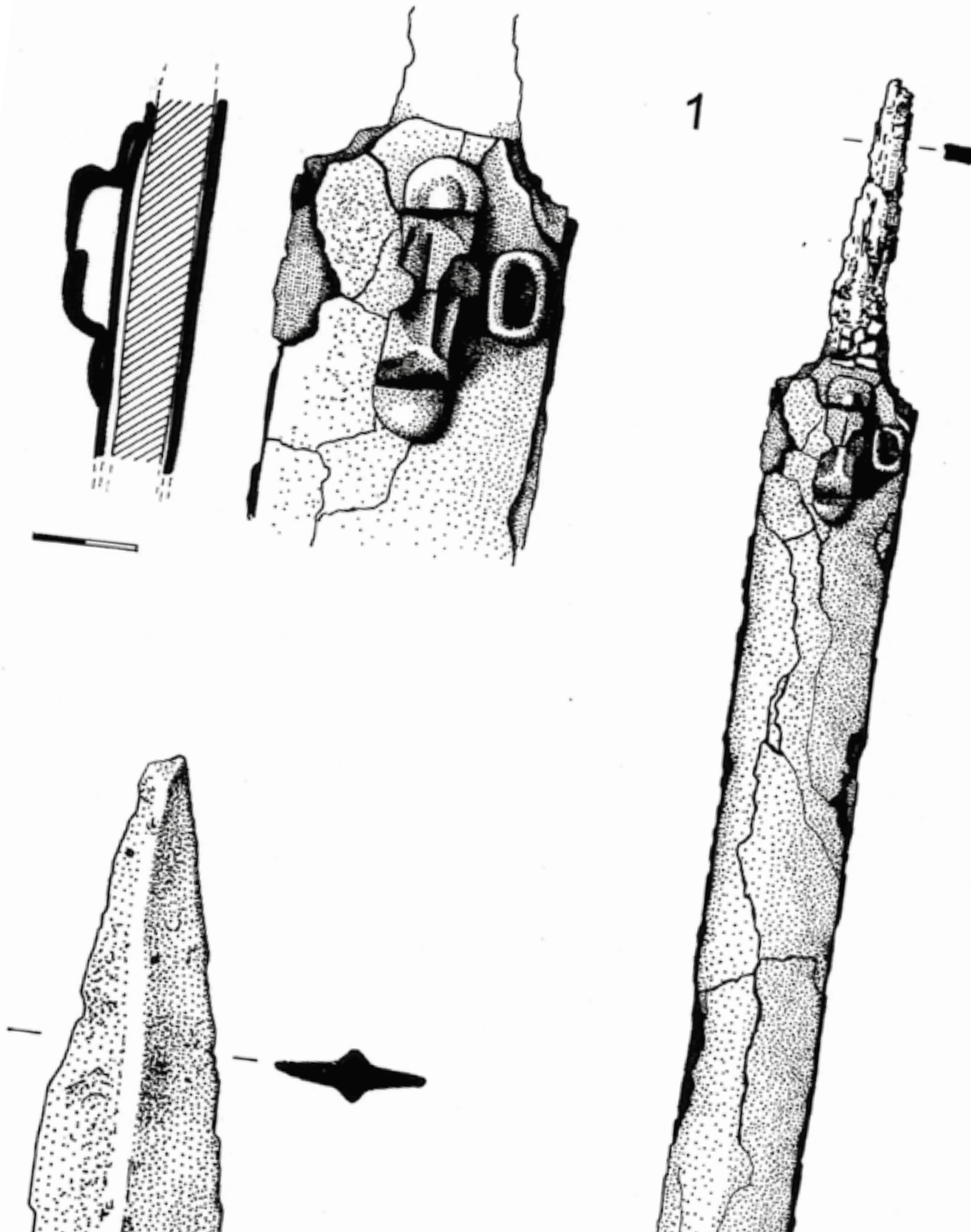
NAGY Marcella – SÜMEGI Pál: „Kulcs” egy 2500 éves vaskori „időkapzsula” felnyitásához. Természettudomány a társadalomtudomány szolgálatában. – *Életünk* 2016/2-3. szám 62–78.

ROSTA László – BELGYA Tamás – KÁLI György – KASZTOVSZKY Zsolt et alii.: „Vasgyöngyök az égből”. A legősibb ember által készített vastárgyak meteorit eredetének igazolása röntgen- és neutronanalízissel. – *Magyar Régészet online magazin* 2013 tél – www.magyarregeszet.hu

4. EPIZÓD ÉS KIRÁNDULÁS

Késő vaskori falu a Fő téri ivókút alatt

A Fő tér 2006. évi megújítása során kisebb megelőző feltárássra került sor a Városház u. és a Fő tér találkozásánál, a mai ivókút alatti területen. Itt a legkorábbi emberi jelenlétet egy kelta kút jelzi, amelynek a betöltéséből egy háztartás konyhafelszerelésének egy része került elő. Ennek kapcsán a kelták új vívmányának, a kerámiának a bemutatására is sor kerül, valamint a környék további érdekes és értékes korabeli emlékeivel ismerkedünk meg.

1. kép: A kút helye a városban (Szilasi 2012. nyomán)

2. kép 1: A kút metszete (Fotó: Szilasi Attila Botond, 2006)

2006 nyarán a város Fő terének Európai Uniós pénzügyi forrásból folytatott felújításának kivitelezési munkálatai előtt végeztünk megelőző feltárást a Városház utca torkolatában, a mai ivókút környékén. A kutatás mindössze 160 m²-nyi területen (1. kép) történt, amelyben társam Benkhard Lilla budapesti régész volt. Az ásás során az 1533-ban emelt védmű egy apró falcsontja és az ehhez kapcsolódó kelet–nyugat irányú, 4 méter széles dorongút rövid szakasza, egy az 1532-es ostromban elpusztult, lakóépület omladéka, valamint egy a város alapítása korabeli (13. századi) földbemélyített épület és egy cölöpszerkezetes Árpád-kori vizesárok¹ mellett egy kelta kútra bukkantunk. A következőkben ennek jelentőségével foglalkozom.

A kút szerkezete és mérete a földkutak hagyományos formáját mutatja. Átmérője 1,8 méter, a megmaradt² és feltárt mélysége (KE 76, 80, 82)³ pedig 1,76 méter (2. kép) volt. Megmaradt részét a város alapításakor egy feltöltési réteggel (KE 64) zártak le. Az Árpád-kori jelenségek ebbe a kevert rétegbe (KE 64) vágódtak. A kút fekete, agyagosabb, enyhén törmelékeny betöltéséből (KE 76) kevés kerámiatöredék került elő. Ezt a réteget egy tudatos kelta visszatöltésként értelmeztük. Az alatta lévő iszapos, szürke, kavicsos réteg (KE 80) már a kút használatának az idejét mutathatja. Ebből viszonylag sok kerámia és egy őrlőkő töredéke származik. A jelenség a vörös, kavicsos (pannonkavics: KE 82) altalajban záródott, ami jó minőségű természetes vízsűrőként működhetett a kút élete

1 Lásd e könyv 10. epizódjában a város korai védművét.

2 Az Árpád-kortól kezdődő és az újkorig tartó építkezések a felső 2 métert elpusztították.

3 KE = kutatási egység. Ez egy önálló és elkülöníthető régészeti jelenséget jelent. Ezek egymáshoz való viszonya adja az időrendet.

során. Ezért felesleges volt az újkőkor óta jól ismert mesterséges szűrőberendezések (vesszőfonatból vagy csapolt gerendákból készítették) valamelyikét megépíteni. Mivel megújításnak vagy karbantartásnak a nyomát nem tudtuk megfigyelni és dokumentálni (és a két betöltési réteg igen egységes volt), feltételezhetjük, hogy a kutat nagyon rövid ideig használták, hamar felhagyták és az azt használók visszatöltötték.

A kút *leletanyaga* a lisztkészítés egyik legalapvetőbb segédeszköze (az őrlőkő) mellett egy háztartás fontosabb edénytípusait tartalmazta. Az alábbi néhány tárgy leírása révén kicsit megismerkedhetünk a muzeológusi vizsgálattal, a feldolgozás első lépésével.

A már említett KE 80 rétegből származik az Ő. 2011.12.19. leltári számú⁴ hiányos, nem látványos *őrlőkő*. Ez egy kézzel hajtott malom hólyagos bazaltból faragott alsó részének töredéke, a peremmel és a tengelynek helyet adó középső lyuk részletével. Méretei: 21 x 17,5 x 11 cm. A lyuk átmérője 6 cm.

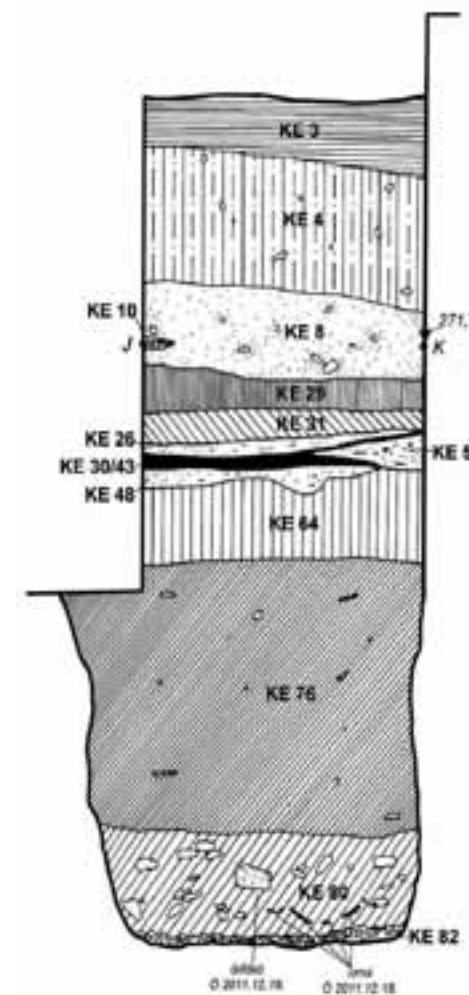
Világosbarna, finoman iszapolt, homokkal és kerámiazúzalékkal soványított *mély tál* perem- és oldaltöredéke. Méretei: 6,6 x 8,9 cm, falvastagsága: 0,8 cm. Kiszerezett szájának átmérője kb. 30 cm. Leltári száma: Ő. 2011.12.4. (3. kép 1.).

Szürkésbarna, finoman iszapolt, homokkal és apró kerámiazúzalékkal soványított, kihajló peremű *fazék* peremtöredéke. Méretei: 5,8 x 2,5 cm. Falvastagsága 0,5 cm. Kiszerezett szájának átmérője kb. 20 cm. Leltári száma: Ő. 2011.12.6. (3. kép 2.).

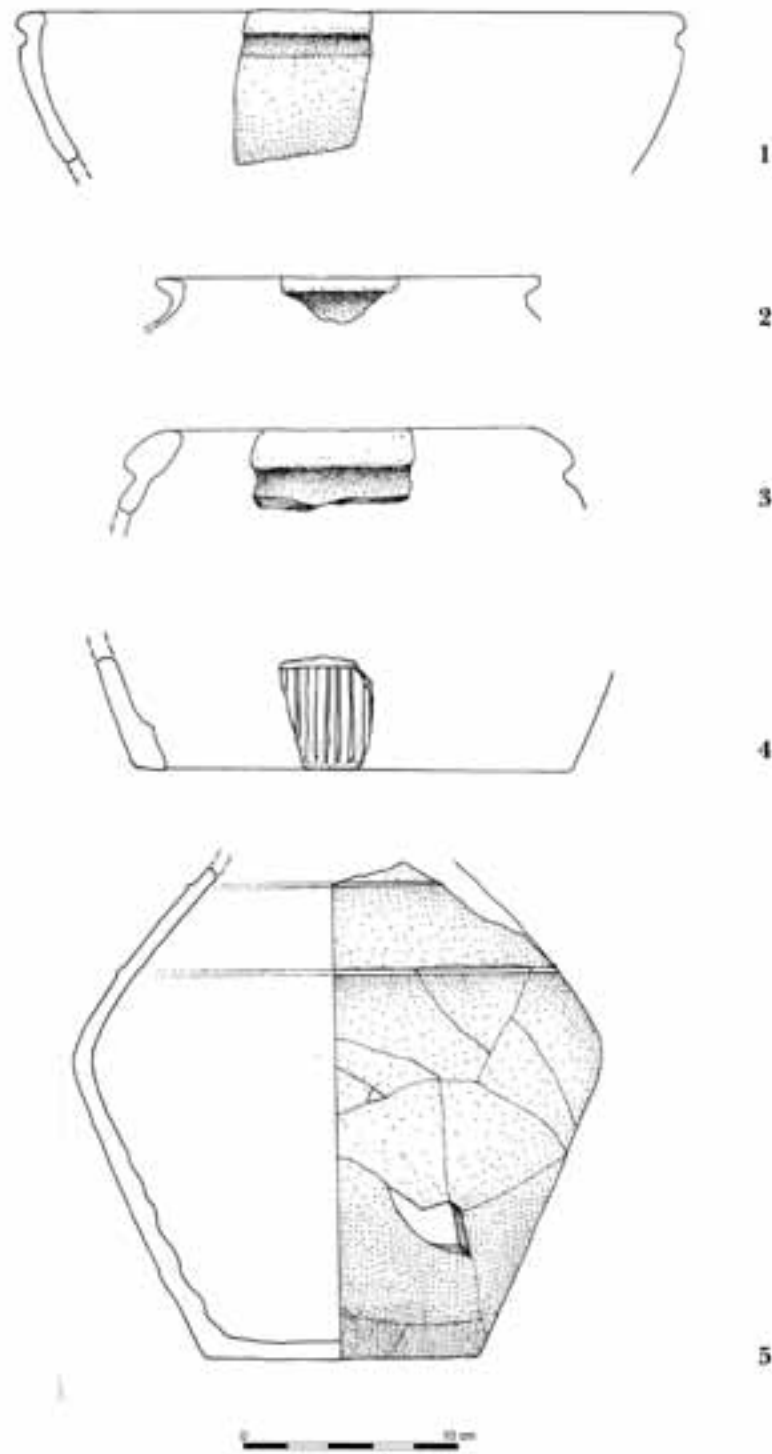
Szürke, közepesen soványított, homokkal és apró kerámiazúzalékokkal soványított, duzzadt peremű, gömbös testű, *fazék*. Méretei: 8 x 4,9 cm. Falvastagsága 1 cm. Kiszerezett szájának átmérője kb. 20 cm. Leltári száma: Ő. 2011.12.8. (3. kép 3.).

Szürkésbarna, közepesen, homokkal és apró kavicsokkal, valamint kerámiazúzalékkal soványított, egyenes aljú, oldalán függőleges befésült vonalakkal díszített *fazék* töredéke. Kiszerezett fenekének átmérője kb. 20 cm. A töredék méretei: 5 x 6 cm. Falvastagsága 1,1 cm. Leltári száma: Ő. 2011.12.14. (3. kép 4.).

4 A Savaria Múzeum Őskori gyűjteményébe (= Ő) ezzel az egyedi azonosítóval került a tárgy. Azaz 2011-ben lett leltározva a 12. leletanyagként, s azon belül a 19. szám alatt.

2. kép 2: A kút metszetének rajza, felette a fiatalabb rétegekkel (Szilasi 2012. nyomán)

3. kép: A kút edényei: tál (1), fazekak (2–4) és amfóra (5) (Szilasi 2012. nyomán)

Szürke, finom homokkal és kerámiázúalékkal soványított *amfóra* jellegű edény, a nyakán kettős-párhuzamos rátett lécdísszel. Magassága 23,2 cm, fenekének átmérője 13 cm, hasának legnagyobb átmérője 24,9 cm. Falvastagsága 1 cm. Leltári száma: Ó. 2011.12.17. (3. kép 5.).

A kutat a Kr. e. 2. század közepe táján használták és temették be. Azt azonban, hogy azon a kelta településen, amelyhez tartozott, mikor kezdődött és mikor szűnt meg az élet – nem tudjuk. Ahogy azt sem, hogy mekkora volt a falu kiterjedése és hol volt a temetője. Mindezekre a nyitott kérdésekre majd a jövő kutatóinak kell választ adniuk.

Mégis fontos számunkra ez az apró adat, hiszen egyébként jól illeszkedik a kistáj eddig ismert kelta telepeinek sorába,⁵ amelyek követik a Gyöngyös egykori folyását, és követik a Borostyánkő út irányát. Jelentőségét tovább növeli a Szent Vid magaslátán elhelyezkedő oppidum⁶ közelsége.

E kőszegi kút apropóján ismerkedjünk meg a közeli környék néhány kelta lelőhelyének egy-egy fontosabb jelenségével!

Az egyik legizgalmasabb, de még azonosítatlan lelőhely *Kőszeg és Cák között*, valahol a *Pogányok völgyében* van. Itt a 20. század elején egy kelta telepet talált *vas feldolgozására alkalmas kohókkal* Miske Kálmán. Nem csak vassalakokat, de eszközöket is közölt 1929-ben német nyelven megjelent cikkében. Ez azért érdekes, mert a velemi Szent Vid lábánál csak néhány éve ismerünk egy kohótelepet, s talán még egy kovácsműhelyt, valamint megyénkben csak Szombathely és Sárvár határában egy-egy olyan települést, amelyeken vasat feldolgozó kovácsok is dolgoztak. Ugyanakkor a Szent Vidről több tucat olyan lyukkal ellátott palakövet őriz a Savaria Múzeum és a Velemben élő Kern István magángyűjteménye, amelyek talán kohók mellfalazatába lehettek beépítve.⁷

A megyénkben ritka eset a *séi Doberdo dűlőben* megásott kelta falué. Azért ritka, mert egy település szerkezetének megismeréséhez nagyobb és négyszögletes területet kell megkutatni. Egy keskeny csík, azaz egy út nyomvonalának megelőző feltárása ugyanis ilyen eredménnyel kevésbé kecsegtet. Sében öt földbemélyített, illetve a hajdani felszínen álló cölöpszerkezetes építményt ismertünk meg. Az épületeket két sorba rendezték. Az egyik padlóján egy sertés csontváza feküdt. Egy másik házban a szövés feltűnően sok emléke (orsógomb) került elő. Egy felületen pedig két, többször megújított külső kemence részletét dokumentáltuk. A leletanyagban nagyon jellegzetesek az úgynevezett szarvas-füles tálak, amelyek a kelták itteni korai megtelepedésére utalnak.

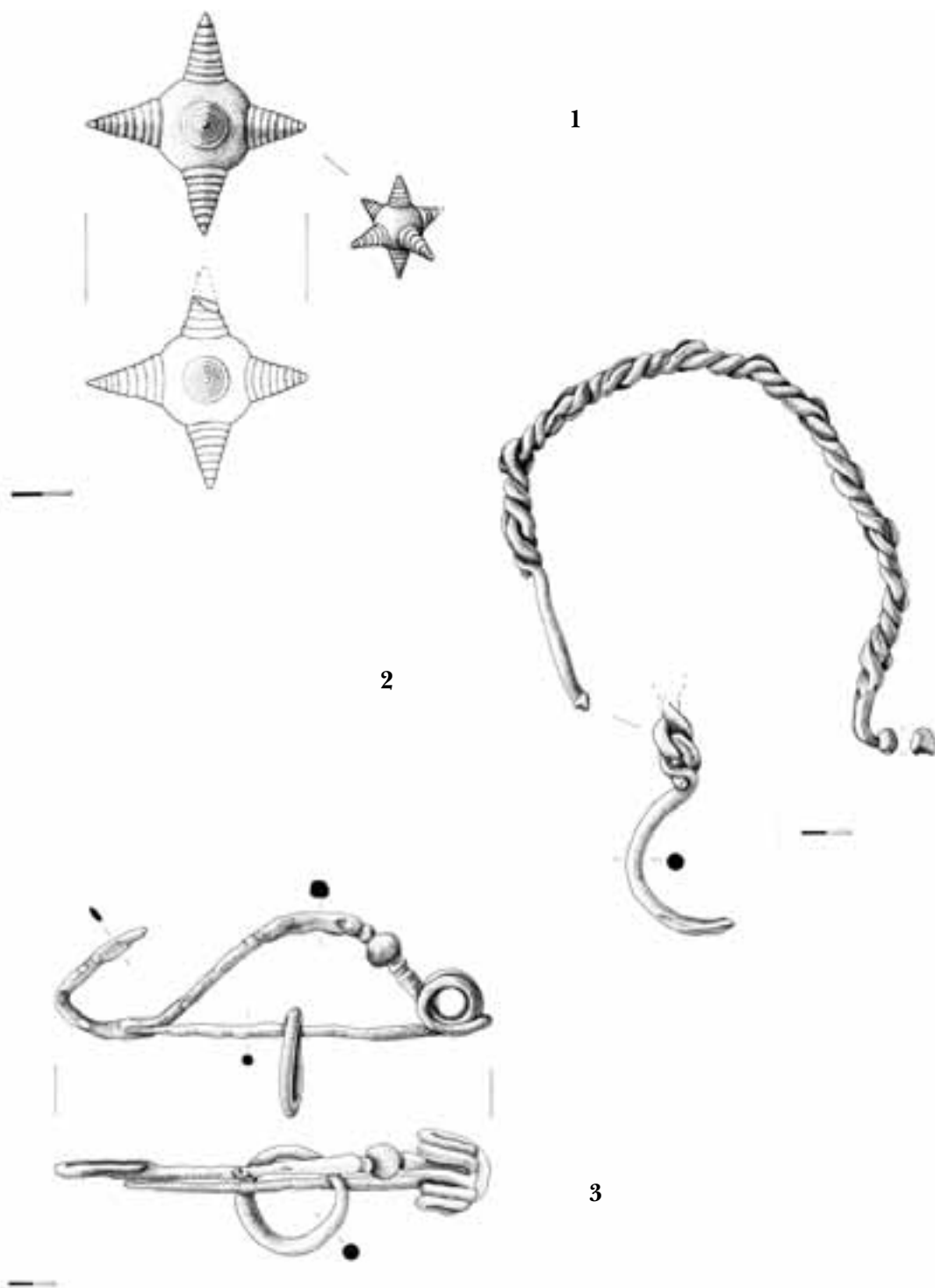
Különleges a *szombathelyi Reiszig-erdő alatti dűlőben*, a 89. sz. főút megelőző feltárásán 2002-ben feltárt mély gödör. Ebben egy 18 év körüli fiatal, szinte teljesen ép, hason fekvő csontvázára bukkantunk. Alatta három nagyméretű őrlőkő töredéke volt. A meglehetősen ritka együttes valószínűleg emberáldozat nyoma, amit valamilyen közösségi szertartás előzhetett meg. A gabonaliszt – erre utalnak az őrlőkő töredékek – és a bor gödörbe öntözése ekkor már több ezer éve ismert megoldás, amelynek leírását pl. a sumer, de a görög mitológiából és a Bibliából is ismerjük.

Vas megye első, feltehetően temetkezési mellékletből származó kelta kori emlékét, egy díszített lemezűvelyes kardot 1877 őszén szőlőtelepítéskor találták *Csehimindszent-*

5 Lásd a kőszeghegylajai könyvrészlet 6. epizódjának 3. képét.

6 Lásd a kőszeghegylajai könyvrészlet 6. epizódját.

7 Lásd a kőszeghegylajai könyvrészlet 2. epizódja 6. képét.

4. kép: A bucsui 126. számú kelta temetkezés tárgyai (Ilon – Nagy 2010. nyomán)

Potypusza határában. Ezzel együtt máig 12 kelta temetőt ismerünk a megyéből. Ebből kettő, Bucsú és Gencsapáti található Kőszeg közelében. Az előbbi az Arany-patak, az utóbbi a Gyöngyös völgyében. Mindegyik csak részlegesen lett feltárva, hiszen a bucsuit a 89. sz. főút építését megelőző, a gencsit pedig a Besenyő-sziget lakóparkja építését megelőző feltárás kapcsán 2003-ban, illetve 2004-ben kutathattam meg. Mindkettő a velemi központi települést, valamint a közlekedési útvonalakat védte az esetleges támadások ellen. A Gyöngyös völgyében haladt a korszakban is jelentős szerepű Borostyánkő út. Mindkét temető leleteinek legjobb párhuzamait a nyugat–magyarországi, a délnyugat-szlovákiai és a csehországi régióban találtuk meg, ami egyrészt az itt letelepedők korábbi hazáját, azaz talán az érkezés irányát, másrészt a rokonsági és más kapcsolati körüket jelezheti. A temetőrészleteket a korai és a középső kelta időszakra, a Kr. e.-i 4.–3. századra kelteztük.

A bucsui Rétmelléki-dűlő három sírcsoportból álló *temetőrészletének* egyik legizgalmasabb temetkezése a 126. számú. Az elhamvasztott fiatal felnőttet az 1,2 méteres átmérőjű, szabályos kör alakú sírgödörbe helyezték. Ennek közepén egy kupacban találtuk meg az égetett agyagból készült csillag alakú csörgőt és az övlánc tartozékait. A mellékletek felszedését restaurátor végezte.

Tárgyak (4. kép) leírása:

– *Csörgő*. Csillag alakú, égetett agyag, szürke, csúcsai barázdáltak, benne kb. egy tucat kis kő vagy agyaggolyó van, amit a tárgy röntgen átvilágítása igazolt. Ezekből ad csörgő hangot. Legnagyobb átmérője 7,5 cm.

– *Vas kardlánc* kapcsoló fibulával és bronzkarikával. Többszörösen csavart, egyik végén kampós, másikon karikás végű lánc (karika átmérője: 5,5 cm), a hozzá tartozó két nagykarikás taggal (a karikák átmérője: 4,5 cm és 6 cm). A lánc kiterített hossza: kb. 42 cm. A nagy vas drótfibula nyitott végű, nyújtott kengyelű, annak rugó felé eső részén gombdíszes. Tűjén bronz karika (átmérője: 4,6 cm). H: 17,7 cm. Restaurált.

– *Vasfibula*. (Díszű.) Nagyméretű rugószerkezetes, gombos lábú drótfibula. Restaurált.

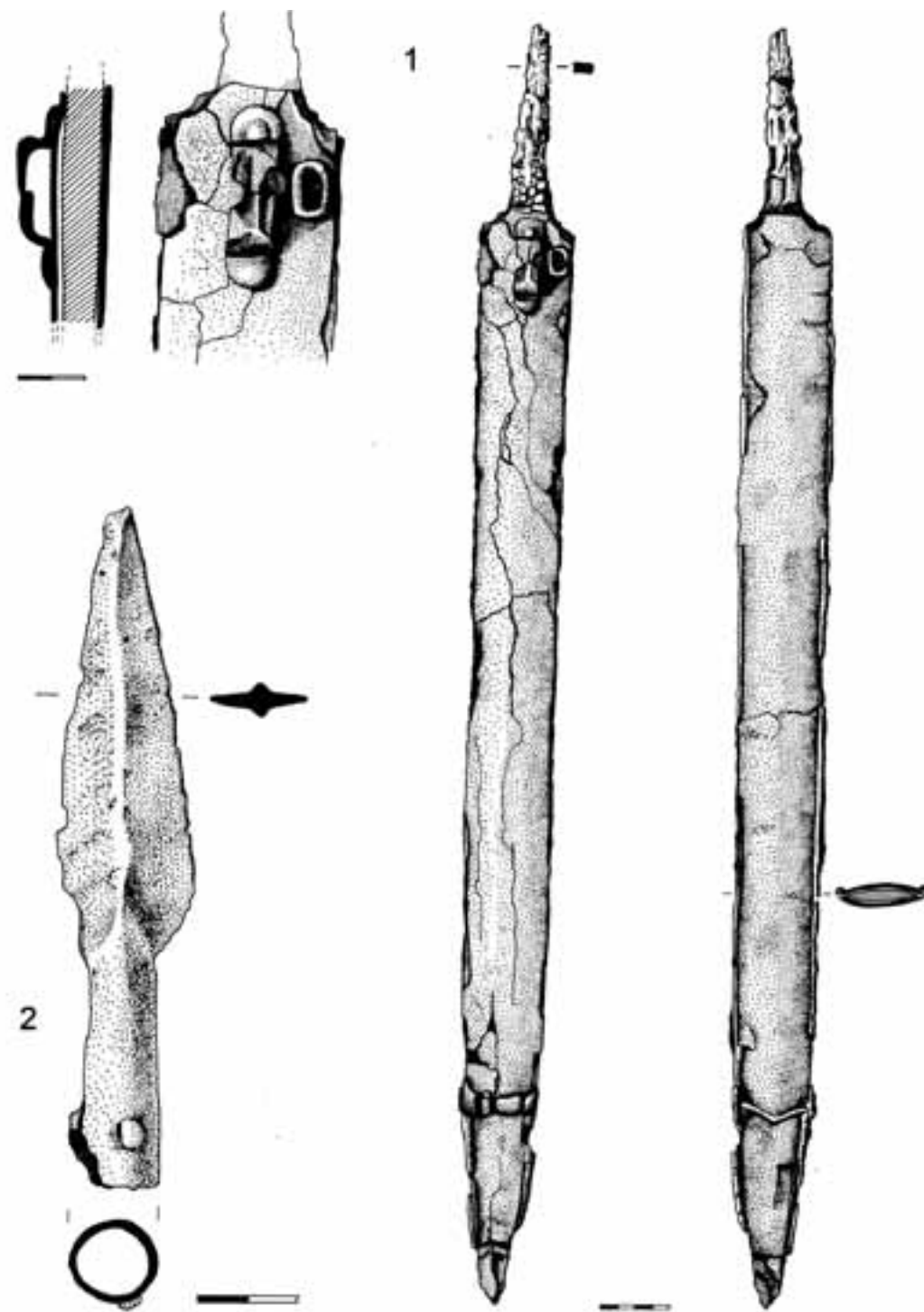
A temetkezés legérdekesebb tárgya tagadhatatlanul a csörgő, amelyhez egy tucat hasonló agyagcsörgőt (pl. Csehország, Németország, Románia) sem ismerünk a kelták teljes uralmi területéről. Legújabbban a szomszédos Zala megyében található nagyrecsei településükön bontottak ki egy szilvamacskák alakú példányt, amelyben 6 db hangkeltő golyócska volt. Egyik feltételezhető viseleti módja, hogy a vasból készült övlánc kapcsolófibuláján lévő bronzkarikáról valamilyen szerves anyag (bőr vagy textil szalag) segítségével lógatták le. Mivel a felfüggesztő alkalmatosságnak a használat során keletkezett kopásnyoma sehol sem látható, előfordulhat, hogy kézben fogva, egyszerű csörgőként funkcionált. Lehetett a zenélés egyszerű, ritmust keltő eszköze, de gyermekjáték is.

Gencsapáti ún. Besenyő-szigetén egy birituális, azaz 1 hamvasztásos és 5 korhasztásos (csontváz) sírösszetételű *temetőrészletet* ismerhettünk meg. Közülük a 793. objektumban nyugvó kardos–lándzsás harcos temetkezését emelem most ki. Ez egy kelet (fej) – nyugati (láb) tájolásban, nyújtott testhelyzetben eltemetett 30–40 év közötti férfié. A koponyája a mellkasára csúszott. A jobb térdtől északra egy ónkarika, a jobb láb és a medence alatt vaskard, a fejtől keletre vaslándzsa volt (6. kép).

Tárgyak (5. kép) leírása:

– *Vaslándzsa* nitszeggel. Rossz állapotban került elő. Hossza: 13,6 cm. Restaurált.

– *Vaskard* vashüvelyben. A markolat vége hiányzik, s megmaradt részén fa maradványai. Kard hossza: 73,8 cm. Restaurált. A hüvely koptatója hiányzik, de minden bizonnyal sima, a penge hegyét követő háromszögletes záródása lehetett. A félköríves záródású függesztőfület

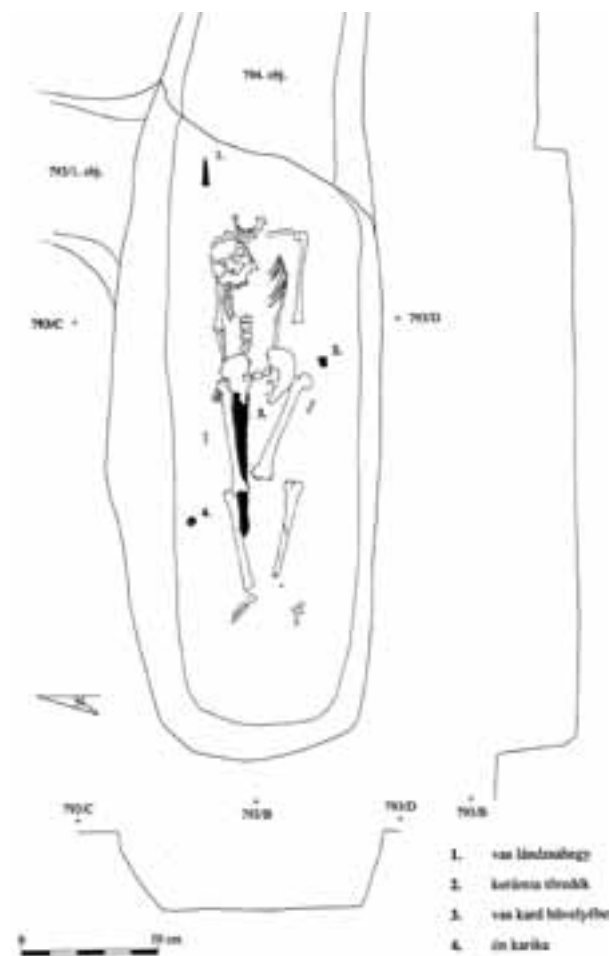
5. kép: Gencsapáti 793. számú sír fegyverei (Ilon – Nagy 2010. nyomán)

egy-egy szegeccsel erősítették fel. A kengyel mellett egy vaskarika (átmérője: 1,8 cm) korrodálódott a hüvelyre.

– *Ónkarika*. Átmérője: 2,5 cm. Megtisztítva.

A kard hüvelyének szinte minden részletében megegyező jó párhuzama került elő a ma már Győrhez tartozó Ménfőcsanak 14. sírjából. Lándzsájához hasonló típusokat a borsosgyőri (Veszprém megye) 18. sírból, a pilismaróti (Pest megye) homokbányában és a Maňa-i (Szlovákia) 32., 59. és 101. sírokban találtak. A kard – lándzsa kombináció a cseh, a szlovák és a „jugoszláviai” sírok esetében is egyértelműen férfira vall, amit az embertani meghatározás a mi esetünkben is egyértelművé tesz. Sőt, e két tárgynak az elhunyt jobbára történő helyezése szinte kizárólagos érvényű, bevett hagyomány, ahogy e temetkezésnél is történt. Ez a sír kb. egy emberöltővel (30 év) idősebb, mint az előtte bemutatott bucsui. Az ide eltemetett személy ép koponyája embertanilag a szlovákiai és a dunántúli keltákkal mutat szoros kapcsolatot, az alföldiektől a számított biológiai távolság igen nagy.

A temető 837. számú sírja (7. kép) gazdag kerámia repertoárja miatt érdemel figyelmet.

6. kép: Gencsapáti 793. számú sír (Ilon – Nagy 2010. nyomán)

IRODALOM

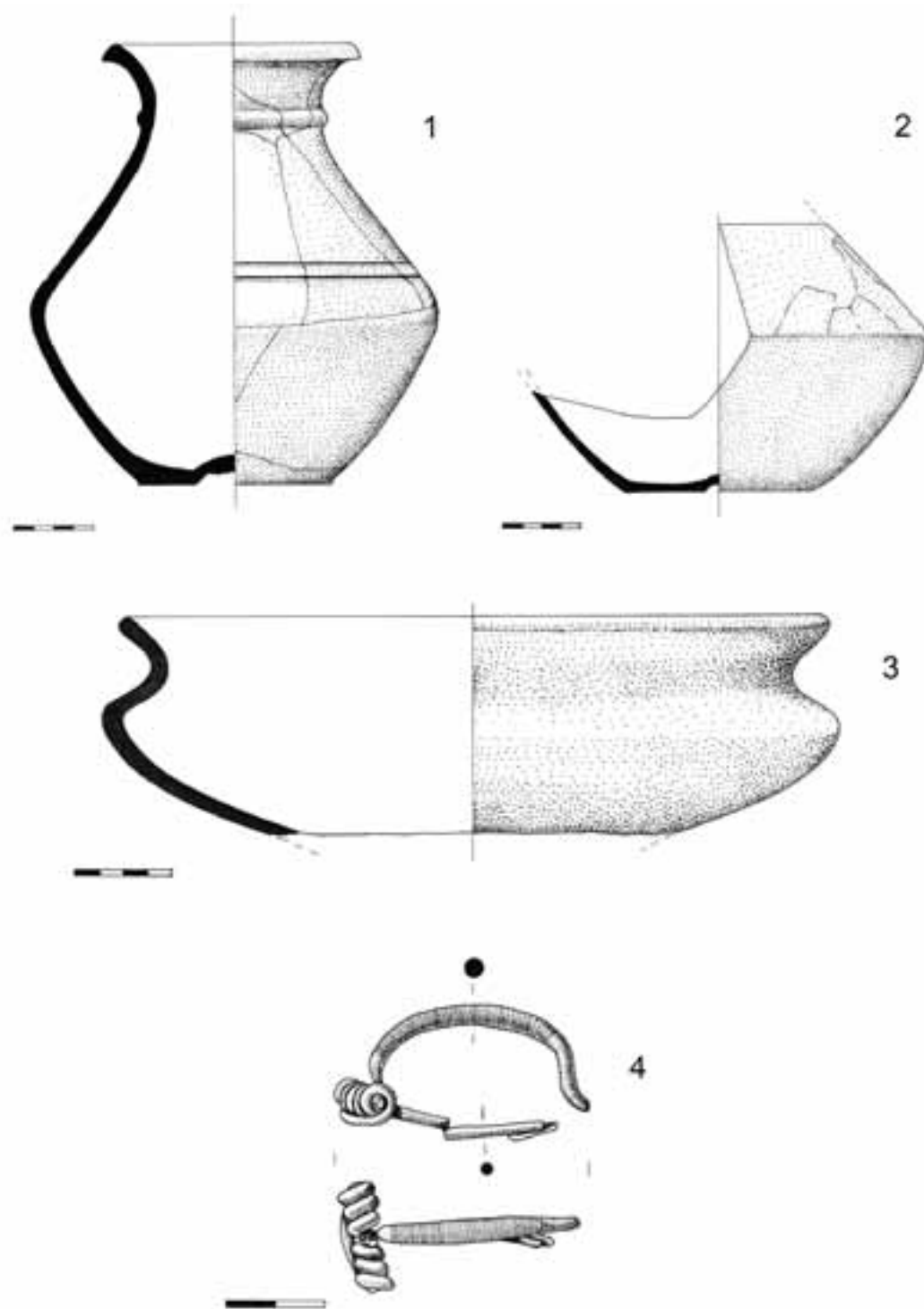
ILON Gábor: A velemi Szent Vid környékének településtörténeti rekonstrukciója a régészeti leletek tükrében. – *Savaria, a Vas megyei Múzeumok Értesítője* 30 (2006) 107–143.

ILON Gábor – NAGY Marcella: Két újabb kelta kori temető Vas megyéből. Jelentés a Bucsu–Rétmelléki dűlőben és a Gencsapáti–Besenyő szigeten végzett feltárások eredményeiről. – *Savaria, a Vas megyei Múzeumok Értesítője* 33 (2010) 69–91.

KÁROLYI Mária: *Napszülöttek. Savaria földjének ősi kultúrái a rómaiak előtt*. Szombathely, 2004.

SZILASI Attila Botond: Kelta település részlete Sárvár határában – *Savaria, a Vas Megyei Múzeumok Értesítője* 30 (2007) 231-290.

SZILASI Attila Botond: Egy kelta kút Kőszeg város központjában. – *Savaria, a Vas megyei Múzeumok Értesítője* 35 (2012) 135–149.

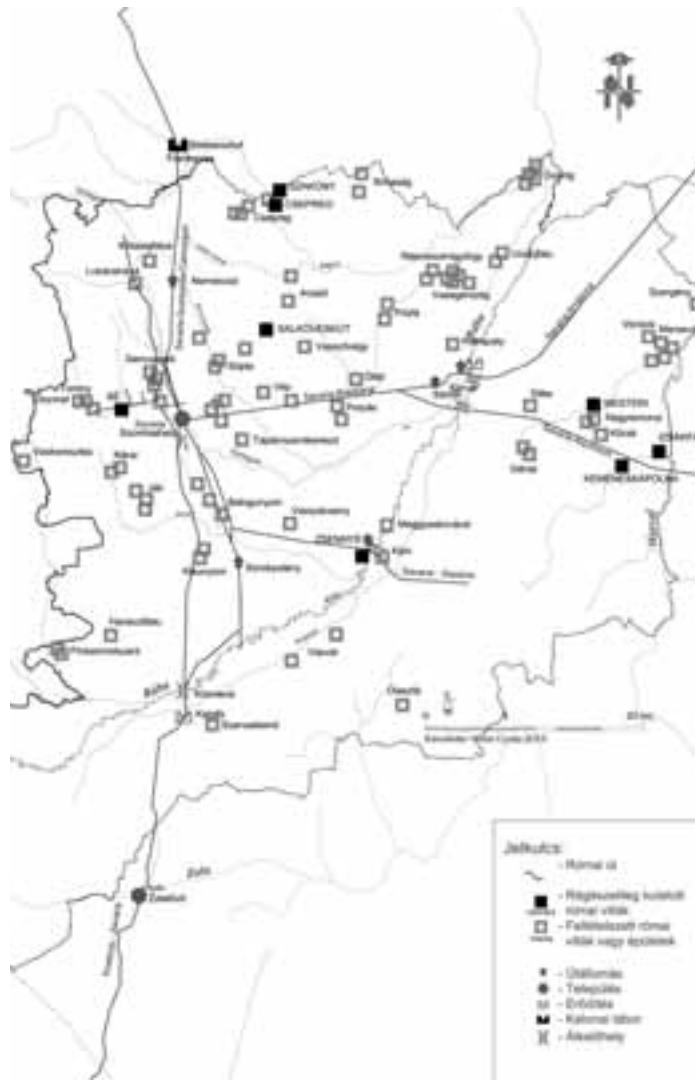
7. kép: Gencsapáti 837. sír tárgyai (Ilon-Nagy 2010. nyomán)

5. EPIZÓD ÉS KIRÁNDULÁS

Római kori út az Abért-tónál,
azaz a Gyöngyös-völgyében

Szombathely és Kőszeg között a Gyöngyös-völgyében halad a Borostyánkő út. Megismerkedünk nyomvonalával, létesítményeivel és Vas megye korabeli útjainak típusaival, valamint az azok felületén megfigyelhető nyomokkal. Kőszegfalva határában valószínűleg egy villagazdaság kőfalai és egy ipari negyed tégláégető kemencéi kerültek elő több mint egy évtized régészeti tevékenysége során.

1. kép: Savaria territóriumának úthálózata (Mladoniczki 2016. nyomán)

ilyen mérföldkövet talált Sosztarits Ottó szombathelyi régész Szombathely belvárosában, a Fő tér nyugati szélén már nem eredeti helyzetében, hanem a római kori útba beépítve. A kő korábban minden bizonnyal a Borostyánkő út mellett állt, hiszen Savariának Róma városától mért távolságát (675 mérföld = 1000,01 km) rögzítette.

Nézzük Savaria territóriumát, azaz a várost övező területet és útjait, valamint annak elemeit kicsit részletesebben!

A Borostyánkő út által érintett *Savaria territórium*a (nagyjából a középkori, történeti Vas megye területe) viszonylag jól meghatározható. Keleti fele a mai Magyarország, a nyugati része Ausztria területére esik. Mivel nyugat felé több városi település nem volt a provinciában, így Savaria nyugati határa egyben a tartomány határa is, amelyet talán az észak–déli

Az újkor történései neveztek el a Földközi-tengert a Balti-tengerrel összekötő római kori kereskedelmi utakat, egyik legfontosabb, ezeken forgalmazott kereskedelmi árujokról, *borostyánkő utak*nak. Ma azonban Európa régészei már jól tudják, hogy ezen utak használata a bronzkor kezdetétől (Kr. e. 2800-tól) bizonyosan élt, hiszen a borostyánkő kereskedelme már ekkortól és folyamatosan kimutatható. Az utaknak tehát csak az egyike az Észak-Itáliából induló és az Alpok keleti előterében elhaladó, majd észak felé tartó. A Pannonia provincián áthaladó út a mai Magyarország nyugat-dunántúli részén, azaz Zala, Vas és Győr-Moson-Sopron megyében az alábbi fontosabb településeket érinti: Salla (Zalalövő) – Savaria (Szombathely) – Scarbantia (Sopron) (1. kép).

A települések közötti távolságot a Római Birodalomban mérföldköveken rögzítették és jelezték az utazók számára. Ezek a 3–4 m magas „közlekedési táblák” négyszögletes talpazaton álló henger alakú, felső részükön vésett felirattal ellátott kövek voltak. Egy

irányú Lafnitz (Lapincs) patak tett egyértelművé. A *coloniához* tartozó földterület keleti és déli határa valószínűleg a Rába lehetett. Északi határát pedig a Répce jelenthette. A Borostyánkő út a colonia territóriumának, de egyúttal a városnak is az észak–déli irányú tengelyét képezte (1. kép). Stratégiai fontosságú volt a hadsereg mozgása és felvonulása, valamint a terület gazdasági élete szempontjából. Az út Aquileiától, Emonán (ma Ljubljana), Celeián (ma Celje), Poetovion (ma Ptuj), keresztül, Sallán, Savarián, Scarbantián át vezetett Carnuntumba (ma az ausztriai Petronell és Bad Deutsch-Altenburg települések mellett), ahol a Dunán átlépve folytatódott észak felé a Balti-tengerig. A Borostyánkő út volt az első út Pannoniában és természetesen Savaria territóriumán is, amelyet már Tiberius császár uralkodása idején kiépíthettek. Az út a Rábát átlépve nyílegyenesen haladt, majd az Iseum előtt a nyomvonala kiszélesedik, és eléri a déli városkaput. Savariát elhagyva kissé északnyugat felé fordul, majd Gencsapátitól északra északi irányba fut Gyöngyösfalu, Lukácsháza, Nemescső és Horvátzsidány települések mellett. Horvátzsidány után az út egyenest a Répce folyónak tart, ahol a mai államhatárt átlépve Frankenaun (korábban: Répcesarud) át Strebersdorf (korábban: Répceemicske, ma Locsmánd része) mellett vezet Scarbantia felé.

A Borostyánkő útnak Kőszeg határában és a város mellett tehát – nem meglepő módon – két nyomvonala is megtalálható: a Gyöngyös keleti és nyugati teraszán is (2. kép). A legutóbbi évtizedekig kissé már szétszántott, de mégis jellegzetes és a tájban is jól követhető 10–12 méter széles kavicsávja már régóta jól megfigyelhető volt. Nyomvonalának egyik első terepi kutatója a 20. század 50-es éveinek elején Nováki Gyula (Soproni Múzeum) volt. Őt Cserményi Vajk (Savaria Múzeum) és Tóth Endre (Magyar Nemzeti Múzeum) követték a 70–80-as években, akik kisebb feltárásokat (útátvágás, erőd és útállomás) is végeztek Vas megyében (pl. Nádasd, Katafa, Sorokpolány, Nemescső). Tóth Endre önálló könyvet is írt a Dunántúl római kori útjairól. Közben e sorok szerzője (1997–2014: Pankasz, Zanat, Olad, Torony, Nemesbőd, Vép és Sárvár határában) és Farkas Csilla (2008–2009:

2. kép: A Borostyánkő út kettős nyomvonala és római kori lelőhelyek a Gyöngyös-völgyében (A szerző adatgyűjtése alapján készítette: Vámos Gábor)

3. kép: Földút a víztározó nagy gátja alatt (Fotó: Halász Ferenc)

délre, 70 m-re a Borostyánkő út kettéágazott és a két nyomvonal több száz méteren át egymás mellett párhuzamosan haladt. Az út kettős vonalvezetése tehát nem csak a katafai Rába-átkelőnél, de itt is megfigyelhető. Ráadásul Savariatól északra a Gyöngyös völgyének nyugati teraszán is van egy terepbejárásokkal tisztázott nyomvonala, ami az itteni településeket és villákat (Szombathely, Gencsapáti, Perenye, Lukácsháza, Kőszegdoroszló) fűzte fel. Ma azonban azt még nem tudjuk, hogy ezeket a nyomvonalakat vajon ugyanabban az időpontban építették és használták-e? Erre a kérdésre választ adniuk majd a jövő kutatóinak kell.

Bár a Borostyánkő út konkrét kutatása Kőszeg határában nem történt meg, egy becsatlakozó nyugat – keleti irányú föld mellékút kísérő árka a víztározó építését megelőző feltáráson, közel 100 m hosszúságban váltak ismertté (3. kép). Ezek a kisebb helyi földutak (*via rustica*) a domborzati és vízrajzi viszonyokat kihasználva a földtulajdonosok lakóépülettel és gazdasági épületekkel rendelkező birtokközpontjait (*villák*) és a falvakat

4. kép: Római kori földút Szombathely–Zanat határában, keréknyomokkal (Fotó: Ilon Gábor, 2000). A kép a 86. sz. főút új nyomvonala megelőző feltáráson készült.

Szombathely, Tesco és Decatlon áruházaknál) a Savaria Múzeum régészei, valamint Dobozi Ágnes régész (2009: Vép) vágta át és tártak fel esetenként több száz méternyi korabeli útszakaszt a megyében. E feltárási eredmények alapján nyílt lehetőség és képzelhető el a város környékének lehetséges földkiosztási rendszere (*centuriatio*¹). Legújabbban 2009–2010-ben az Osztrák Régészeti Intézet munkatársai végeztek geofizikai méréseket a Tóth Endre és a Cserményi Vajk által már kutatótt, Nemescsónál található útállomás környékén. Munkájuk eredményeként tudjuk, hogy az útállomástól

(*vicusok*) kötötték össze és az esetek többségében illeszkednek Savaria territóriumának szabályos földkiosztásához (*centuriatio* hálózat). Ezek az utak már több helyen (Zanat, Nemesbőd, Vép) megfigyelhető volt a kocsik keréknyoma a gázlók előtt és után, azaz ahol a járművek besüppedtek a vizes talajba. Zanat határában a Bogáca-ér átkelőjénél 148–152 cm-es (4. kép), míg Nemesbőd – Vép határában a Surányi-pataknál 150 cm-es a nyomtáv. Ekkora nyomtávot rekonstruáltak a budakeszi római kori kocsik esetében. A Somodor–somodorpusztai négykerekű utazókocsi nyomtávolsá-

gát 182 cm-ben¹ határozták meg. A sárszentmiklósi I. kétkerekű kocsik nyomtávolsága 150 cm körüli, a II. kétkerekűé kb. 146 cm, a nagylóki kétkerekű kocsié pedig kb. 140 cm lehetett. A kozármislenyi kocsik nyomtávolsága 140 cm körüli, a környei négykerekűé 142 cm lett volna. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy 148 cm-es nyomtávot mértem 2000 őszén Carnuntumban a polgár város mészkő útburkolatán. Az ugyancsak Carnuntumból közölt négykerekű utazókocsi-modell keréknyomtávolságát 156 cm-esként rekonstruálták. Az idézett adatokhoz hasonló nyomtávértékeket mértem 2002 nyarán Pompei bazaltból készített útjain is.

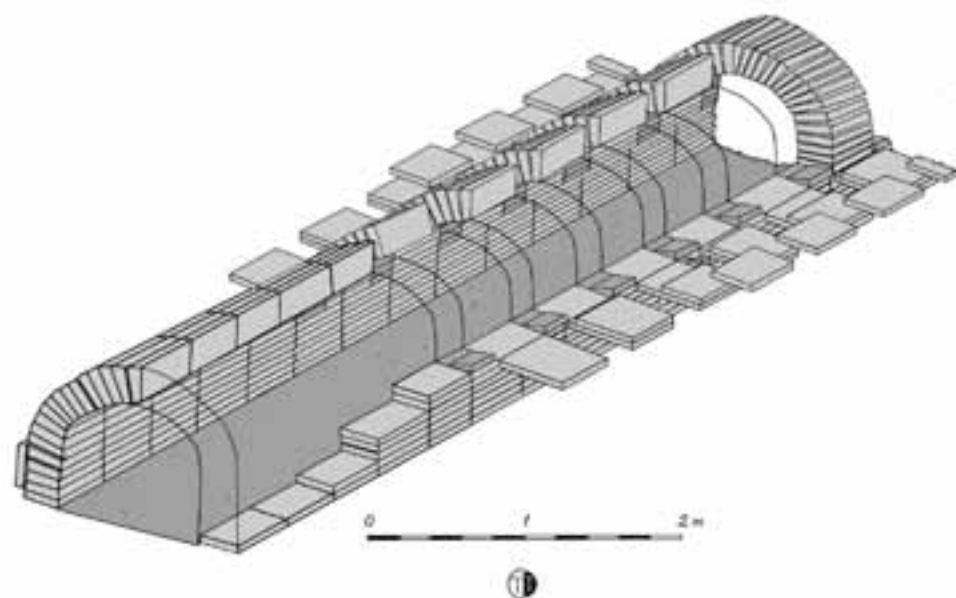
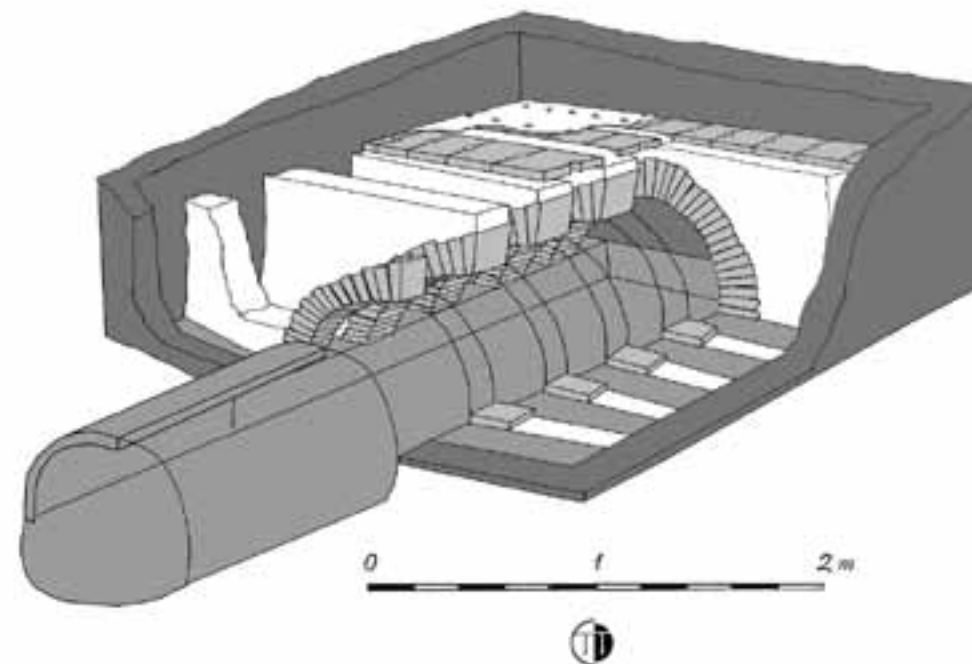
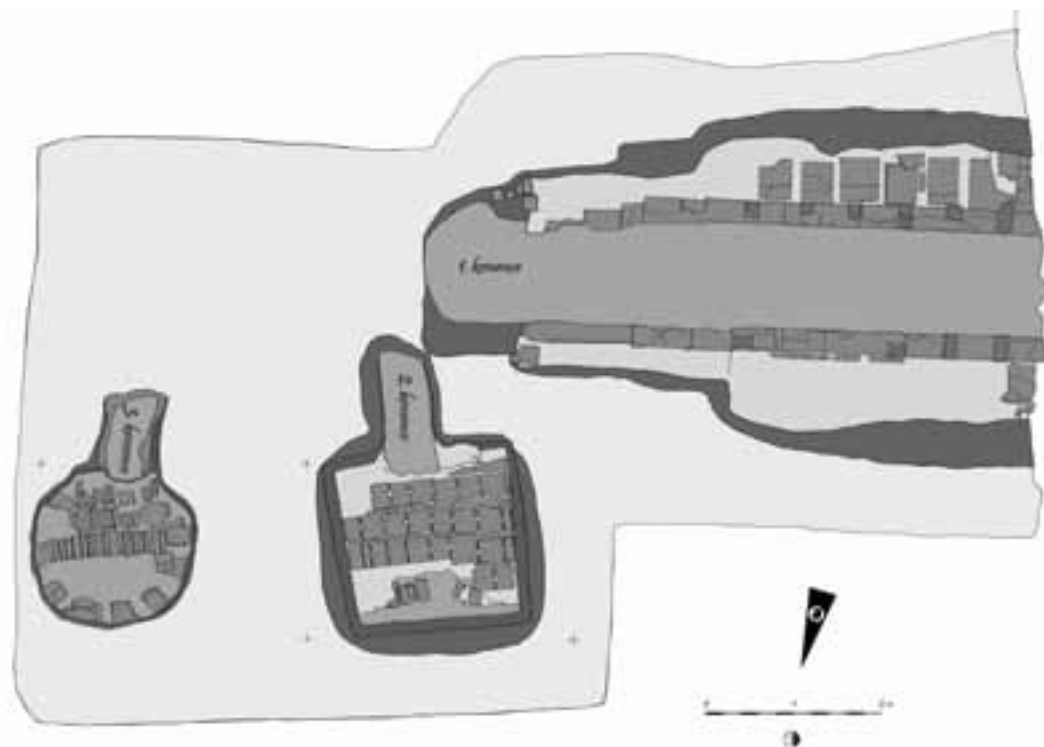
A római kori utazók az utazás viszonyosságait meghatározott távolságokban (14–37 km) épített út menti állomásokon (*stationes*) pihenhették ki. Miért éppen ilyen távolságokban építettek az útállomásokat? Azért, mert átlag ekkora távolságokra tudott eljutni egy árukkal megrakott ökrös szekér, amely napi 8–10 római mérföldet, azaz 12–14 km-t tudott megtenni. Gyalogosan nagyjából 20–25 mérföldet, azaz 30–37 km-t lehetett egy nap alatt letudni. Anyaguk, nagyságuk és felszereltségük alapján változatos kifejezésekkel különböztették meg az útállomásokat, ahogy ma mi is tesszük. A *taberna* pusztán egy fából készült bódét jelentett istállókkal. Igényesebb épület volt a rangosabb utazók számára a *praetorium*. A *hospitium* pedig már szálláshelyet is biztosított. A szegényebb utazók, a kocsisok, hajcsárok pihenő és szálláshelye a *stabulum* volt. A *deversorium* egy közép és felső kategóriájú út menti fogadót jelölt. A 4. századtól új kifejezéseket használtak az út menti állomásokra: *mansio* és *mutatio*. A *mansio* egy olyan épületegyüttes volt, amely szállást is kínált az utazóknak és rendelkezett fogadó résszel, ahol meleg ételt és italt vehetett magához a fáradt utazó. Voltak továbbá raktárépületei és istállói az utazáshoz használt háta- és igásállatok elhelyezésére. A *mutatio* egy alacsonyabb rendű állomást jelölt, amely főként arra szolgált, hogy az utazók lovat váltsanak, és némi ételt-italt vegyenek maguknak a rövid pihenő alatt. Ezeket az útállomásokat lóváltással térítésmentesen csak a császári postaszolgálat tagjai használhatták. Kivételt csak néhány igen magas rangú római előkelőség jelentett, akik évi egy-két alkalommal, császári engedéllyel, magán célra igénybe vehették a lóváltást.

Az úthálózat fő elemeit a középkorban, de az újkorban is használták. A rendszer egyik lényeges járuléka pedig – a hírek áramlása a Birodalmon belül – az újkori postakocsi rendszerhez hasonlított, amelynek szerepét majd csak a vasút 19. századi létrejötte váltotta fel.

Mit tudunk a megye legújabb, Kőszeg határában feltárt római kori iparrégészeti emlékéiről?

A víztározó területén, valamint a 87. számú főúton és a vasútvonalon túl, azaz keletre, valamint Kőszegfalva belterületén is megtalálható az a közel 1 km hosszúságú római kori település, amelynek egy kis töredéke feltárára került, de egy másik részét törvényellenesen, a kivitelezés közben pusztították el. Márpedig a hely a 19. század óta ismert volt, hiszen az első innen – út vagy vasútépítéskor, szántáskor? – előkerült tárgyakat a kőszegi bencés gimnázium könyvtára őrizte, amelyeket Rómer Flóris és Chernel Kálmán² is ismertek. Chernel 1877-ben megjelent könyvében erről így ír: „... a Sváb falui malmán túl római villának maradványai léteznek.” Kőszegfalva helytörténetírója, Gulner László pedig számunkra fontos megjegyzésként rögzítette: a vasútállomás közelében fekvő hajdani Tsz-majorhoz épülő vízvezeték árkából 1961-ben római kori emlékek (fal, tegulák, mozaik töredékei) kerültek elő. Ezt a területet a vasúttól keletre Szombathelyi útra dülőnek nevezik. A 20. század utolsó

1 Ez az adat a ma ismert keréknyomok és új kocsi rekonstrukciók ismeretében nem fogadható el.
2 Lásd ehhez a kőszegi könyvrészlet 1. epizódját!

5. kép: A tégl- és edényégető kemencék a feltáráson és a tégláégető rekonstrukciós rajza (Készítette: Tárczy Tamás)

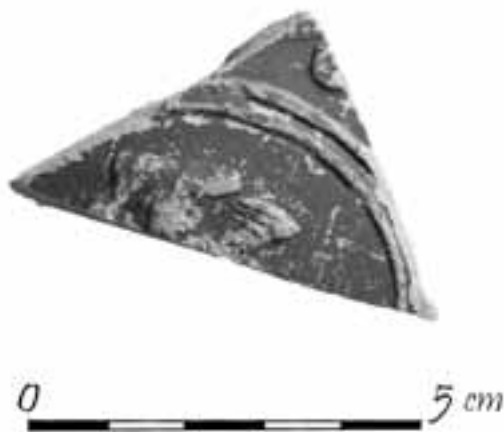
6. kép: Az egyik edényégető kemence rekonstrukciós rajza (Készítette: Tárczy Tamás)

évtizedeiben a főút közelében, a lelőhelyen át, és azt megrongálva a Kőszeg – Szombathely gáz-, víz- és szennyvízvezetékét építették meg. Később a területet e sorok írója tanítványaival többször bejárta, amelynek során újkőkori-, réz-, bronz-, kelta-, római-, népvándorlás-, Árpád- és középkori edény-, fém- és üvegtöredékeket gyűjtöttek. Ezt követően a 87. főúttól nyugatra, annak közelében 2000 novemberében a MATÁV optikai kábelének földmunkái kapcsán végre először nyílt lehetőség valódi régészeti tevékenységre egy leletmentő ásatás keretében, amit Farkas Csilla szombathelyi régész irányított. Ő ekkor a vezeték árkában számos, kelet–nyugati irányú és egymással párhuzamos, habarcsba rakott római kori kőfalat dokumentált. Mindezeknek az előzményeknek köszönhetően a víztározó európai uniós pénzügyi fedezetből történő megépítése előtt, megelőző régészeti feltárást folytattak a mára már megszüntetett Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat szombathelyi munkatársai, Basticz Zoltán és Horváth Ciprián régészek vezetésével. Az ásatás előtt és közben fémkeresés is folyt. Ennek egyik látványos eredménye egy kisméretű dromedár bronz szobra.

A leglátványosabb és legfontosabb római kori emlékek azonban nem a 2008–2010. évi próba- és megelőző feltáráson bukkantak napvilágra, hanem már azt követően, 2010 kora őszén, a kivitelező építési tevékenysége során. Mivel a megépítendő gátak és töltések anyagának kitermeléséhez „túl költséges” lett volna a mélyégi bányászás folytatása, azaz a majdani mesterséges tőgödrének mélyítése, ezt mellőzték és a 87. számú főút irányába bővítették a leendő Abért-tőgödrét. Közben – rézkori település jelenségei mellett – egy négyszögletes tégláégető kemencét részben megsemmisítettek. A beruházó azonban, a bajt érzékelve, megkereste e sorok szerzőjét és rövidesen leletmentő ásatás indulhatott a Savaria Múzeum régésze, Mladoniczki Réka vezetésével.

7. kép 1-2: A tégl- és edényégető kemencék feltárás közben,
2. A 2. számú kemece feltárás közben (Fotók: Mladoniczki Réka)

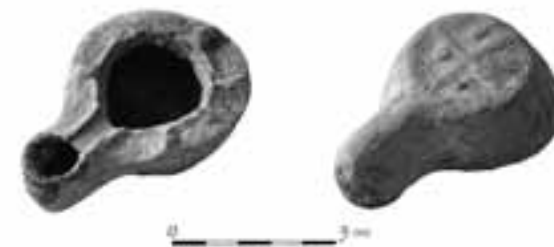

7. kép 3: Terra sigillata edény töredéke
(Fotó: Tárczy Tamás)

Egy közös munkagödörből induló négyszögletes téglalap alaprajzú és egy kör alaprajzú edényégető kemencét tárt fel. Ezek mindegyikét kissé az agyagos altalajba mélyítették, téglából épültek és tüzelőcsatornával rendelkeztek (5. kép alul és 7. kép 1.). A hosszabb, eredetileg boltozott, de munkagéppel részben elpusztított egy fűtőcsatornás kemence megmaradt tűzterének belmérete 350 x 172 cm (5. kép alul). Betöltésének egyetlen, de annál fontosabb korhatározó lelete egy terra sigillata^a tál díszes oldaltöredéke (7. kép 3.). Ilyen alaprajzú kemencéket Itáliából több helyről, pl. Pompeiből, de Germaniából is közöltek. A kisebb, ép, rostélyos kemence tűztere 180 x 180 cm. A rostélyt 25 x 25 x 6 cm-es, a fűtési rendszer építésénél alkalmazott úgynevezett hypocaustum téglákból építették (7. kép 2.). Omladékából egy agyagmécset (8. kép) származik. Ez a kemencetípus Britanniától Pannoniáig megtalálható. Ettől a kemencétől 160 cm-re keletre

egy meglehetősen romos, kerek, boltozott edényégető kemencét talált. Tűzterének belső átmérője 178 cm volt. A kevés korhatározó tárgy (terra sigillata edénytöredék, mécses: 7. kép 3. és 8. kép) a kemencék használatát a 2. század második felére, a 3. század elejére határozta meg. Miután egyetlen katonai bélyeges téglát sem került elő belőlük és egy tüzelő/fűtőcsatornával rendelkeznek bizonyosan civil építményeknek tekinthetők. Mégpedig nagy valószínűséggel, a több alkalommal (1961: Gulner László fent idézett kőfal és mozaik adata; 2000: Farkas Csilla leletmentése) megfigyelt kőfalak révén kibontakozó villagazdasághoz tartozhattak, annak ipari „negyedének” egy részét alkothatták.

Mladoniczki Réka a Savaria territoriumán, a kőszegfalviakon kívül megásott, de még közöletlen tégláégető kemencéket is összegyűjtötte. Ezek szerint korábban Savariában kettőt, Csepregen és Uraiújfaluban pedig egyet-egyét tártak fel Szentlélekly Tihamér és Buócz Terézia, a Savaria Múzeum régészei.

8. kép: Mécses (Fotó: Tárczy Tamás)

IRODALOM

BÖDŐCS András: Földmérők Savariában. Javaslat a savariai *centuriatio* újabb elméleti modelljére. – In: Balázs Péter (Szerk.): *Firkák III. Fiatal Római Koros Kutatók III. konferenciakötete*. Szombathely, 2014. 361–372.

CSERMÉNYI Vajk - TÓTH Endre: Római órállomás és a Borostyánkő-út a Zala és a Rába folyók között. – *Savaria, a Vas megyei Múzeumok Értesítője* 13-14 (1983) 202–203.

FARKAS Csilla: Kőszegfalva, Kőszegfalvi-rétek. – *Régészeti kutatások Magyarországon 2000*. Budapest, 2003. 166–167.

GULNER László: *Kőszegfalva története és népszokásai*. Kőszeg, 2003.

ILON Gábor: Egy valódi „via rustica” Savaria territoriumán. – *Savaria, a Vas megyei Múzeumok Értesítője* 25/3 (2000) 69–82.

ILON Gábor: A kőszegi Gyöngyös-völgye a régészeti kutatásban. – In: Tóthárpád Ferenc (Szerk.): *Történelmi és Művészeti Antológia III*. Kőszeg, 2000. 22–31.

ILON Gábor – KREITER Eszter (Szerk.): *Vízelőtti régészet. A Lukácsházi árvízcsúcs-csökkentő tározó területén végzett régészeti feltárások*. A K.Ö.SZ. Tudományos-népszerűsítő füzetek 3. Budapest, 2010.

MLADONICZKI Réka: Római tégláégető kemencék Kőszegfalván. – *Savaria, a Vas megyei Múzeumok Értesítője* 35 (2012) 151–167.

MLADONICZKI Réka: Római kori településhálózat Savaria territoriumának Vas megyei részén. – *Életünk* 2016/2-3. szám 79–90.

NOVÁKI Gyula: A Scarabantiából Savariába vezető római kori út. – *Soproni Szemle* 10 (1956) 175–179.

SIMON Bence: Nemesbőd–Irtásdűlő: Egy kora római birtok Savaria territoriumán? – In: Balázs Péter (Szerk.): *Firkák III. Fiatal Római Koros Kutatók III. konferenciakötete*. Szombathely, 2014. 327–342.

SZABÓ Miklós – BORHY László: *Magyarország története az ókorban: Kelták és rómaiak*. Budapest, 2015.

TÓTH Endre: *Itineraria Pannonica. Római utak a Dunántúlon*. Budapest, 2006.

6. EPIZÓD ÉS KIRÁNDULÁS

Honfoglaló őseink az Abért-tónál

Kőszegfalva határában, a Gyöngyös keleti teraszán található víztározó építését megelőző feltáráson 2009-ben megénk újabb honfoglalás kori temetkezéseit ismerhettük meg. Ez egy kiscsaládi temető, avagy egy nagyobb temető szélé? Az antropológia tudománya segítségével és a tárgyak „vallatása” révén közelebb kerülhetünk a korhoz.

1. kép: Régészeti lelőhelyek a víztározó területén és környékén
(Készítették: Eke István és munkatársai)

megyénk egyébként is határoveze volt. Egyik legfontosabb temetőjük éppen a lukácsházi Csömötei-hegy északkeleti lankáján volt. Az oda temetkezők vagy utódaik talán a víztározó környékén elterülő római kori villa romjaiba is betelepültek, amit itt gyűjtött edénytöredékeik igazolnak. A frank határgrófság egyértelmű nyoma a közeli velemi Szent Vid elnevezése, az erre vonatkozó írott források és korai templomának maradványa,² valamint a szombathelyi Szent Márton templom elődje és annak frank hatású tárgyakat rejtő temetője, távolabb pedig Répcelak–Várdomb 9. századi elpusztított temetőjének sírjai.

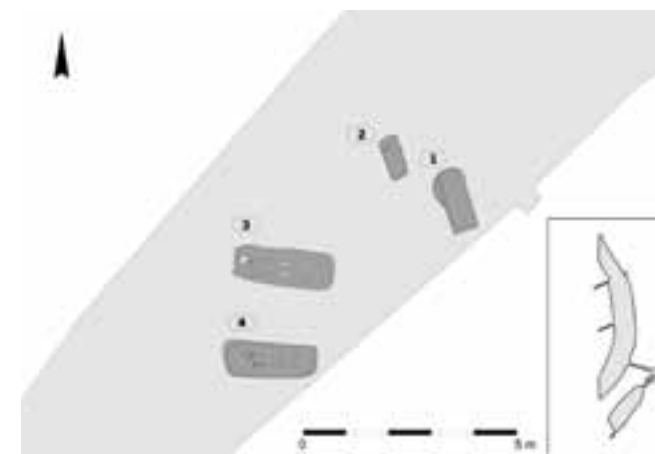
A magyar kalandozók emlékei közül kiragadott csupán az alsó-ausztriai Gnadendorf szablys harcosának sírja Bécstől északra, a svábországi Eislingen szablyatöredéke és a fran-

A Kőszeg – Lukácsházi víztározó területén, valamint a 87. sz. főút és a Szombathely – Kőszeg vasútvonal alatt és ezektől keletre, Kőszegfalva nyugati részén egy nagy kiterjedésű, több korszakban (újkőkori-, réz-, bronz-, kelta-, római-, népvándorlás-, Árpád- és középkori) élő régészeti lelőhelyegyüttes található (1. kép). Régóta ismert és számos építkezés (út-, vasút-, gáz-, víz- és szennyvízvezeték, digitális kábel) alkalmával komoly mértékben károsították, pusztították már el.¹ A területen az alábbi sorrendben Farkas Csilla, Basticz Zoltán, Horváth Ciprián és Mladoniczki Réka régészek végeztek leletmentő és megelőző ásásokat. Basticz Zoltán 2009 áprilisának első napjaiban egy honfoglalás kori temető néhány sírját tárta fel, amelyek tudományos feldolgozását Horváth Ciprián végezte el.

Ahogy azt iskolai tanulmányaitoknak köszönhetően már jól tudjátok, a magyar honfoglalás nem egyetlen naptári évhez (895) köthető esemény volt. Több évet / évtizedet felölelő, több lépcsőben végbemenő folyamatként értelmezhető, amely a 860-as években kezdődhetett. Először csak Erdélyt és a Dunától keletre elterülő alföldi részeket érintette, majd talán 900-tól a Dunántúl meghódítása következett. Az Avar birodalom ekkor már itt sem létezett, amelynek

ciaországi Aspres-lès-Corps férfi temetkezése, valamint I. Heinrich (919–936) német király pénze a közeli Csornán (Győr-Moson-Sopron megye). A kalandozások okai között – az anyagi haszonszerzésen túl – a nyugati határ lassú kialakítását, annak biztosítását is feltételezhetjük. A nyugati akciók záróakkordjának a 955. évi augsburgi vereség tekinthető. Ezt követően a határvédelemre, s ebben a mai Nyugat-Dunántúlra, s így Vas megyére is nagyobb figyelem irányult. Megyénk területének tényleges megszállásával a 10. század elején még aligha számolhatunk, de legalábbis ma még ez nem bizonyítható. A megye legkorábbi honfoglalóinak temetője az Ikervár–Virág utcai, amely a 10. század közepe táján indult és 1020-ig használták. Hozzánk közelebb található még a Szent Vid néhány sírja és Szombathely 10–11. századi temetői, valamint Csepreg határában, a korábban a Szent Király, azaz Szent István tiszteletére szentelt templom közelében a soros temető és ebbe a sorba illeszkedik az avar–frank környezetbe érkező, a Kőszegfalva határába, a víztározó keleti szélére temetkezők csoportja. A helyben talált lakosság nagyobb részét a magyarok megjelenése valószínűleg nem érintette hátrányosan, bizonyára korábbi lakhelyükön élhettek tovább. Ugyanakkor új betelepülők is érkeztek velük. Ilyenek lehettek a gencsapáti belterületén található Gyöngyös-szigetnek nevezett adó *besenyők*³ is.

Az árvízcsúcs-csökkentő tározó területére vezető, a 87. számú Kőszeg-felé haladó műútból induló bekötőút alatt e korszak emlékei kerültek napvilágra, amikor négy, honfoglalás kori sírt sikerült feltárni (2. kép). A sírokba temetett két (4–5, illetve 9–12 éves) gyermeket és két (18–22, illetve 20–30 éves) nőt pogány rítus szerint földelték el. Az idősebb hölgyet (3. sír) mellékletek nélkül. A gyerekek egymás mellett ÉNy–DK-i, míg a felnőttek is szorosan egymás közelében voltak, de Ny–K-i tájolású sírgödörbe helyezve. A nem keresztény népek – így a magyarok is – a 10., sőt, helyenként még a 11. században is halottaikkal együtt gyakran sírba helyezték azokat a tárgyakat, melyekről azt tartották, hogy az elhunyt túlvilági életéhez szükségesek. A személyes tárgyak mellé az étel és ital, a munkaeszköz, a fegyver, sőt, a teljes vagy részleges ló is bekerülhetett. A sírok és a temetők így a régészettudomány különösen gazdag tárházai, hiszen az írott forrásokban vagy képi ábrázolásokban nem bővelke-

2. kép: A honfoglalás kori sírok
(Készítették: Eke István és munkatársai)

3. kép: A 4. női sír dokumentálása (Rajz: Binder Hajnalka)

1 A lelőhelyre vonatkozóan olvasd még el e könyv 1. és 5. epizódjának megfelelő részeit!

2 A témáról lásd a Kőszeghegyaljai könyvrészlet 9. epizódját.

4. kép: A 4. sír fülbevalója (fotó: Halász Ferenc)

5. kép 1-2: Mészégető kemencepár feltárása és rajzolása (Fotó: Ilon Gergely, Halász Ferenc)

dő korszakban ezekből nyerhetünk információt az egykori viseletre, fegyverzetre, lószerszámzatra stb. nézve. Az itt feltárt sírokból csupán kisebb számú, s főként egyszerűbb tárgyak kerültek elő, mégis bepillantást engednek az itt nyugvók, illetve közösségük mindennapjaiba. A négy sír közül most csak a 4. számúval (3. és 4. kép) foglalkoznék részletesebben, amely a feltáráson a SNR 67-es azonosítót kapta.

A 18–22 év körüli, kb. 145 cm magas, europo-mongoloid^a típusú nőt hanyatt fekvé helyezték a lekerekített sarkú, téglalap alakú sírgödörbe. Testének tájolása nyugat–keleti irányú volt, vagyis a feje a sír nyugati végébe került. Így az elhunyt „tekintete” a felkelő nap irányába nézett. Ennek magyarázata bizonyára a túlvilágról alkotott elképzelésekben keresendő. Sajnos a sírt állatjárások bolygatták, így a váz csontjai közül több kimozdult eredeti helyéről vagy meg is semmisült, csakúgy, ahogy a mellékletek egy része.

A sírból a legnagyobb számban gyöngyök (3. kép 5. és 4. kép) kerültek elő. Ezek szórtan helyezkedtek el. Többségük a koponya körül, talán hajdani viseleti helyzetüknek megfelelően, de került elő a lábak csontjai között, illetve a váz mellett is. A gyöngyök többsége üvegből készült. Ezek között kékeszöld, sárga és fehér színű, többtagú rúd- és ezek darabolásával kialakított kisebb gyöngyök. Fekete, egymást keresztező folytatott hullámvonalakkal díszített szemesgyöngyök mellett lapított gömb alakú, fekete és apró fehér gyöngyök is voltak. Előkerült még 1 db bordázott hengeres csont- és 1 db lapított gömb alakú, festett kerámiagyöngy is.

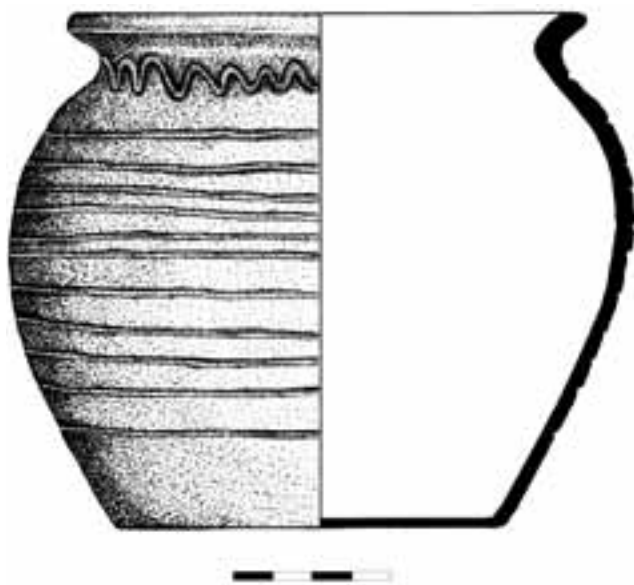

6. kép: Árpád-kori vassarkantyúk és vas övcsat (Rajz: Binder Hajnalka)

Mindezek talán a nyaklánc díszei lehettek, de nem zárható ki az sem, hogy a ruhára varrták ezeket, netán a hajfonatot díszítő felhasználásuk is elképzelhető. A nő ékszerkészletéhez 2 db, három bordával díszített bronzgyűrű is tartozott. Az egyik a koponya mögött, a másik a bal lábszár külső oldalánál feküdt. A viseleti módnak megfelelő helyen, a medence jobb oldalánál került elő 1 db vaskés, 1 db vaslánc és 1 db vaskarikát tartó függesztő. Ezek a tárgyak valószínűleg egy textil- vagy bőr, fém záróelem nélküli övhöz kapcsolódhattak, és vagy a kést függesztették fel ennek segítségével, vagy a textil- / bőrtarsolyhoz tartoztak. Valószínűleg a tarsolyban lehetett egy kelta karperec töredéke, amelyet bizonyára valahol a környéken találhattak. A koponya bal oldalán a bontás során 1 db vas akasztófület találtak, ami ugyancsak a bolygatás miatt mozdulhatott ki helyéből. Ezért használati célja meghatározhatatlan. Bizonytalan az is, hogy mire szolgálhatott az az „Y” alakú bronzhuzalokból álló tárgy, melyet a koponyatetőnél találtak.

A sírba helyezés előtt (a halott beöltöztetése során) tehát az elhunyt nyakába akasztották a nyakláncát, ujjaira pedig két gyűrűt húztak. Derekán a ruháját öv foghatta össze, amelyről valószínűleg egy kisebb, zacskószerű tarsoly függhetett, benne apróbb tárgyakkal, s ugyancsak az övről egy kés lógott.

Érdeemes még röviden a 2., azaz a nagyobb, 9–12 éves gyerek (feltáráson SNR 65. számú jelenség) sírjából, az eltemetett feje mellől kiemelt, földrögökben talált emlékekre kitérni. Ezekben 4 db, 1 és 8 cm² közötti nagyságú bőrtöredéket határoztak meg. A víztározó területén, de a megyében is egyedülállónak számító szerves maradványokkal azok meghatározásával és konzerválásával Skrach Éva restaurátor asszisztens (Budapest) és B. Perjés Judit műtárgy restaurátor művész (Budapest) foglalkoztak. A Skrach Éva szerint talán disznóbőről származó egyik töredéken 3 varrólyukat vélt felfedezni B. Perjés Judit. Egy másik mintán mintha rézszállal sodrott textilszállal történt le- vagy átkötést lehetett megfigyelni. Könnyen elképzelhető, hogy ezek a töredékek megyénk első, ilyen korú női, pontosabban fiatal lányok által viselt fejdíszéről, azaz pártájáról árulkodnak. A későbbi középkori, egyszerű szalag vagy abroncspárták egyik típusa az, amikor fémszállal összevarrt bőrrel vagy textillel vonnak be szerves anyagot (pl. mohát, füvet) és azt gyöngyökkel ékesítik. Ilyen szerkezetű, azaz juh- vagy kecske, illetve marhabőr kombinációjából készült az a 16–17. századi párta, amely a Pápa melletti Kéttornyúlak templom körüli temetőjének csontházából két évtizeddel ezelőtt került napvilágra.

7. kép: Árpád-kori fazék (Rajz: Binder Hajnalka)

Könnyen lehetséges, hogy az eltemetettek faluja a síroktól Lukácsháza felé, 5–600 méterre (1. kép), a tározó ma álló töltése alatt feltárt kora Árpád-kori falu (5–7. kép) elődje lehetett. Bár, a településnek a sírokkal egyező korú épületei, vagy tárgyi emlékei sajnos nem kerültek elő. Korban akár közeli is lehet, vagy esetleg leszármazottaikhoz köthető a temetkezésektől légvonalban kb. 3 km-re található kőszegfalvi vasfeldolgozó telep, amelyet a 11–12. században használtak feltételez a régészeti kutatás.³

Összefoglalóan elmondható, hogy ritka „vendégek” kerültek elő a 2009. évi feltárás során. Ugyanis a magyarság történetének, s további életének szempontjából talán legfontosabb korszakából, a Dunántúl nyugati sávjából kevés sírlelet került elő napjainkig. Ez a négy sír így új adatokkal szolgál a terület korabeli településtörténetéhez.

A négy sír akár egy kisebb családi temetkezéshely is lehetne. A hagyományos embertani vizsgálat alapján azonban rokonsági kapcsolatuk nem bizonyítható, de nem is zárható ki. Ez a kérdés teljes biztonsággal csak genetikai vizsgálatot követően lenne eldönthető. Nem tudjuk, hogy maradtak-e további sírok is a földben, vagyis elképzelhető, hogy egy nagyobb temető részletét sikerült megtalálni. Az ilyen korú temetkezések megyebeli ritkasága miatt érdemes lenne hitelesítő feltárást végezni és a remélt teljes temetőt feltárni. Különösen figyelni kell arra, hogy az Abért-tó körüli esetleges turisztikai fejlesztések földmunkái során a temető elpusztítására ne kerüljön sor!

IRODALOM

HORVÁTH Ciprián: 10. századi sírok Kőszeg–Kőszegfalvi-rétek területén. – *Savaria, a Vas megyei Múzeumok Értesítője* 35 (2012) 187–205.

ILON GÁBOR – KREITER Eszter (Szerk.): *Vízelőtti régészet. A Lukácsházi árvízcsúcs-csökkentő tározó területén végzett régészeti feltárások.* A K.Ö.SZ. Tudományos-népszerűsítő füzetek 3. Budapest, 2010.

KISS GÁBOR: *Vas megye 10–12. századi sír- és kincsleletei.* Szombathely, 2000.

LAUERMANN, E.: Ein frühungarischer Reiter aus Gnadendorf, Niederösterreich. In: Niederkorn-Bruck, Meta (Hg.): *Ein Heiliger unterwegs in Europa. Tausend Jahre Koloman-Verehrung in Melk (1014–2014).* Wien-Köln-Weimar, 2014. 89–103.

PAP Ildikó Katalin: Államalapítás kori temető Rábasömjén temploma mellett. Régészeti adatok Vas megye templom körüli temetőinek kialakulásához. – *Savaria, a Vas megyei Múzeumok Értesítője* 35 (2012) 211–250.

SCHULZE, M.: Das ungarische Kriegergrab von Aspres-lès-Corps. – *Jahrbuch des Römisch-Deutschen Zentralmuseums Mainz* 31 (1984) 473–514.

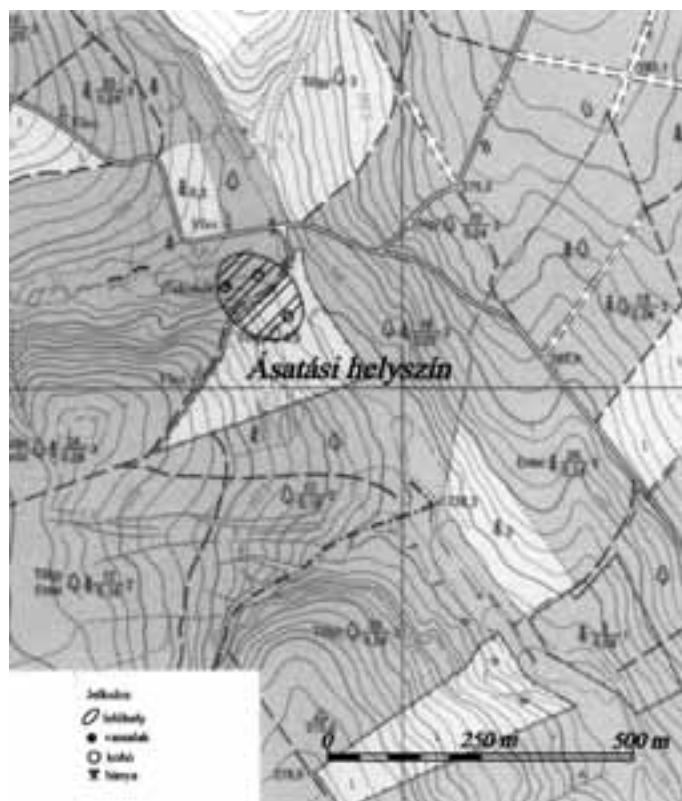
TÓTH GÁBOR: Appendix Horváth Ciprián régészeti tanulmányához. Kőszeg–Kőszegfalvi-rétek lelőhelyen feltárt sírok embertani vizsgálata. – *Savaria, a Vas megyei Múzeumok Értesítője* 35 (2012) 207–209.

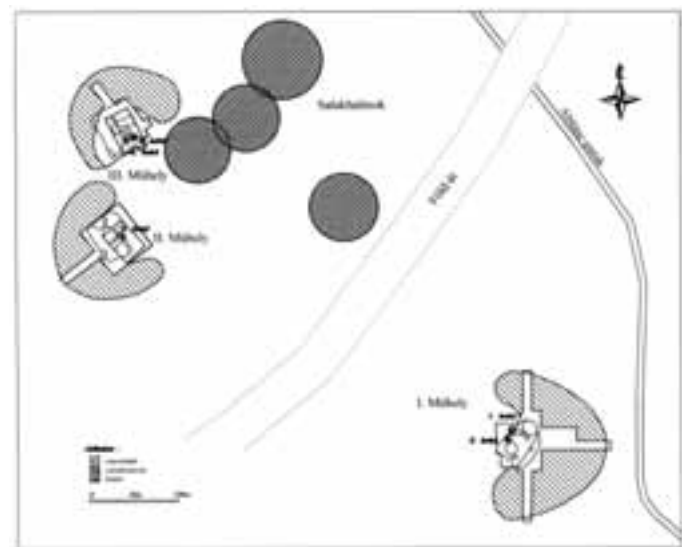
7. EPIZÓD ÉS KIRÁNDULÁS

Árpád-kori vasműves mesteremberek
Kőszegfalva határában

Az Ablánci-erdőben 1961-ben Nováki Gyula régész vezetésével több vaskohót tártak fel. Honnan származik a nyersanyag? Mi a gyepvasérc? Hogyan dolgozták azt fel? Milyen típusúak és mikor használták az itt felfedezett kohókat? Vas megye ilyen iparrégészeti emlékeinek áttekintése, védelmük fontossága.

1. kép 1: A kőszegfalvi vaskohászati telep helyzete 1 : 10 000-es topográfiai térképen (Készítette: Isztin Gyula)

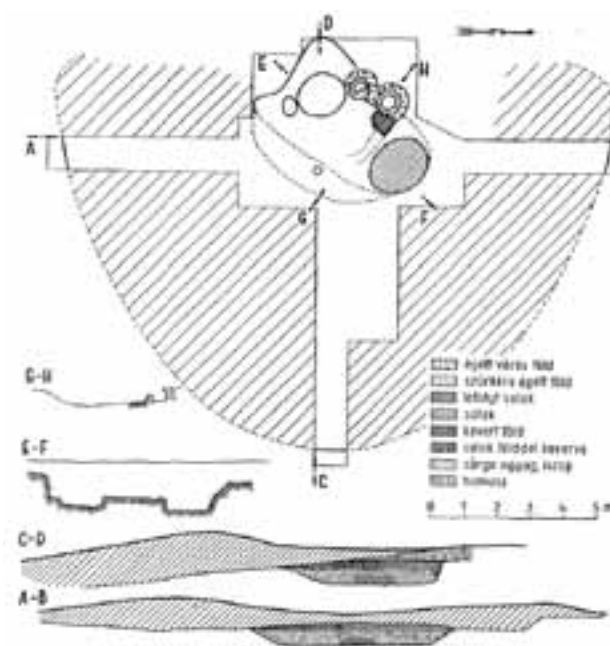

1. kép 2: A telep felmérési összesítője (Heckenast - Nováki et al. 1968. nyomán készítette: Isztin Gyula)

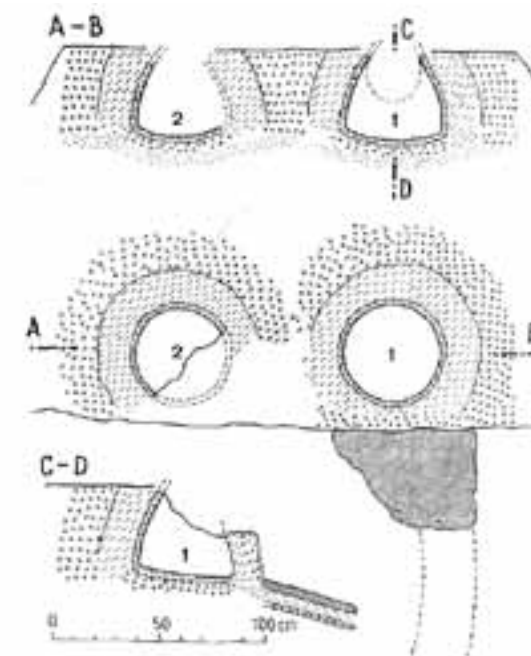
Az Ablánci-erdőben, annak Erdész-Nyiladéknak is nevezett részén, Kőszegfálvától KÉK-re kb. 4 km-re az Ablánc-patak nyugati teraszán található a vaskohászati telep (1. kép 1. és 4. kép 1.). Ott, ahol nyugatról egy másik, kis patak torkollik bele. A telepet egy földút vágja ketté, amely az Ablánc-patak előtt kb. 25 méterrel ágazik el és vezet át a patakon. A telepet a felszínen hét gödör jelzi (1. kép 2.). Egy a földúttól délre, a többi attól északra van. A feltárást Nováki Gyula,² a soproni múzeum régésze 1961-ben végezte az 1956-ban Budapesten alakult és az ózdi Központi Kohászati Múzeummal³ szorosan együttműködő Kohászati Történeti Bizottság munkatársaként. Az ásatás a gödörök és salakhalomok kutatóárokcal történő átvágását és a műhelygödör feltárást jelentette. A területen ma viszonylag fiatal fenyőerdő van, amelyben a műhelygödörök elég jól látszanak.

Az 1. műhelygödört (2. kép 1.) körülvevő félkör alakú salakhalom 12 m átmérőjű és 4–7 m széles. Közepén egy szabálytalan, de nagyjából ovális gödör volt. Ennek hossza 5, szélessége 3,5 m, mélysége 70 cm. A műhelygödör északnyugati oldalában két aknakemence (kohó: 2. kép 2.) volt kiképezve. Egyik zsákszerű kemence sem maradt meg teljes magasságában. Aljuk átmérője kb. 45 cm, előttük kb. fél négyzetméteren 3,5 cm vastag, a kemencéből kifolyt vassalak volt. A műhelygödörnek a kemencével szemközi oldalán egy 26 cm átmérőjű és 45 cm mély, a kemencék irányába megdőlt oszlophely volt. Ez a mű-

helygödör fölötti védőtetőre¹ utal, ami leginkább az eső ellen védte a munka közben igencsak meleg kemencéket. Azok a víz hatására ugyanis akár meg is repedezhettek, szét is robbanhattak volna. A salakhalomban sok kemencetapasztás töredék és mindössze tíz darab agyagfúvócsőre utaló töredék volt. A fúvócső a kemence falába volt építve (3. kép 2.), s ebbe dugták a kézzel, vagy lábbal működtetett fújtató végét. A salakhalomból még néhány edénytöredék és egy vas irtókap (6. kép) került elő. Az irtókapát a vas nyersanyag bányászásánál, apróra törésénél és a műhelygödör kialakításánál is alkalmazhatták. A 2. műhelygödör (3. kép 1.) salakhalma 10 x 4–5 m-es, benne a gödör 5 x 3–4 m-es méretű, mélysége 75 cm. Kemencéje az északkeleti oldalába volt beépítve. A kemence déli falában, azaz annak oldalában, a fenekétől számítva 16,5 cm magasan, eredeti helyzetben egy fúvócsövet (3. kép 2.) találtak. Nyugati oldalán, tehát a műhelygödör belseje felé volt a salakkifolyás. A feltárt salakhalomból kemencetapasztások, fúvócsőtöredékek és négy lapos öröklő töredéke származik. Utóbbiakat valószínűleg az érc aprításánál alkalmazták. A 3. műhelygödör (3. kép 1.) salakhalma 10 x 4,5 x 1 m (utóbbi a vastagsága) méretű, amelynek közepén volt a kb. 6 x 5 m-es műhelygödör. Ennek délkeleti oldalából állt ki a két kemence, amelyeket annak idején egyszerre építettek meg. Méretük és formájuk az előzőkével azonos. A salakhalomból egy ép, tölcészerű fúvócső (hossza 10, átmérője 3,5 illetve 5,5 cm) is előkerült. Továbbá egy fúvócső töredéke a kemence falával

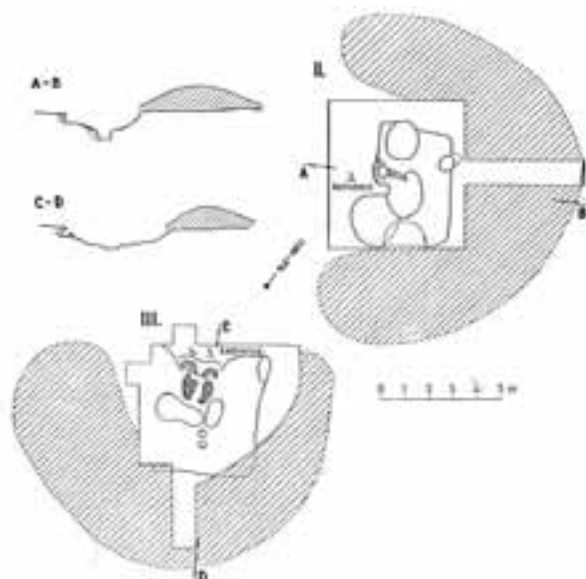

2. kép 1: Az 1. műhelygödör felülnézeti rajza

2. kép 2.: Az 1–2. kemencék rajza (Heckenast - Nováki et al. 1968. nyomán)

1 Védőtetőre utaló cölöplyukakat még a röjtökmuzsaji (Győr-Moson-Sopron megye) ásatáson a műhelygödörök közepén találtak.

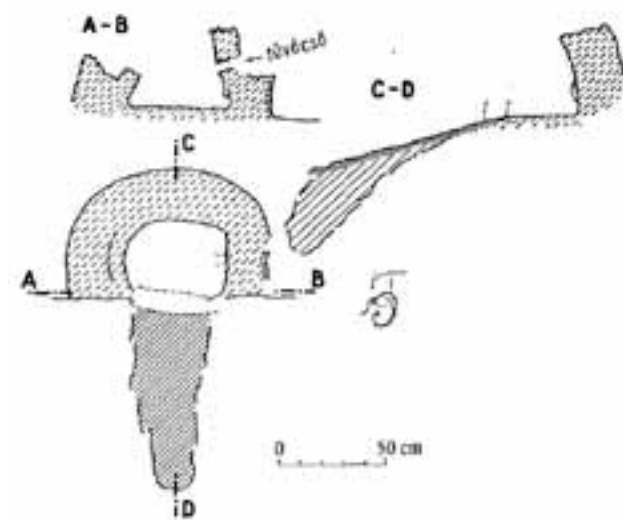
3. kép 1: A 2. és a 3. műhely felűlnézeti rajza

együtt, eredeti beépített helyzetben. Eszerint a cső kemence belseje felé lejtett. Egy harmadik fűvócsó a salakba volt beolvadva. Mindezek mellett a salakhalomból még egy edény- és egy örlőkő töredéke is előkerült.

A műhelygödörkből begyűjtött edénytöredékeken csak karcolt, csigavonalas díszítés van (hullámvonal nincs, ami korábbi idősokra vallana). Egy peremtöredék ferdén bevagdossott, egy oldaltöredéken pedig fogaskerékminta látható. Ezek alapján a műhelyeket Nováki Gyula – véleményem szerint helyesen – a 11–12. században működőnek feltételezte.

Honnan származhat a kohótelepen felhasznált nyersanyag?

Sajnálatos módon sem a Kőszegfalván előkerült nyersanyagnak – ha egyáltalán az ásatáson találtak ilyet, de erről a tudományos közleményben nem történik említés – sem a salakmintáknak a természet-tudományos vizsgálata nem történt meg. Ugyanakkor bizonyos, hogy gyevasércet² használtak itt is, ahogyan szinte az egész Kárpát-medencében a kora Árpád-korban. Gyevasérc előfordulásokat a Dunántúlról a szakirodalom a következő térségekből említ, barnavasérc (limonit: 30–50 % vastartalom)*: Soproni-síkság, illetve Soproni-dombság, Somogyi-dombság, a Bakonyt körülvevő dombok, illetve a Mecsek vidéke, ahol vaspátban (sziderit: 25–35 % vastartalom)* dús folterületekről tudunk. Feltűnő, hogy

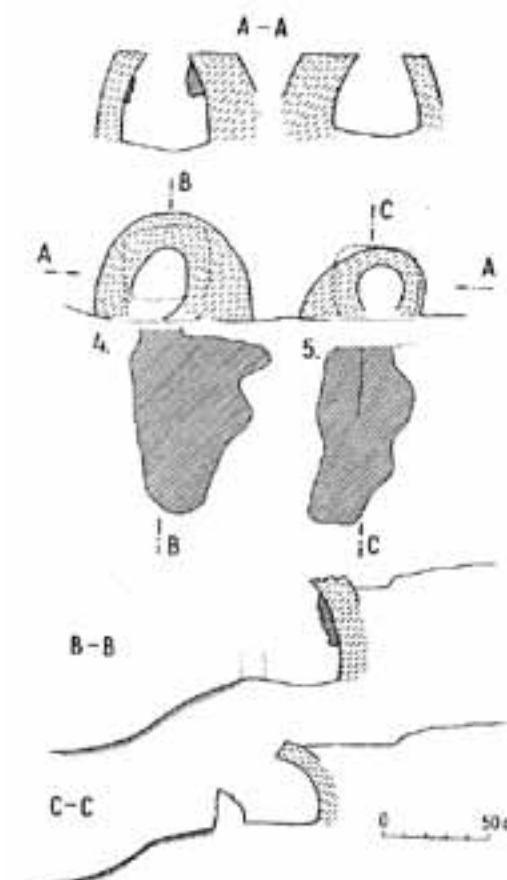

3. kép 2: A 3–5. kemencek rajza (Heckenast – Nováki et al. 1968. nyomán)

Vas megye hiányzik ebből a felsorolásból! Holott a megye neve és annak központja (Vasvár), utóbbinak pedig a vas elosztásában játszott szerepe a középkori magyar állam kezdetektől jól ismert a történészek körében. Mára azonban a helyzet ebben a vonatkozásban megváltozott, hiszen Narda határában ásatással is igazolt bányát találtunk, s egy ugyanilyen felfedezése és felmérése

2 Hematitos (Fe_2O_3), hamatit-limonitos (Fe_2O_3 és $2\text{Fe}_2\text{O}_3 \cdot 3\text{H}_2\text{O}$) és hematit-geotites (Fe_2O_3 és $\text{Fe}_2\text{O}_3 \cdot \text{H}_2\text{O}$) érceket bányásztak.

Vasvár határában (Vörös-dűlő) is megtörtént. Másként: megyénkben ma már a vas bányászata is igazolható! Mivel a kohászok általában saját maguk számára biztosították az ércet és Vasvár határában bánya valamint több kohótelep is ismert, nem zárható ki, hogy a kőszegfalvi műhelyek közelében is bányászhatták a gyevasércet. Ilyen alapon pedig Narda bányájától nem túlságosan messze egy műhelytelepnek is léteznie kellett. A régészettudomány feladata „csupán” annyi, hogy meg kell találni azt. A korabeli kohász egyébként nyilván jól tudta, hogy milyen színű, keménységű és szerkezetű érc a legalkalmasabb az eredményes kohósításra. A korai középkorban kétféle ércbeszerzési, másként bányászati technika létezett. Az egyik a felszíni, vagy felszín közeli úgynevezett gyevasércek, tóércék vagy mocsárcérek (limonitok) gyűjtése. Ha ezt pl. irtókapával (6. kép) gyakorolták a kőszegfalvi határban dolgozó mesterek, ennek hajdani sekély nyomait, amelyek az évszázadok során betemetődtek, ma már nem lehet megtalálni. Csak abban az esetben van erre esély, ha nagyobb és széles, mély gödörkből emelték ki az alkalmas nyersanyagot. A másik – ennél jóval kisebb mértékben – alkalmazott módszer az volt, amikor a földben, néhány méter mélységben lévő ércelőfordulásokat bányászták. Az előbbieket esetében patakok, tavak melletti, esetleg állatok, illetve földművelés által feltúrt, vagy 30–40 cm-es földréteg alól kiszedett, kisebb-nagyobb vastartalmú darabokra, néha tömbökre kell gondolni. A „valódi” bányászásra jó példa a Sopron melletti Kópháza³ (Győr-Moson-Sopron megye) határában feltárt, valószínűleg a 10. században használt vasércbánya. Itt Gömöri János⁴ soproni régész ásatásainak tanúsága szerint egy 5–6 méteres átmérőjű tölcsérből induló, mintegy 5–6 méter mély, kb. 1 méter átmérőjű függőleges aknával keresztül hozták felszínre a vasércet. A nardai bányaterületen viszonylag sekély – eredetileg 2 m mélyre ásott – mélységű 49 tölcsér formájú gödör volt, de ezekből indított aknákat a két megásott gödör alján nem találtunk. Vasvár–Vörös-dűlő⁴ lelőhelyen 55 bányagödört mértek fel. Megkutatásuk még a jövő régészeire vár. A Vas és a Győr-Moson-Sopron megyei kutatás eddigi eredményei alapján én úgy gondolom, hogy a műhelyeket, azaz a vasércet feldolgozó kohótelepeket minden esetben a nyersanyagot rejtő területre telepítették, ott hozták létre. Nem tartom ugyanis valószínűnek, hogy 3–5 km-nél nagyobb távolságból szállították volna a nyersanyagot a műhelybe. Ez túl fáradságos munka lett volna.

3. kép 3: A 4–5. kemencek rajza (Heckenast – Nováki et al. 1968. nyomán)

3 Itt 227 bányagödört térképeztek fel. A középkori Magyarország részét képező Felsőpulyai (Oberpullendorf)-medencében 22 település határában kb. 20000 kitermelő- és műhelygödört ismerünk.
4 Beszédés a dűlőnév, hiszen a vasérc színére utal.

4. kép 1: A műhelygödörök kelet felől, 2-3: Az 1. műhelygödör és az oldalában talált vassalak (Fotógrafika: Isztin Gyula, 2006)

le előtt azonban – nehogy felrobbantsa azt – el kellett távolítani a vizet. Ezt pörköléssel, sekély gödrökben, faszénnel oldották meg. Az eredményes bucavas (a fogalmat lásd lent) gyártáshoz a nyersanyagnak legalább 40 %-os vastartalommal kell rendelkeznie, mert az ércben lévő vasnak fedeznie kellett a vasbucá anyagát és a salakba kerülő nagy mennyiségű vasvesztést is. Az így előkészített nyersanyagot faszénnel keverve felülről helyezték a bucakemencébe. Ezt megelőzően azonban a megépített kemencét kiégették, majd még előmelegítették. Csak ez után töltötték fel faszénnel, amit meggyújtottak. Ennek leégése után a faszén és az érc keverékét (aránya 2 : 1 körül lehetett) kezdték beadagolni. A kohó működése közben időnként, a kürtön keresztül, pótolni kellett az elégett faszénet. A kohászok harmadik „alapanyaga” a befújt levegő volt. A levegőt kézzel, vagy lábbal hajtott, fából és bőrből készített fújtatók segítségével juttatták a kohóba. A befújt levegő mennyisége mellett a kohó ún. kéményhuzata is segítette a folyamatot. Az ideális hőmérséklet, amit el is értek, 1100–1300 °C között lehetett. Az első ércréteg beadagolásától számított 8–12 óra elteltével a kohó mellfalazatát (a műhelygödör belseje felé eső részének egy szakaszát) elbontották és egy kampószerű vastárggyal valamint fogókkal kihúzták a még izzó 1–3 kg tömegű bucát.

A kibányászott nyersanyag-
nak (érc) először a mosása történt meg, amikor a meddőt (sarat és növényi részeket) eltávolították. Ezt, amennyiben lehetséges volt, többnyire a bányászás helyén oldották meg. Ez utóbbiak egy része amúgy is vizes környezetben (pl. mocsaras terület, patakmeder) volt. A vízre egyébként a kohó építésénél, annak agyagtapasztásához, illetve az egész napos munkát végző kohászok mindennapi személyes szükségleteihez is szükség volt. Majd a gyeptavaserc rögöket 2–4 cm-es darabokra aprították, hogy a vastartalomról meggyőződjenek, és hogy az olvasztáshoz a hő hozzáférési felületét megnöveljék. A kevés vasat tartalmazó töredékeket kilejtették, ezek nem kerültek az olvasztókemencékbe. További feltétlenül szükséges anyag volt a faszén. A faszénet tölgyből és bükkből állították elő, amelynek nyoma általában kerek vagy ovális, 2–3 méter átmérőjű, 20–35 cm mély, tányér alakú mélyedés. Ilyeneket pl. Nemeskőre (Győr-Moson-Sopron megye) tártak fel. A felaprózott gyeptavasercből, a kemencébe tétel

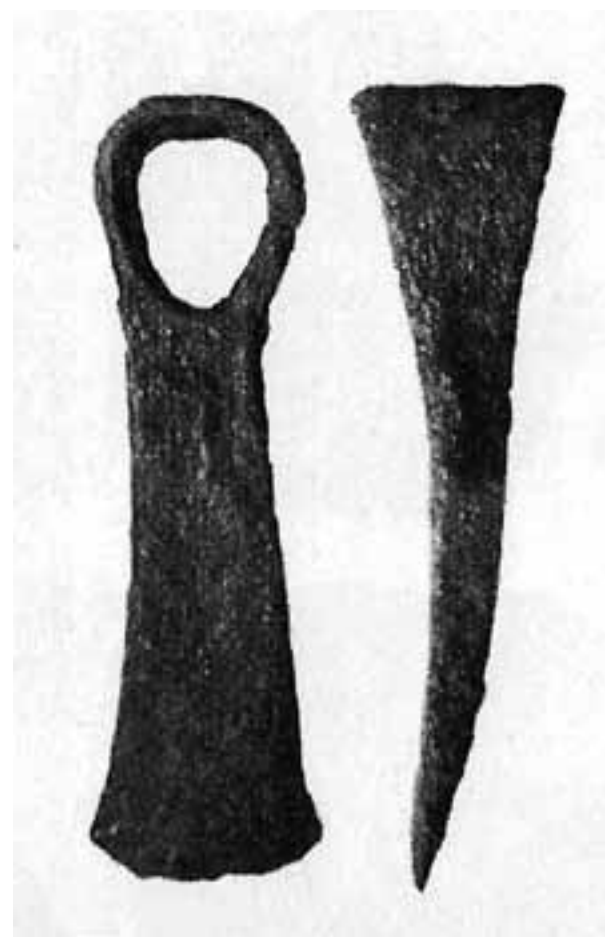
Ez volt a mintegy 12–20 kg nyersanyagból keletkezett vastömb. A következő olvasztás előtt a kemence falazatát ismét el kellett készíteni. A kohó működése tehát szakaszos volt. Egy kemence kb. 10 olvasztást szolgálhatott ki. Ezt követően újat kellett építeni.

A keletkező bucavas erősen salakos, gömbszelet szerű vasdarab, gyakran rátapadt faszéntöredékekkel. Később a bucát annak többszöri újraizzításával és átkovácsolásával tömörítették. Ennek során újraizzító tüzhelyben felmelegítették, majd a kovácsolás során a még benne lévő alacsony olvadáspontú (1000–1100 °C) salak kifröccsent, a maga után hagyott fémtiszta felületek pedig összehegedtek. De nem lehetett az összes salakot kikovácsolni a bucából, ezért törekedniük kellett a salakzárványok felaprózására, egyenletes elosztására. Ezért a bucát először rúddá kovácsolták, majd a rudat félbehajtva tűzihegesztéssel önmagával összehesztették. Ezeket a lépéseket ismételték mindaddig, míg kellőképpen egységes vastömb keletkezett. Végül négyzetes keresztmetszetű rúdanyaggá, kockává vagy cipóvá kovácsolt előgyártmányokat / félkész termékeket készítettek, amelyek azután további felhasználásra a települések kovácsaihoz kerültek. Ezekből készítették azután ismételt kovácsolással az eszközöket (pl. ekevas, ekepapucs, kapa, fejsze, sarló, kasza, zabla, patkó, szeg, lánc) és fegyvereket (pl. kard, szablya, lándzsa, tör, nyílhegy, mellvért).

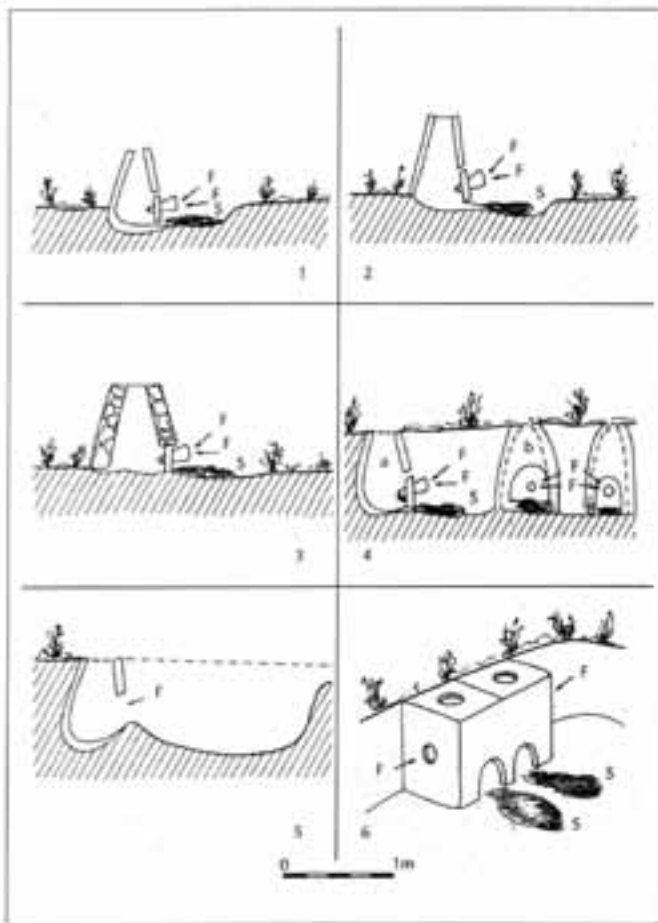
A fentiekben leírtakat nem csak a feltárásokon talált nyersvasak, salakok, kemence maradványok és késztermékek természettudományos vizsgálatából tudjuk, de a kísérleti régészeti olvasztások megfigyeléseinek is köszönhetjük. Olvasztásokat Vastagh Gábor, majd Gömöri János, újabban pedig Török Béla és Thiele Árpád végeztek / végeznek, vagy mások a vezetésükkel végezték el.

5. kép: Ma is gyűjthető megfolyt vassalak (Fotó: Isztin Gyula, 2006)

6. kép: Vas irtókapa az 1. műhelyből (Heckenast - Nováki et al. 1968. nyomán)

7. kép: A dunántúli vasolvasztó kemencék típusai. 1: avar, 2: nemeskéri, 3: nemeskéri típus harkai variánsa (kőből), 4: fajszi, 5: imolai, 6: vasvári (Gömöri 2000. nyomán)

ugyan a földbemélyített műhelygödör falába építették a kemencét, de ezekbe előlről, az úgynevezett mellfalazatba épített fúvókán át juttatták be a levegőt. Mivel a buca kivétele elől, a mellfalazat kibontásával történt, rengeteg fúvócsövet és töredéket ismerünk mindkét típus lelőhelyeiről. Az imolai típus az államalapítás és a királyi Árpád-kor első két századának jellemző kemencetípusa. Nem csak Borsod vidékén, de a Nyugat-Magyarországon – a hozzá tartozó Balaton-Felvidéken pl. a veszprémi kohókkal –, valamint a Felvidéken, a mai Szlovákia területén (pl. Somkút / Gemersky Sad) is megtalálható. Az imolai esetében tehát országosan elterjedt típusról beszélhetünk. Fentebb már említettem, hogy a kőszegfalvai kohótelepet a 11–12. században használhatták.

Kőszegfalván a kemencét két esetben a műhelygödör hosszú oldalára és egy esetben a négyzetes alaprajzú műhelygödör egyik oldalára építették. Egy eredeti helyzetben megmaradt fúvócsőnek (2. műhely, 3. kemence: **3. kép 2.**) köszönhetően tudjuk, hogy a kohót oldalról fújtatták (**7. kép 6.**). Az ásatáson nem kerültek elő nagy számban fúvócsövek, hiszen a buca elől történő kiemelésük során ezek nem sérültek meg. Elképzelhető, hogy az olvasztás részben nyitott mellfalazattal történt. Minden kemence előtt megfigyelték a salak kifolyását (**5. kép**).

Mindezek után úgy gondolom, hogy egy-egy kőszegfalvai műhely csupán egy-egy hónapig üzemelt. Az összes (5 db) kemencéből egy hónap alatt (kb. 10 olvasztás kemencénként) pedig kb. 150–200 kg bucavasat nyertek ki.

A kohók melyik típusába és az Árpád-kor melyik szakaszába sorolhatók a Kőszegfalván feltárt műhelyek?

A kőszegfalvai kemencék az úgynevezett **vasvári típusba (7. kép 6.)** tartoznak. Vasvárott 1959-ben volt Nováki Gyula első ásatása, így a régészetben megszokott módon a jelenség első lelőhelyéről kapta a típus az elnevezését. A felszínre épített avar kori típusokkal (**7. kép 1.**) ellentétben ezeket a kemencéket a műhelygödör oldalában alakították ki: vájták bele és tapasztották. Eltér az 1980–90-es években Somogy megyében feltárt fajszi (**7. kép 4:** Géza fedelemségéhez, azaz a 10. századhoz köthetők) és a Borsod-Abaúj-Zemplén megyében már 1960–61-ben megásott imolai (11–12. századi) kemencetípustól (**7. kép 5.**). Mindkét esetben

Miről vallanak a környék helynevei?

Tömörd elnevezésének eredete a türk *temir* 'vas' szóra vezethető vissza. Itt Gömöri János vezette a kutatást. 1978-ban az Ablánc-patak mellett nemeskéri típusú (azaz a hajdani felszínre épített **7. kép 2.**) kohókkal működő telepet dokumentált. Ez az avar kor vége és a 10. század eleje között működhetett. Talán onogurok lakhatták, akik a frank-bajor határgrófságot⁵ vassal ellátók egyik csoportja lehettek. Később a falu Vasvár (!) tartozéka volt. Az ólmodi Ribnyák-patak korabeli (1233. évi oklevél) elnevezése, „Wigna potoka”. A *vigne*, *vihe* szláv nyelven 'kovácsműhely' jelentésű. Gömöri János 1985. évi feltárásán, a patak bal partján meg is találta a kohótelepet, ahol vasvári típusú kohót ásott ki. A ma Ausztriában található Németciklény (Unterwahr / Alsóór rész), korábban *Vasverőszék*, a Drumoly és Szék patakok összefolyásánál fekszik. A rendszerváltást követő osztrák–magyar közös feltárással nem sikerült igazolni az itteni egyik lelőhelyrészlet 10–13. századi, csupán későbbi használatát. *Vasvár* kapcsán pedig már feljebb megemlítettem a vas bányászatában, feldolgozásában ismert, annak elosztásában pedig a kutatók többsége által feltételezett központi szerepét. ... E kifejezések tehát Vas megye területének már a 10. századtól folyamatosan adathozható, a vastermelésben játszott fontosságát, egyúttal az ehhez a tevékenységhez értő népi sokszínűségét jelzik.

IRODALOM

GÖMÖRI János: *Az avar kori és Árpád-kori vaskohászat régészeti emlékei Magyarországon*. Sopron, 2000.

ILON Gábor – ISZTIN Gyula: Vas megye első középkori vashányója Narda határából. – *Savaria, A Vas megyei Múzeumok Értesítője* 31/1 (2008) 141–170.

ISZTIN Gyula: Feltételezett középkori vashánya geodéziai felmérése Vasvár–Vörös-dűlőben. – *Savaria, A Vas megyei Múzeumok Értesítője* 34:1 (2011) 375–391.

NOVÁKI Gyula: *Überreste des Eisenhüttenwesens in Westungarn*. Wiss. Arb. Burgenland 35. Eisenstadt, 1966. különösen a kőszegfalvai kohótelepet tárgyaló 166–198. oldal

HECKENAST Gusztáv – NOVÁKI Gyula – VASTAGH Gábor – ZOLTAY Endre: *A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban*. Budapest, 1968. különösen a kőszegfalvai kohótelepet tárgyaló 44–51. oldal

TÖRÖK Béla: Vasérc, vasbuca, vastárgy. Az első magyar vaskohászok műhelyei és technikája a Kárpát-medencében. – *Bányászattörténeti Közlemények* XII. Rudabánya, Érc- és Ásványbányászati Múzeum Alapítványának kiadása, 2011. 3–29.

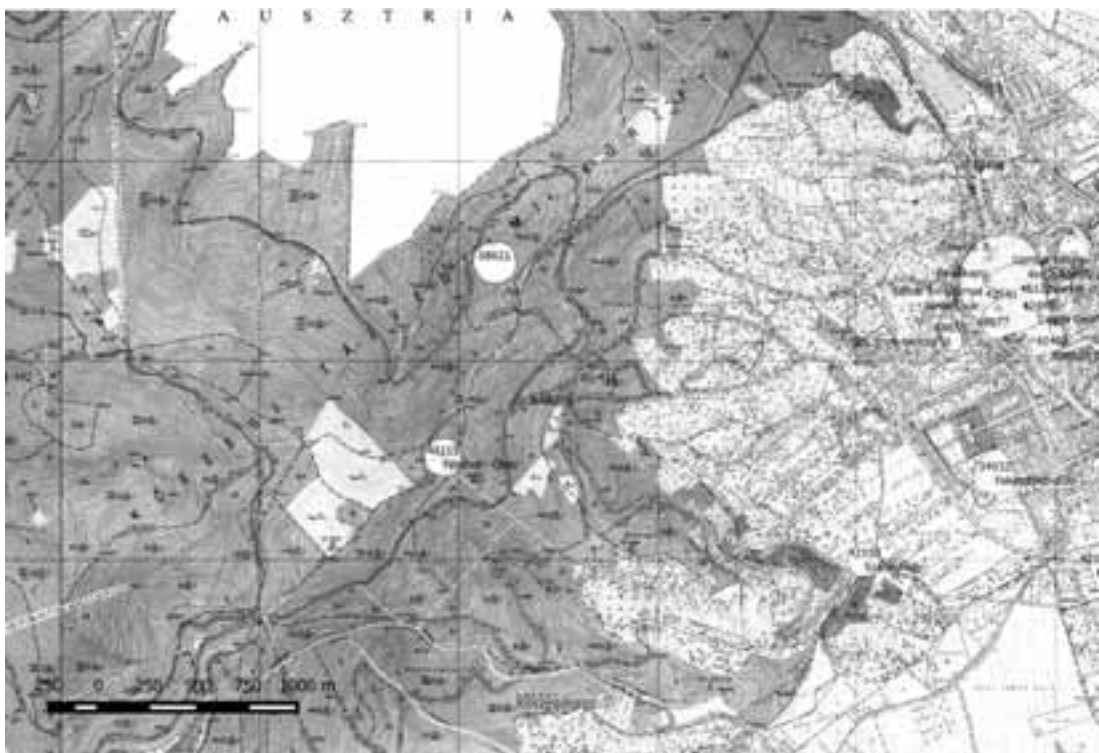
5 Lásd erről a kőszeghegyaljai könyvrészlet 9. epizódját!

8. EPIZÓD ÉS KIRÁNDULÁS

A Kőszegi-család toronyvára a hegyen

A város lakóinak és az ideérkező turistáknak több mint egy évszázada kedvenc kirándulási célpontja az Óház. Itt ma, egy a honfoglalás millecentenáriumára Bakay Kornél régész vezetésével megkutatott és nem kevés önzetlen támogató áldozatvállalásának köszönhetően egy újra felépített Árpád-kori kő lakótorony áll és működik kilátóként. Ebben a fejezetben az Óház és annak tárgyi emlékei kerülnek bemutatásra.

1. kép 1: Az Óház térbeli helyzete M 1 : 10 000-es topográfiai térképen

A város felett, 609 m tengerszint feletti magasságban található az Óház /alte Haus/ (1. kép 1–2.). A Felsővárat kétes „kutatókén” először Six Joseff varázsvesszős kincskereső ke-reste fel, aki a városba a Magyar Kamara támogató levelével érkezett. Célja a felsővár mon-dában szereplő kincsenek megtalálása volt. A városi testület néhány tagjának ellenőrzése mellett 1756. március 23-án folytatott kincskeresése azonban eredménytelen kimenetelű volt. Több napszámossal végzett turkálása a későbbi tudományos kutatás szempontjából ká-

1. kép 2: A Bakay Kornél és a Rákóczi Péter tervezte Óház kilátó / „vártorony” (A szerző fotója, 2016)

ros volt, hiszen közelebről ismeretlen részen rétegeket bolygatott meg és pusztított el.

A hely első, valóban tudós – de nem ásót ragadó – kutatójának Rosnák Márton lékai, Ágoston-rendi szerzetes nevezhető. 1789-ben Bécsben kiadott, az 1532. évi ostromot ismertető német nyelvű művének egyik jegyzetében ezt írta: „... Mit is érthetnénk mást a Felső Házon, mint azt a régi, rombadőlt várat, ami a várostól napnyugatra magasan fent az erdőben feküdt? Amikor a latin iskolába jártam Kőszegen, még mindig egy darab falazat emelkedett ki a fák fölé, abban sem kételkedem, hogy mind a mai

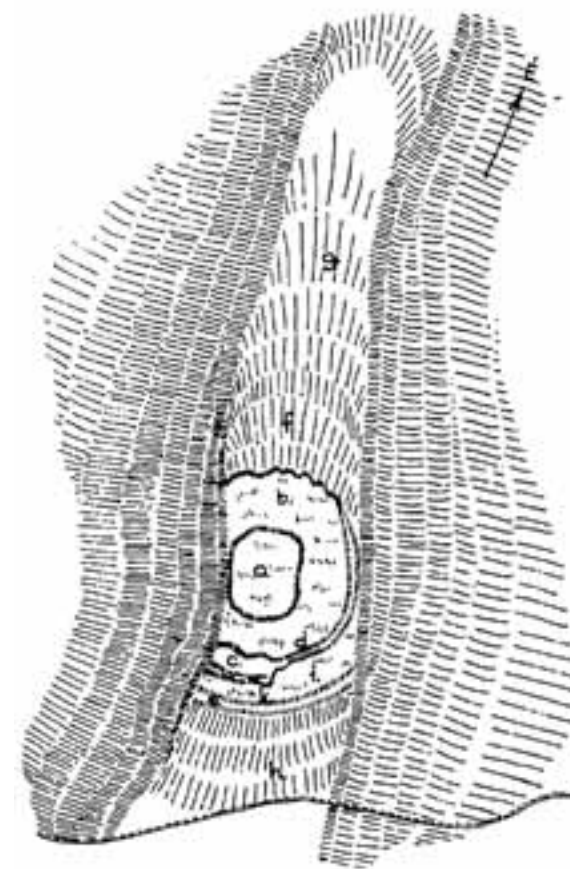
napig is látható néhány maradványa. A magyar nyelvben mind mostanáig is Felső Várnak nevezik. Egykor állítólag Ókőszegnek hívták.” Ez a fák fölé emelkedő fal csak a torony északi falazata lehetett, hiszen már csak ennek állt egy másfél méter magas szakasza 1990-ben, amit Bakay Kornél fotózott le és közölt könyvében.

Az Óház második tudós történésze, a máig egyetlen várostörténeti monográfia szerzője, Chernel Kálmán (1822–1891) volt. Ő 1878-ben megjelent könyvében így írt: „...Az alsóvár... nevé, kétség kívül a már sokkal előbb épült felső vártól nyerte, mely a várostól nyugot felé fekvő hegységnek keleti legmagasabb fokozatán halomba omlva egyes rom maradványokkal hirdeti egykori létét.” Majd így folytatta: „A felsővár a hatalmas, de zabolátlan németújváriaknak romba dőlt saslaka,...” Később leszögezi, hogy Ó-háznak csak a 18. századtól nevezték, addig felsővár, vagy ó-vár. Helyszíni szemléi során felépítéséből még valamit nyilván láthatott, hiszen megjegyzi: „... mind a mellett egykori falazatával, körülfutó sánczával, a hajdankor legszükségesebb védelmi igényeinek megfeleltetett,...” Ő a várat körülvevő árok külső oldalára dobott köves talajt vélte – Bakay Kornél megállapítása szerint helyesen – sáncnak.

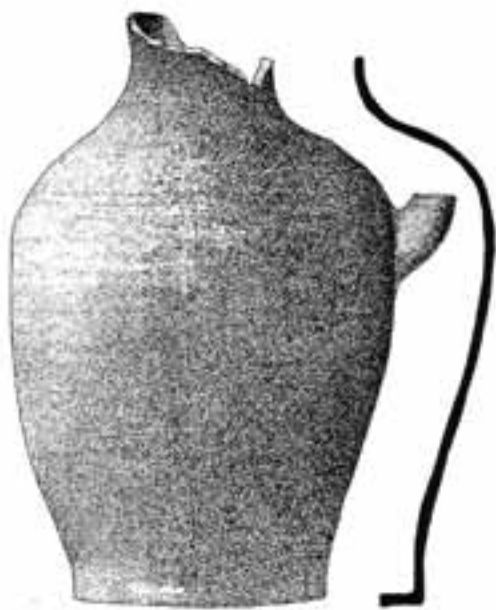
Az első, valódi, de amatőr ásató Wittinger Antal tanító, a Kőszeg és Vidéke című lap szerkesztője, a helyi turisták egyik főszervezője volt. 1893–94-ben ásott, de a milleniumi kilátó építése közben is gyűjtötték a tárgyi emlékeket (2. kép 2.). Munkájukról a Kőszeg és Vidékében rendszeresen, az Archaeológiai Értesítő 1895. évi folyamában pedig rövid, összefoglaló levélben számolt be. Már számára világos volt, hogy a kőtorony hossznegyszög alaprajzú, két helyiséges – válaszfala vakolt – és vízgyűjtő ciszternával is rendelkezett. Ugyanak-

1. kép 3: Az Óház kilátó / „vártorony” részlete a köríves sarkantyúval (A szerző fotója, 2016)

2. kép 1: Az Óház felmérése 1880-ban (Bakay Kornél 1996. nyomán)

2. kép 2: 1894-ben talált 14. századi, hiányos, füles korsó (Bakay 1996. nyomán)

2. kép 3: A kilátó 1896 októberében (Fotó: Kiss Antal kőszegi fényképész – Bakay 1996. nyomán)

kor a kaputoronyban is ástak. Sajnálatos, hogy az eredményeik geodéziai felmérésére vállalkozó Pötzlberger Károly mérnök térképéről semmit sem tudunk, ahogy az 1896. évi Tuczentaller Lajos által elvégzett mérésekről sem. A lelkes természetjárók kutatásait összegző térképi ábrázolás tehát mái ismeretlen, ugyanakkor azonban a talajrétegek szakszerűtlen és dokumentálatlan eltávolítása szinte teljes egészében megtörténhetett. Ezért ettől kezdve az is megállapíthatatlanná vált, hogy az 1291. augusztus 26-i Albert osztrák herceg és III. Endre magyar király közötti békeszerződés értelmében milyen mértékben történt meg a vár lerombolása. Történt-e egyáltalán rombolás? Ugyanakkor az amatőrök mindenkori szokásának megfelelően nyilván csak a leglátványosabb tárgyi emlékek megmentésére törekedtek. Ezeket a tárgyakat, így a kőépítményt is a nem szakember Wittinger rómainak és középkorinak gondolta. Mára azonban a tárgyak szinte hiánytalanul elvesztek, ami megmaradt (**2. kép 2.**) az pedig középkori. A milleniumi kilátó, amely a város címerben látható városfal-ábrázolást mintázta 1917. április 14-én éjszaka dőlt le (**2. kép 3.**).¹

Ilyen előzményeket követően végezte el a régészeti feltárást 1991 nyaratól 1996 májusáig, a szeptember 8-i ünnepélyes avatást megelőzően *Bakay Kornél* régész, a kőszegi múzeum akkori igazgatója. Ásatásai a kapu és a várudvar területének egy-egy részére valamint a toronyra terjedtek ki. A vár, másként toronyvár általános tájolása észak–dél (**2. kép 1.** és **3. kép 1.**).

A várat egy az azt körülvevő sziklába vájt árok keríti, amelynek külső oldalára dobott köves talaj, azaz sánc védte a tornyot. Továbbá keleten egy 150 cm széles, a kaputoronytól induló kőkerítés ismert, amely az

¹ Nem csak a rossz minőségű építési habarcs és a rossz minőségű téglák miatt, amit a város főmérnöke megállapított, de a szétfagyás és a rendkívül erős és rendszeresen rossz időjárás, a szél miatt is dőlt össze. Az alapozást megerősítő ciszterna is szerepet játszott a statikai problémákban.

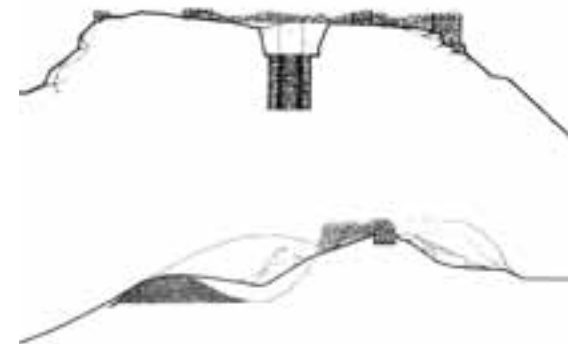
omladékból csak 40 m hosszúságban lett kiszabadítva. A vár északi része egy magasabban fekvő, 300 m²-es sziklatetőn helyezkedik el, míg a déli oldalon lévő kapu alacsonyabban. Utóbbihoz az árkon keresztül egy csapóhíd vezetett. A vas, csigás emelőszerkezet kőbe vájt helye (szélessége 1, mélysége 2 méter) egy sziklaüreg volt, amit az ásató megtalált. A 8 x 7 méteres méretű, 150 cm-es falakkal rendelkező kaputorony északnyugati részén egy kőbe vájt, a várudvarra vezető 4 fokú lépcső lekopott maradványai ma is láthatók. A várudvar szintjénél 6 m magasabban, a sziklatetőn lévő torony három részből állt. Félkörív alakú, ún. sarkantyúnak nevezhető – később hozzáépített? – déli részében lehetett esetleg az emeletre vezető, valószínűleg fa csigalépcső.² Téglalap alaprajzú, 18,9 x 12,3 méteres következő része két helyiségből áll. A délebbiben van a 11 m mély vízgyűjtő ciszterna, amelyet a kőbe véstek, majd kővel kifalaztak. Az alsó 60 cm azonban már agyagban van, ami jó vízzáró réteg. Belső átmérője 189, a külső 270 cm. A hajdan festett vakolattal, középpütt ajtónyílással rendelkező 120 cm széles osztófal nincs kötésben a torony kb. 190 cm széles alapozású, 165 cm széles felmenő főfalaival. A lakótorony nyugati és keleti oldalán egy-egy 13 m hosszú és 90 cm széles kőfalszakasz van. A torony eredetileg 3–6 emeletes, akár 25–30 m magas is lehetett. Bejárata – építése idején és a déli félköríves épületrész elkészültéig – nagy valószínűséggel a várudvar felől, az első emeleten nyílhatott (**4. kép a-b**).

Bolygatatlan talajt csak kisebb területeken talált, de rétegeket ezeken a helyeken sem lehetett megfigyelni. Wittinger fent már említett amatőr „ásatásai” szinte mindent felforgattak, amit tetézett a kilátó 1986. évi építése. Annak alapozása során még a ciszterna felső 3 méterét is szétbontották és újrafalazták a stabilitás érdekében. Így nem csoda, hogy Bakay Kornél annak betöltésében semmi érdemrit nem talált. Ezek után az sem

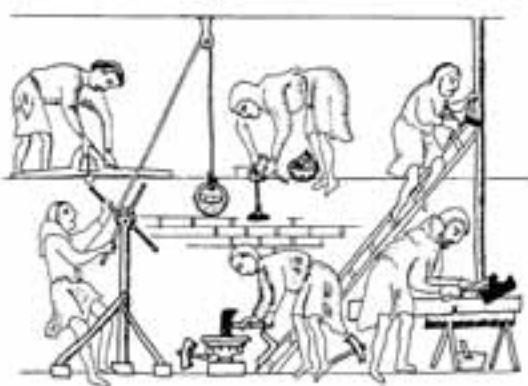
² Ilyen, de háromszögletes sarkantyú van a visegrádi torony északi és déli oldalán is. Az utóbbiban található az emeletre vezető csigalépcső.

3. kép 1: Bakay Kornél feltárási felülnézetű összesítő rajza (Feld 2007. nyomán)

3. kép 2: Bakay Kornél feltárási metszetrajza (Bakay 1996. nyomán)

4. kép a-b: Építkezés a középkorban (Bakay 1996. nyomán)

meglepő, hogy a torony északi és nyugati oldalán, három szintben lelt 24 érem sem ad finom, csak általános időrendet. Legalul, -80-tól -120 cm-ig I. Albert (1282–1298) osztrák herceg és Szép Frigyes (1314–1330) ennsi ezüst dénárjait² találta meg. Az előbbi ostromolta ezt és az alsóvárat, valamint a várost 1289-ben.³ A következő szintben, -40 és -100 cm-ig Szép Frigyes (1306–1314, 1314–1330) bécsi és ennsi ezüst dénárjai voltak. Legfelül, -40 – 80 cm-ig Mária (1385–1395) magyar királynő és IV. Albrecht (1395–1406) bécsi ezüst dénárját valamint cseh huszita veretet (1420–1436) határoztak meg a Magyar Nemzeti Múzeum numizmata⁴ szakemberei (5. kép). Ezek a pénzek azt igazolják, hogy a várban a 13. század utolsó két évtizedétől a 15. század közepéig bizonyosan megfordultak az azokat elvesztők.

A feltárás fontosabb tárgyi leletei a következők: ajtó- és ládavasalatok, agancs késnyelvek és bogozók, csontcsat vastüskével, 200 db vasszeg, 10 db vaskés, 3 db vasarló, 1 db vasfúró, vascsatok. Ezek közül pontosabban csak a vascsatok keltezhetők, a 13–15. századra. A 3 db üveg-töredékből kettő cseppdíszes pohárhoz tartozik, amelyek szintén a 13–15. századból származhatnak. A fegyverzetre utalnak: vas csikózabla, vaspatkók, vassarkantyúk, törhüvely rézveretei, több mint 100 db vas nyílcsúcs, egy vaslándzsa töredéke (6. kép). A patkók és a nyílcsúcsok egy részét valamint a lándzsahegyet az ásató a

12. vagy annál korábbi, a sarkantyúkat a 13–14. századra keltezte.

Legnagyobb mennyiségben az agyagedények töredékei, közel kétezer darab került elő (7-8. kép). Ezek szürke, feketésszürke, barna, sárga és sárgásbarna fazekak, tálak, korsók, kupák, poharak és fedők. darabjai. A díszített (bevagdosott, bepecsételt) fülek kancsókra vagy korsókra utalnak. Kevés edényt sűrű, karcolt hullámvonalköteggel díszített. Néha a peremet kívül, vagy belül hullámdíszrel csinosították. Mindössze 2 db cserépbogrács töredéke és néhány darab barna, sárgásbarna és zöldmázos volt közöttük. Csupán néhány fedő és mécses volt restaurálható. Egyetlen kályhacsempe töredéke sem került elő. Az edénytöredékek legkorábbi csoportját Bakay Kornél a 10–12. századnál korábbra datálta. Mivel az

3 Lásd e könyv 9. epizódjában!

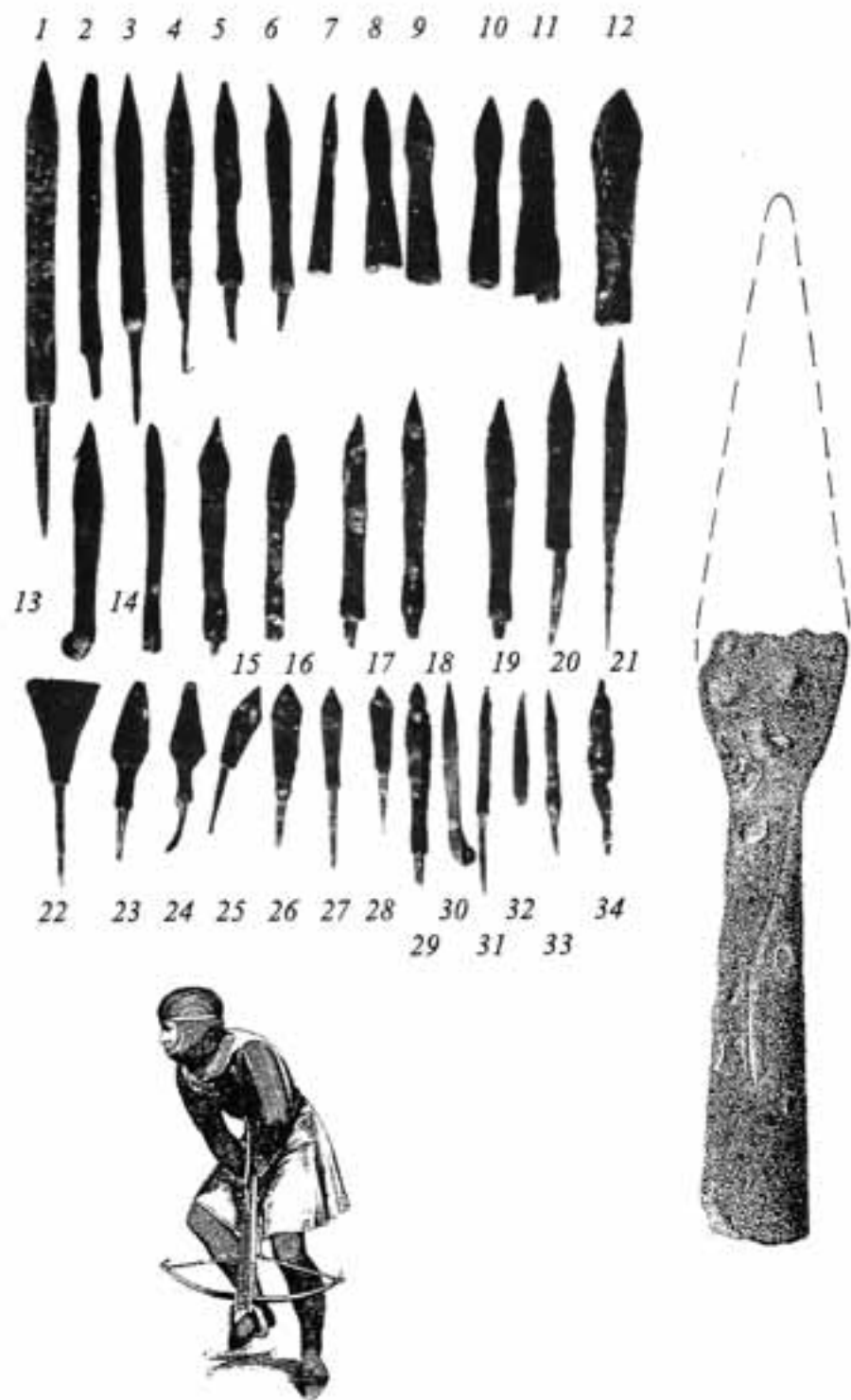
5. kép: Középkori pénzérmék (Bakay 1996. nyomán)

Árpád-kori kerámia évszázadra pontos meghatározásával⁴ még ma is adós szakmánk, Bakay Kornélnak a várról 1996-ban megjelent könyve óta sem vagyunk sokkal jobb helyzetben. Ma már azonban biztosnak tűnik, hogy 1. a cserépbogrács használata a 14. században is népszerű, 2. a sűrű, hullámvonal-köteges karcolt és az ugyanilyenek ferde bevagdosással kombinált díszes edényváltozatok 12. századiak is lehetnek (7. kép), 3. ahogy a mázas kerámia elkészítése és használata is lehet már ekkori. Megjegyzem, a kisszámú cseppdíszes üveg pohár és a mázas edények mindenképpen tehetősebb emberekre utalnak, pl. a várnagy (*castellanus*) háztartására.

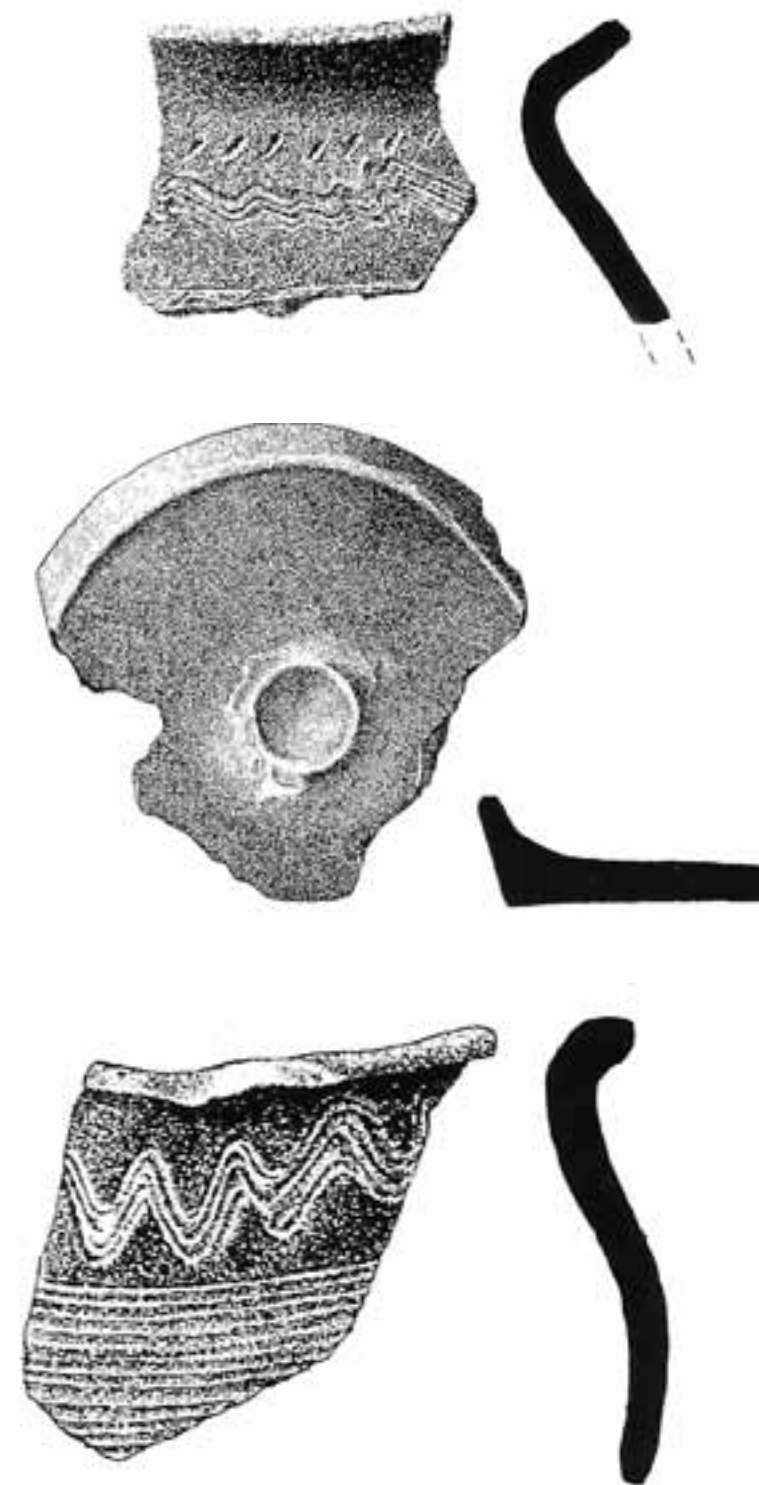
A toronyvár a tatárjárás előtt már bizonyosan állt, hiszen 1241-ben II. (Harcias) Frigyes osztrák és stájer herceg elfoglalta. Kőszegi Henrik 1270-ben a velemi Szent Vid várával⁵ együtt átadta II. Ottokár cseh királynak, de 1271-ben V. István visszafoglalta. Az utóbbi oklevél kőszegi várakról, azaz erről és az Alsóvárról szól. Nem tudjuk, hogy a Kőszegiek

4 A megyében Pap Ildikó Katalin szombathelyi régész kezdett ezen a téren úttörő kutatásokat a 9–13/14. század vonatkozásában.

5 Lásd a kőszeghegyaljai kötet 9. epizódját!

6. kép: Árpád-kori nyílhegyek, íjász és vaslándzsa (Bakay 1996. nyomán)

7. kép: Árpád-kori edények, 12. század (Bakay 1996. nyomán)

8. kép: Középkori edények fültörédei (Bakay 1996. nyomán)

osztálylevelében, azaz a családi, 1279. évi birtok megosztást leíró oklevélben szerepel-e. Az 1289. évi Albert osztrák herceg általi ostrom során elfoglalták. Az 1291. évi Albert és III. András között létrejött hainburgi békeszerződést követően bizonyosan nem rombolták le, hiszen 1296-ban Kőszegi Henrik fia Jánostól ismét ostrommal vették el a király számára. 1327-ben Károly Róbert megparancsolta, hogy Kőszegi Iván fia Jánostól négy legerősebb várát (Sárvár, Újvár és Kethkuseg /Kétkőszeg/) vegyék el. Zsigmond király 14. század végi egyik csereüzetében még a két kőszegi vár szerepel. Bakay Kornél azt feltételezte, hogy ekkorra a Felsővár lényegében már felhagyott esősség, amit régészeti feltárásának itt röviden bemutatott leletanyaga megerősít. Az ásatás anyagában előforduló legfiatalabb érmek alapján azonban úgy gondolom, Engel Pál történész állítása is megfontolandó, azaz hogy a vár még az 1445. évi háborúig (III. Frigyes ekkor foglalta el a várost) állt, használatban volt. Érdemi története ezt követően zárult le.

IRODALOM

BAKAY Kornél: *Castrum Kwszug*. A kőszegi felsővár és a milléniumi kilátó. A IV. fejezetet írta Söptei Imre. Kőszeg, 1996.

BAKAY Kornél: *A középkori Kőszeg*. Kőszeg, 2001.

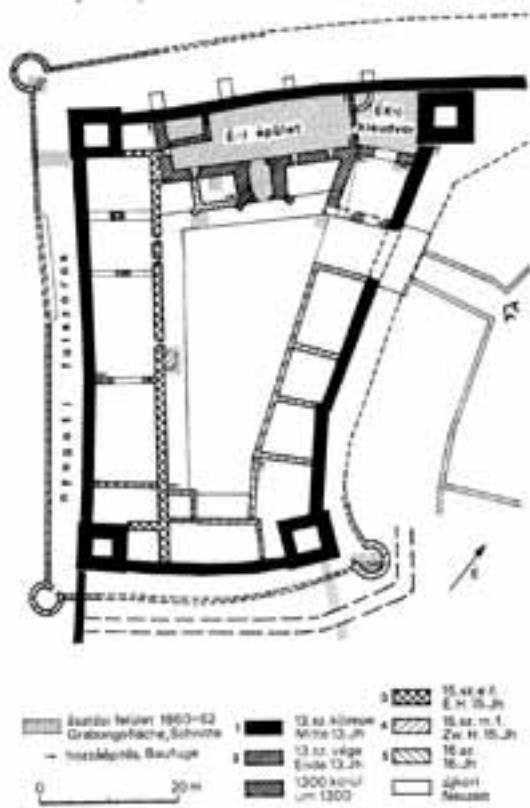
CERNEL Kálmán: *Kőszeg sz. kir. város jelene és múltja. Első rész: Jelenkor*. Szombathely, 1877. *Második rész: Múltkor*. Szombathely, 1878.

CERNEL Kálmán: A kőszegi felső- és alsóvár története az Árpádház alatt. – *Századok* 1869/2. szám 98–105.

ENGEL Pál: Kőszeg középkori várai. – Hozzászólás egy vitához. – *Vasi Szemle* 45 (1991) 602–606.

FELD István: Kőszeg–Óház. – *Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele* 5:1 (2007) 147–150.

WITTINGER Antal kőszegi ásatásairól. – *Archaeológiai Értesítő* 15 (1895) 76–77.

1. kép: A vár alaprajza és építési periódusai (Holl 1992. nyomán)

Korai magyar történelmünknek nincsenek olyan írásos forrásai, amelyek a vár építésének idejére vonatkoznának. A kutatók egyöntetű állásfoglalása szerint a városalapítás a 13. század második felében, de pontosan nem ismert időpontban történt.¹ A meglévő oklevelek a 13. század utolsó harmadából származnak, a vár és a város birtokosaként a Kőszegi családot említik. A valószínűleg karinthiai eredetű család közismert történetének kezdete a 12. század közepére, II. Géza uralkodásának idejére nyúlik vissza. Ekkor költözött a nemzetség két alapítója, Héder és Wolfer Magyarországra. Mások már Géza fejedelem idejére teszik hazai megjelenésüket. Területünkön Wolfer leszármazottai, a Németújváriak vagy Kőszeginek nevezett ág játszott szerepet. Gyors birtokszerzéseik révén – királyi adományokkal, zálogkölcsonnel, cserével, vásárlásokkal, örökléssel és erőszakkal – hatalmas birtoktestre, nagy területre és hatalomra tettek szert. A vár és a hozzá tartozó települések, valamint az egyidejűleg alapított város története szorosan összefonódott a Kőszegiek – általatok a tanórákról is jól ismert – „kiskirályságával”, a gyakran és pillanatnyi érdekeik szerint változó uralkodóhoz pártoló hatalmi politikájukkal.

Kik, milyen nemzethez tartozók éltek a középkori városban?

Bár, az alapítás (betelepítés) tényéből és az alapító dinasztia nemzetségéből a korábbi kutatás német többségű² települést feltételezett, ma világos, hogy a városlakók többsége már a korai évszázadokban is magyar. Ezt például a földrajzi elnevezések is igazolják, hiszen a forrásokból ismert dűlőnevek többsége 1279–1679 között magyar. E fontos, a mindennapi életben használt nevek ugyanis logikus módon csak a lakosság többségétől származhattak. A dűlőneveket ugyanis a 16. században fordította le az Alsó-Ausztriai Kamara németre, amikor a város zálogbirtokká lett. Ettől kezdve a hivatalos iratokban német megfelelőik fordulnak elő. Ilyen magyar dűlőnevek a következők: Pogány, Gerecse-hegy, Várkuta, Mezítelen

1 Bakay Kornél véleménye szerint a már létező Óház vára alatt létezett volna egy település, Guns néven. A 12. században már a Gyöngyös nyugati partján is megtelepültek volna. Ennek régészeti igazolása azonban még a jövő feladata. Az 1. epizód Árpád-kori emlékei ehhez még elégtelenek.

2 A középkorban a nemzeti kérdés természetesen nem létezett, hiszen a kiváltságok és nem a náció határozták meg a társadalmi helyzetet. A modern politika, a hódítások – nem utolsósorban a német vagy szláv célok – igazolása miatt ennek a kérdésnek a régmúltba történő visszavetítését a történettudomány is sokszor, és helytelenül, s természetesen ma is szolgálja. Ez a szemlélet a magyar történelem egy részére is jellemző volt.

Velike, Lovaggyaloguta, Monostoruta, Lengyelkút, Mészkemence. A mai Királyvölgyet az 1451-es urbáriumban Királyszőlőnek (Weingarten genannt der Kunig) nevezték, mivel a királyi vár szőlőbirtoka volt. Ugyanebben az évben Kőszegen összességében kb. 394 hektáron, míg Rohoncon 400, Ruszton 160 és Kismartonban 150 hektáron folyt szőlőtermelés. A Pogányok / Pogány-hegy szőlőterülete a 16. század közepén városi birtok volt. A dűlők egy részének azonosítása ma is lehetséges. Bariska István levéltáros, ma nyugalmazott levéltár igazgató kutatásai azt igazolták, hogy a német lakosság a lélekszámahoz képest felülreprezentált, mivel a város hivatalos testületeiben a számuk jóval magasabb volt, mint a magyaroké. Utóbbiak létszáma ugyanis jelentősebb. A város lakosságának nagyságára először hitelesen az 1569. évi adókiivetés céljából készített összeírásból következtethetünk. Eszerint az összeírt 10 évesnél idősebb személyek száma: 1413 fő. Az 1570-es telekkönyv 280 háztulajdonosból 150 fő (53,6 %) magyar, 128 fő (45,7 %) német és 2 fő (0,7 %) horvát. Az 1575. évi, a város fegyveres védelmét ellátni köteles háztulajdonosok összeírása (Musterregister) 384 felnőtt háztulajdonost (ebben az özvegyek és nemesek is szerepelnek, akik maguk helyett mást állítottak) sorol fel. Közülük 213 fő (55,5 %) magyar, 171 fő (44,5 %) pedig német. Ha átlag 4–5 fős családdal számolunk, akkor 1575-ben 1700 körüli összlétszámra következtethetünk. Ez az adat pedig összhangban van az ismert hazai, középkori–kora újkori történeti demográfiai* (népesség) adatokkal.

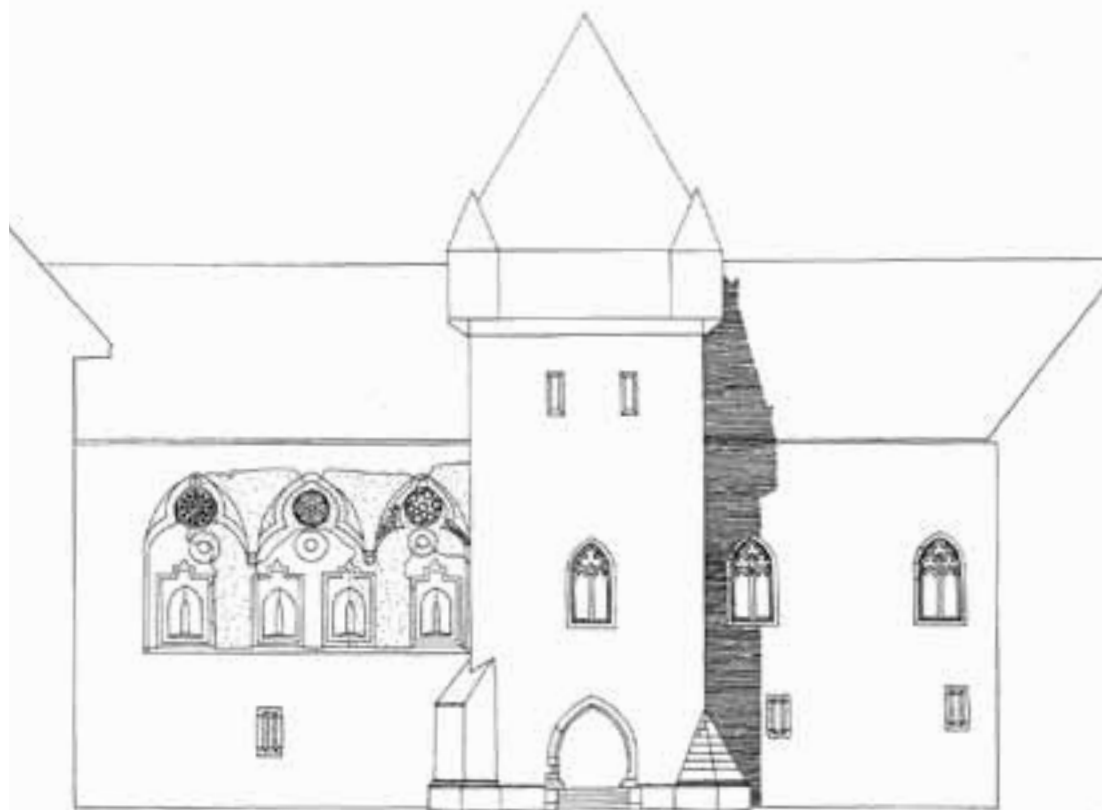
Mikor kezdődött, majd hogyan folytatódott a vár és a város erősítéseinek építése?

A vár, azaz a négy négyszögletes torony az azokat összekötő falakkal (*castellum*³ típus: 1. kép) Holl Imre régész 1960–62. évi feltárási eredményei, és a legkorábbi érem tanúsága szerint 1261–76 között, Kőszegi Henrik bán idejében készült el. Ez az 1. periódus, amikor még az északi, gótikus palota nem létezett. Holl faépületeket feltételez a falak mellett, amelyeknek a régészeti nyomait azonban nem találta meg. Bakay Kornél régész viszont az 1980–90-es években megállapította, hogy a négy torony nincs szervesen összeépítve a tornyokat összekötő kőfalakkal. Ezért azt feltételezte, hogy a vár két keleti tornya lakótorony lett volna. Azaz bejáratuk az első emeleten nyílt, ahogy a vár északkeleti, a kis udvaron át ma is megközelíthető tornya, vagy az általa kutatott délkeleti torony esetében megfigyelhető. Utóbbiban a padlóra állított egyik fazékban (4. kép) Albert osztrák herceg ezüstpénzei voltak. (Albert hercegről ugyanebben az epizódban lásd lejjebb!) Holl Imre a vár 2. építési periódusát 1282–1308 közé tette. Ekkor (1279–1290 körül, Kőszegi Iván³ szlavón bán, majd nádor idején) készült volna el a vár északi két tornya közé a gótikus palota (2. kép). Ez 29 x 11 m-es alapterületű volt, 170 cm-es kőfalakkal, a déli oldalán toronnyal. Ezen keresztül nyílt a bejárata, de az északkeleti torony felé is ki lehetett menni a palotából egy kis udvaron át. A földszintjén gazdasági helységek lehettek. Az emelet keleti részén a 12 x 8 m-es lovagterem volt két ablakkal, és egy faburkolatos lakókamra, a homlokzaton nyíló négy kis csúcsíves ablakkal.⁴ Az udvarra néző, déli torony emeletén talán kápolna lehetett. A vár 3. építési korszakában, a 15. század első negyedében a nyugati szárny épült meg, 170 cm széles kőfalakkal, alul a védekezést szolgáló résablakokkal, az emeleten két teremmel, gótikus ablakokkal⁵ és új típusú, a kályhákra alapozott fűtéssel. Az építetű az új tulajdonos, a Garai-család lehetett. A 4–5. periódusban (15. század vége – 16. század eleje: 1. kép)

3 Neve a palota déli homlokzatára festve: GRAWE IWA(n).

4 Az így kialakított ablakokat, s ezzel egy átalakítás feltételezhető, újabban a 14–15. század fordulójára, a Garaiak idejére teszi a kutatók egy része.

5 Ezekből egy, a legészakabbi maradt meg.

2. kép: A vár gótikus palotájának déli homlokzata (Holl 1992. nyomán)

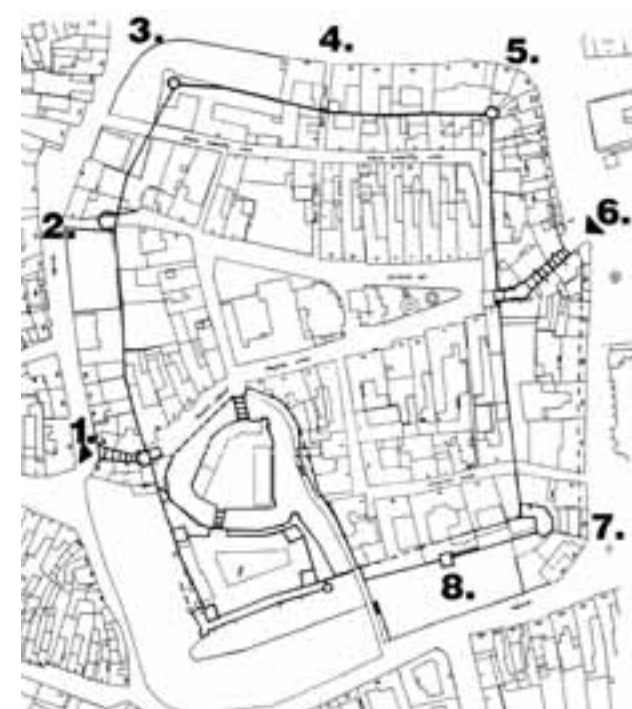
a keleti és a déli épületszárny készült el, s a várat keletről, délről és nyugatról körülvevő falszoros, a sarkain háromnegyedkör alaprajzú tornyocskákkal. Így, ebben a formájában (1. kép) került sor a vár ostromára. Valószínűleg Hunyadi Mátyás 1483. évi várvisszafoglalását követően megindulhatott, de talán csak a következő évtizedben fejeződhetett be a vár nyugati szárnyának emeletén, az udvarra nyíló, késő reneszánsz ablaksor kivitelezése. Ez ma a lovagterem előtti folyosóra nyílik.

A korai, alapított város fala mély vizesárokkal kombinált, sározott fapaliszád⁶ lehetett. A városfalak építésének anyagi fedezetét Károly Róbert 1336-ban biztosította, mégpedig a *collecta* (a közösség által fizetendő) királyi adó 10 évre történő elengedésével. 1342-ben és 1343-ban I. (Nagy) Lajos ugyanezt, ugyanennyi időre engedélyezi. A Garaiaknak Zsigmond 1392-ben fa-föld, vagy kő alapanyagú falakkal védett várost (*civitas murata*) adott át. A várható török hadjárat hírére 1530-tól kezdték meg a város védműveinek javítását és megerősítését. Ennek ellenére még 1532-ben is csak félig felhúzott kőfalakról tudunk.⁷ Paolo Giovo így fogalmazta ezt meg ostromot megőrkítő munkájában: „... Nem nagy területét négyszögletes, mérsékelt magasságú falak övezik,...” A régészeti kutatás által igazolt legkorábbi, 160 cm széles városfal a 15. századra keltezhető és a Tábornok-házból (Jurisics-tér 4–6.) ismeretes. A Fő tér 1. számú házban egy 1533-ban kivitelezett elővédmű öt lőrése

6 Lásd a 10. epizód 2. kép 1. és 5. kép 1.-t!

7 I. Ferdinánd király 1532. szept. 12-i Jurisicshez intézett levelében ez szerepel.

maradt meg. Sajnálatos módon a 16. században (1533-ban) emelt lőréses, déli, kőből épített városfalat az újkori pincékkal, majd később a legújabb kori közművekkel teljesen szétroncsolták és elbontották. A Fő tér – Kelcz-Adelffy utcák telkeinek határán itt-ott beépítve megőrződött, 170–180 cm széles, a több helyütt szinte teljes magasságukban álló falszakaszok máig láthatók. A kb. 800–1000 m hosszúságú, a 16. századra keltezhető városfalak (lásd a városról 1746-ben készült olajfestmény⁸) nagy része ma is áll⁹, de mindössze 10 %-uk volt kutatva. A városárok déli oldalán a külső ellenfalat (65–80 cm széles), mellvédet viszonylag jól ismerjük az Alsó Kaputoronytól nyugat felé a Várkörön, illetve kelet felé a Fő tér házainak pincéjében. Az ostromot követően a külvárosokban sáncárkokat készítettek, amelyekről még a ma is meglévő (Árok, Sáncárok) utcanevek vallanak.

3. kép: A városalaprajz a védművekkel (Benkhard 2000. nyomán)

A városfalakat megszakító kapuk és bástyák (3. kép) a következők:

Városház utca – Jurisics tér találkozása: *Alsókapu torony* (3. kép 6.). 1991–92-ben ásatott itt Bakay Kornél. A 15–16. századi járószint a mai utca szintjétől 175–210 cm között jelentkezett. A délre lévő városárok alja pedig 320 cm mélységben. A 15. századi (?) városfallal kötésben megépített Előkapu torony 7,5 x 4 m-es volt. Ez nem azonos az 1880-ban lebontott kaputoronnyal. Ezen Előkapu toronyhoz az ásató megfigyelése szerint kötés nélkül hozzáépítettek (a 16. században?) egy félkör alaprajzú barbakánt (ez ma az utca járószintjén van bemutatva), amely a városárokban áll. A városárkot 1730-ban még tisztították, a korai időktől fahíd vezetett át rajta. 1575-ben védelmére 49 főt rendeltek egy ágyúval és 22 szakállas puskával. A városárok feltöltését itt 1733–63 között végezték el. 1733-ban pillérekre épített, téglaboltozatos híd készült, amelynek déli szobrai a Nepomuki Szt. János és a Szt. Jakabbá „átkeresztelt” Szt. Vendel. A 2006. évi Benkhard Lilla és általam vezetett kutatások a kaputorony és a 18. századi híd előterében folytatódtak. Ennek során egy 16. századi, kőalapozású, 4 m széles fadorongút részlete is előkerült, amely keletről tartott a kapu irányába. Elbontása 1880-ban történt meg. Helyén 1932-ben épült fel, az eredetileg is múzeumnak szánt, s ma is így működő ún. Hősök-tornya.

Öregtorony, Öregbástya, Zwinger (3. kép 7.). Az Öregtorony név nem a bástya „életkorát” jelenti, hanem a kifejezés nagy, legnagyobb, terjedelmes értelmű. Jelenlegi sokszögű formájában, Benkhard Lilla és Mentényi Klára szerint a 15. század második felére,

8 Lásd az 1. epizód 1. képét!

9 Sajnos sok helyen és a belső vár falain is sok helyen azokat pusztító és nem esztétikus növényzet (kisebb fák is) fejlődött ki. Eltávolításuk nagyobb kiadást nem igényel.

Bakay Kornél szerint 1531–1549 közé keltezhető. Régészeti kutatásnak nem nevezhető egy 1962-ben, a kis udvarán húzott árok. Műemléki helyreállításakor (1963–64) sajnos szintén nem volt régészeti feltárás. Ez a kettős falszorost a vártól délre lezáró bástya. A város, azaz a külső vár része, annak délnyugati részén lévő háromszintes torony. Ágyúpadjait ismeretlen időpontban elbontották, lőréseit ablakká alakították, vagy befalazták. A hajdani tűzerejét – az 1575. évi Musterregister szerint – egy kerek ágyú és 26 szakállas puska szolgálta, amit 4 fertálmester, 5 tizedmester és 45 tizedlegény kezelt. Az építmény szabálytalan alaprajzú, 9 oldallal rendelkező, kőből és téglából épített, átlag két méter vastag falakkal rendelkező védmű. Két egységből áll: az egyik nagyjából négyszögletes, a másik egy nyújtott hatszögletes. A négyszögletes traktus északi fala nincs szerves kötésben a déli városfallal, ellenben az északi fal nyugati vége össze van kötve a Zwinger belső falával. A mai főbejárata az északi oldalon van, egy másik pedig a kis udvar felől. Én azt gondolom, hogy építésének két fő periódusa lehetett, amely által a kutatók (Bakay Kornél, Bariska István, Benkhard Lilla, Holl Imre) véleménye ideiglenesen és kompromisszumosan összekapcsolható. Először egy kis alapterületű torony létezhetett, amely még nem állt a (vár)városárokban és a nyugati városfal belső falával egybe van építve. Valószínűleg a 15. században, de az 1532. évi ostrom előtt már mindenképpen létezett. Bejárata logikus módon az északi oldalról, a városból nyílt. Nagyobb ágyú befogadására nem volt alkalmas. Ehhez – az ostromot követően – hozzátoldottak egy nagyobb alapterületű épületrészt, amely az előbbi előtt, és a vizesárokból áll, valamint már ágyúk befogadására is alkalmas volt. 16. századi építését hengertagos, festett főpárkány is megerősíti.

Chernel u. 12. szám, a mai zeneiskola udvaráról közelíthető meg: *Új-torony, Sarkos-bástya, Kiszwinger* (3. kép 8.). 1532-ben, még az ostrom előtt épült ez a 6 x 4 m-es kőtorony, amely korabeli nevét az utcáról (Sarkos) kapta. Védelmére 1575-ben 10 főt rendeltek. 1962-ben csak egy kisléptékű ásatás folyt itt is. Ma rendkívül elhanyagolt, szeméttel teli, kisebb fák nőnek benne.

Rajnis utca 11., 12., 13. szám: *Felső vagy Ausztriai-kapu* (3. kép 1.). Az utóbbi néven először hallunk róla Paolo Giovio (Paulus Iovius) tollából az 1532. évi ostrom kapcsán. 1982-ben végzett itt ásatást Bakay Kornél, amikor is a középkori Fő utca végén, a Felső- vagy Ausztriai kapu 1836-ban visszabontott részletei és egy 14–15. századi járósínt kerültek elő a feltáráskori utcaszíntől mért 120–170 cm-es mélységben. Az 1532-ben megsérült (7,2 x 7,1 m-es külső méretű, a városfallal kötésben és azon belül épített, 189 cm-es falvastagságú) négyszögletes tornyocskát 1548–49-ben Anton és Thoman kőműves mesterek vezetésével építették át. Védelmét a Musterregister szerint egy fertálmester irányításával 3 tizedmester, 27 legény egy kerek ágyúval és 15 szakállas puskával látta el. A négyszögletes toronynak fa előzménye is volt, amely az egyetlen ilyen szerkezetű, régészetileg igazolt védmű elem. Korábban Bakay Kornél és Benkhard Lilla is az északi oldalán rondellával történő megerősítését rekonstruálták. Benkhard legújabb, a toronnyal foglalkozó tanulmányában ezt visszavonta és egy íves, a városfalon kívüli, azaz külső pozíciós kaputoronyról beszél. Az íves kapu és ekkor még fahídja az 1746-os várost ábrázoló festményen szerepel. Új téglakőhídja 1764-ben készült, amelyet Szt. Lénárt és Donát ma is meglévő szobrai díszítettek. A Felsőkapu 1836-ban bontották le. Az 1990. évi műemléki és az 1994. évi gázvezeték építési munkálatok megfigyelései teszik teljessé a toronyról megrajzolható képet.

Schneller István utca: *Lombai-torony* (3. kép 2.). Szintén Bakay Kornél ásatott itt 1983-ban. Az 1546-ban épült patkó alakú, a városfalon kívülre terpeszkedő tornyot 1830-ban bontották el. A 15–16. századi járósínt (6 cm vastag terrazzo padló) a mai utcasínt alatt 160–200 cm-re volt.

Kelcz-Adelffy u. 3. szám: *Rókafok-bástya, Hohár-torony, Hóhér-torony* (3. kép 3.). Alapabb megismerését az 1994. évi műemléki kutatásnak köszönhetjük, amelyet Benkhard Lilla régész és Majtényi Klára művészettörténész végzett. Eredménye: 1. a védmű 1531-ban épült, 2. a torony nem azonos az iskola ma látható Hefele tervezte jezsuita Árvaház toronyszerű részével, hanem a mai épület belsejében található. Védelmére 1575-ben két fertálmestert, 3 tizedmestert és 27 legényt rendeltek. Legfontosabb fegyverük egy kerek vaságyú volt.

Várkör u. 37. szám: *Fürdő-torony, Halászkapu, Halász- vagy Középső-torony* (3. kép 4.). A rendszer utolsó elemeként épült. Erre 1551. évben kelt felirata utal, amelyről Chernel Kálmánnak, a város történetírójának híradásából tudunk. Védelmét 20 szakállas puskával 34 fős őrség látta el. 1835-ben bontották el. Sajnos a kérdéses terület régészeti kutatására eddig nem került sor. A műemléki kutatás azonban a torony helyét nagy valószínűséggel ide, a Bem József utcától délre fekvő telekre lokalizálta.

Várkör u. 25–29. szám: *Csigás-, Czigány-, Molzer- vagy Börtön-torony* (3. kép 5.). 1972-ben Károlyi Mária régész végzett leletmentést az ún. Szolgáltató-házzal kapcsolatos beruházással összefüggésben. A városfal alapozását 280 cm-en találta meg a városárokban, amikor már folyamatosan talajvízben dolgoztak. 1985-ben Bakay Kornél ásatott a toronyban és környékén. Szerinte a torony falazata nincs kötésben a városfallal. Feltételezte, hogy a helyén egy fatorony állhatott, ezért nincs a kőbástya kötésben a városfallal és lett visszabontva a fal a bástya megépítésekor. Az írott forrásadat szerint a torony 1533-ban épült, és kivitelezője ugyanaz a kőműves (Sylvester), mint a Rókafok-bástya esetében. A toronyban egy kút is volt. Lőréseit kívülről betömték, elfalazták. A feltárásokon 15–19. századi leletanyag és egy 1949-ben elrejtett ezüstérmekből álló kincslelet került elő. Védelmére 1575-ben egy kerek ágyú és 9 szakállas puska mellé 44 fős őrséget rendeltek.

1532-ben a külső vár, azaz a város két kaputornya (Alsó- és Ausztriai-kapu: 3. kép 6, 1.) tehát bizonyosan állt. A kutatók egyik része szerint további kettő, másik részük szerint öt torony létezett az ostrom időpontjában. Az összes (8) torony 1551-re készül el (3. kép). Az ostromforrások közül csak Paolo Giovio (Paulus Iovius) említi a védmű egyetlen elemét, az Ausztriai-kaput (3. kép 1.).

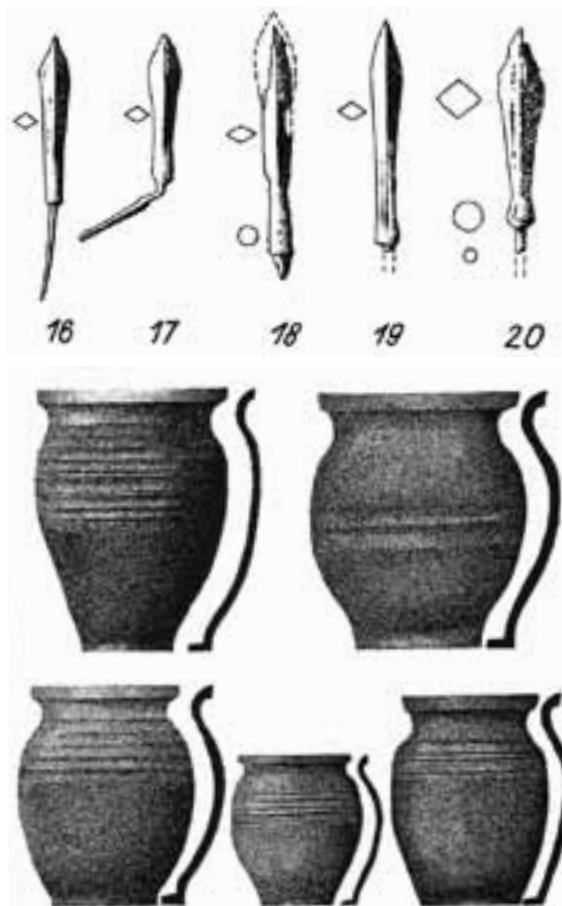
Hogyan függ össze a vár és a város védelme?

A város és vár csak együttesen voltak képesek a védelmi szerep ellátására. Mégpedig ebben a város védművonalának volt elsődleges szerepe. A vár ugyanis csak a végső menedékként jöhetett számba, önmagában képtelen volt a huzamosabb idejű ellenállásra.¹⁰ Az 1289. és 1532. évi ostrom eseményei is ezt az állítást igazolják. A város önálló védelme, azaz a városkapitányság intézménye csak később, 1575-ben jött létre.

Hornecki Steyer Ottokár *Oesterreiche Reimchronik*-jában olvasható *Albert* osztrák hercegnek (1282–1308) a *Kőszegi Iván* gróf birtokai ellen 1289 tavaszán 15 ezer fős hadsereggel indított büntető hadjárata. Ennek során Ágfalva, Sopron és Rohonc, valamint más települések elfoglalása után 1289. Szent Mihály napja (szept. 29.) és Mindenszentek napja között a kőszegi város és vár(ak)¹¹ ostroma is Albert győzelmével végződött. Az esemény számunkra most fontos tényei a következők voltak. A város előtt a támadók 11 napig várakoztak, majd egy rohammal – a faltörökkel rést ütve a falon – bevették a várost. Bejutásukat a magyarok

10 Lásd Szigetvár 1566. évi ostrománál Zrínyi Miklós esetét.

11 Bakay Kornél szerint ekkor még élt, létezett a Felsővár (Óház), amit szintén megostromolhattak. (Lásd ugyanezen kötet 8. epizódját!). Elképzelhető azonban, hogy a forrásban olvasható, az ostromlókra és a védőkre vonatkozó számadatok eltúloztak.

4. kép: Fazekak és nyílcsúcsok az 1289. évi ostrom korából (Holl 1992. és Bakay 2001. nyomán)

fapaliszádra vonatkozó adatait. A város ostrom közbeni felgyújtása pedig nyilvánvalóan azonosítható a Szt. Katalin templomnál¹³ megfigyelt égett, pusztulási rétegek közül talán az elsővel. Ugyanakkor az is érdekes, hogy ennek az ostromnak az időtartama nagyjából azonos az 1532. évvel. Ennek magyarázata talán az őszi, esős időjárás lehet. A védők és támadók íjászai ugyanolyan vas nyílcsúcsokat és hasonló cserépedényeket (4. kép) használtak.

Az 1532. évi augusztusi ostrom eseményeit – napi bontásban – Szulejmán szultán naplója alapján vázolom. S ha az adott nap eseménye egy más forrással összeegyeztethető vagy kiegészíthető, akkor azt is ott idézem. Külön jelölöm, ha a nap eseményéről más forrás is tudósít. Az ostromot a 60–80 ezer fős sereg vezére, Ibrahim pasa irányította, akit Jurisics korábbi (1530) követjárásából személyesen ismert. A várvédők létszáma: kb. ezer helyi és bemenekült hadra fogható férfi, 800 asszony, 2300 gyerek. Hogy volt-e és hogy mennyi lovas katona, arról lezáratlan a vita a történeti szakirodalomban.

5. szerda: a török felvonulása elkezdődött. (Pangratz Swankler kőszegi jegyző leírása. – 5. kép)

12 Lásd a 10. epizód 5. 1. képét!
13 Lásd a 10. epizód 2. 2. képét!

lakta városba, az itt élő németek segítettek. A várost felgyújtották, abban szabadrablás kezdődött, miközben a városlakók többsége az értékeit a várba menekítette. Ezután az ostromlók pajzsokkal, létrákkal, faltörő kossal, kőhajító gépekkel és ostromtornyokkal vívták a várat. A vizesárok miatt sikertelen kísérlet volt, hogy ásott alagúton át jussanak be a várba. Végezetül a védők meghátráltak, átadták Albertnek a várat. 800 asszony, valamint feleannyi gyerek, továbbá a férfiak lóval szabadon elvonulhattak. A férfiak páncéljait az osztrák katonák elvették. Bakay Kornál szerint Albert csapatai közben a Felsővárat (Óház) is sikerrel bevették. A város és a vár védelmének összefüggésére a *Contiunatio Vindobonensis* 1289. évi bejegyzése így utal: „... és amikor a várost nem tudták tartani, a várba vonultak vissza ...” Ez a forrás – ellentétben az előzővel, ami ilyeneket nem említ – városfalakról és bástyákról ír, sőt, ezek ostrom közbeni, sározással történő védői javításáról. Hogy a városnak valami védműve ekkor már lehetett, azt az utóbbi évtizedben a Fő tér – Városháza utca sarkán és a Jurisics téren feltárt fapaliszáddal erősített széles és mély vizesárok¹² bizonyítja. A sározással történő javítás megerősíti az ásatások

5. kép: Pangratz Swankler kőszegi jegyző 1532. évi ostromleírása (Fotó: Söptei Imre)

6. csütörtök: az elővárosokért folyik a küzdelem a törökkel. (Vagyis a Magyar- és Németvárosért. Tudjuk meg Jurisics ugyanezen a napon több helyre elküldött leveléből.)

7. péntek: a szultán Gencsen táborozik, Kőszeg ostromára a parancsot kiadták. Az ágyúkat odavitték. (Jurisics felgyújtja az elővárosokat. Pangratz Swankler kőszegi jegyző.)

8. szombat: a pasa a város alatt táborozik. Sok eső esett.

(Dzselálzáde Musztafa leírásából: egy török seregettestet a kőszegi várból a mezőre kijövő lovasok megtámadtak. Jurisics ostromlétrás, négy oldalról indított támadásról ír. Ágyúzni kezdik a várost: Pangratz Swankler kőszegi jegyző.)

9. vasárnap – 16. vasárnap: esőzés.

(9–10. vagy 11–12-én tűzpárbaj: Pangratz Swankler kőszegi jegyző. 16-án este löveti a török a várost: egy névtelen levele az Alsó-Ausztriai főkapitánynak, kelt aug. 17.)

17. hétfő: az aknákat a védők észreveszik és megsemmisítik.

18. kedd: jeges eső.

19. szerda: két akna felrobban, volt roham, de nem tudtak betörni. (A tényeket Dzselálzáde Musztafa megerősíti.)

20. csütörtök: Ibrahim pasa parancsot ad az árkok fával történő feltöltésére. A várból egy levelet dobtak ki, hogy szabad elvonulás fejében feladják azt. Ezt azonban rövidesen visszavonták.

21. péntek: egy akna felrobban és meglehetősen nagy rést nyitott. A behatolás azonban nem sikerült. (Dzselálzáde Musztafa két helyen robbantott aknákat említ.)

22. szombat – 23. vasárnap: esőzés.

24. hétfő: fahordás.

25. kedd: a fa már a várral azonos magasságú.

(Négy napig építették a fatornyokat: Paolo Giovio leírása. Dzselálzáde Musztafa: volt, amelyik fatornyot a védőknek sikerült felgyújtaniuk. Jurisics ezt 28-i eseményként rögzítette.)

26. szerda: Jurisics békét kért a pasától. Ő elfogadja. Egyébként esett az eső.

(Dzselálzáde Musztafa: ugyanezt írja.)

27. csütörtök: jelentik a szultánnak a vár elfoglalását.

(Délután heves ostrom volt: Pangratz Swankler kőszegi jegyző. A szultán elvonul: Istvánffy Miklós.)

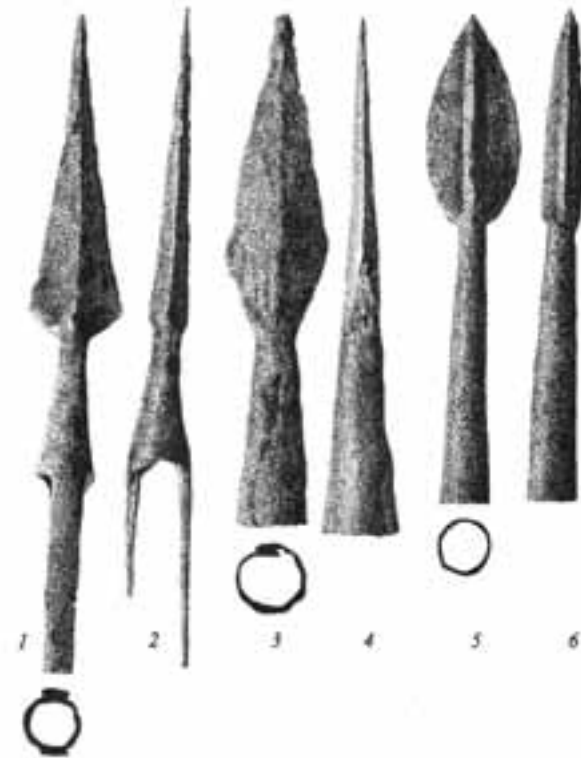
28. péntek: a szultán tábora Szakonynál, amelynek közelében Ibrahim pasa és a bégek hódolnak neki.

(Dzselálzáde Musztafa: a sereg elvonul. Reggeltől délután egy óráig heves ostrom volt: Pangratz Swankler kőszegi jegyző.)

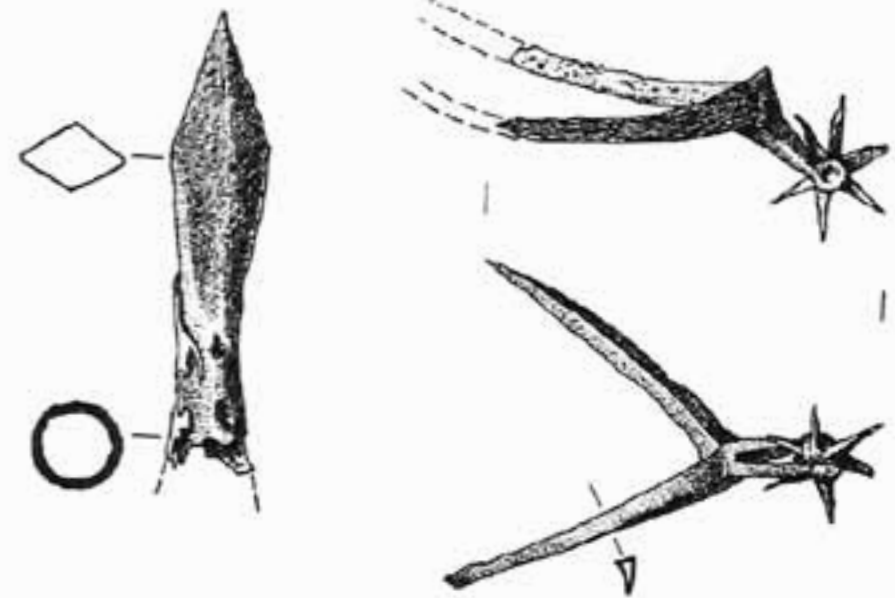
29. szombat: Sopron elfoglalása. Ferdinánd követeinek elbocsájtása.

Az ágyúkat a szőlőhegyekben (Dzselálzáde Musztafa, Jurisics) állították fel, ahonnan a lakóházakat is lőtték. Az aknák egy részét a víz omlasztotta be, másik részüket ellenaknákkal ártalmatlanították, de volt, amit sikerrel felrobbantottak.

A várnak és a városnak a védelemben játszott összefüggését Jurisics Miklós így írta le I. Ferdinánd királynak augusztus 28-án kelt levelében: „... meg akartam tartani a várost. A vár ugyanis a városfalakon belül áll, s ameddig a város tartja magát, addig tartható a vár is, de tovább nem.” Ugyanő 28-i dátummal a fal három helyen történő leomlását és ezek közül két szakaszon történő két sikertelen behatolási kísérletet ír le. A város jegyzője egy helyen, 10 öl hosszan leomló falról és sikertelen behatolási kísérletről ír. 30-án kelt levelében Jurisics azt állítja, hogy a tárgyalások közben két roham is volt. Mivel ezek kapcsán a fatornyok alkalmazását említi, ezeket a rohamokat az északi oldalra helyezem.

6. kép: Vaslándzsák az 1532. évi ostrom korából (Bakay 1996. nyomán)

7. kép: Nyílhegy és sarkantyú az 1532. évi ostrom korából (Holl 1992. nyomán)

Bakay Kornél 1995. évi megfigyelése szerint az északi városfal egy szakasza az ostrom során leomolhatott, ugyanis a Felsőkapu kutatása során egy másként rakott falszövetet tapasztalt. Paolo Giovio leírásában említi az Ausztriai-kaput és utal valószínűleg a Rókafok-bástyára is. Az északi oldalt ágyúzták, illetve innen két, 3 rőfös¹⁴, rétegenként keresztbe rakott fákból épített, a város kapujánál is magasabb ostromtoronyból lőtték ijászok a falakon lévőket, de a városban mozgókat is. Egyidejűleg a város déli oldalának a megtámadásáról is tudósít, valamint aknák ásását is említi. Leírja, hogy a leomló falakon belül a védők sáncokat emeltek. A város jegyzője három fatornyot említ.

Holl Imre a belsővár nyugati oldalán, a falsoros nyugati, külső fala egy kb. 18 m-es szakaszának leomlását és más módon történő újraépítését figyelte meg (**1. kép** – kettős szaggatott vonallal jelölve). A falak leomlasztása több ostromforrásban szerepel, de ezt a helyet egyikben sem írták le azonosítható módon.

Dzselalzáde Musztafa jóvoltából tudjuk, hogy a város északi, keleti és déli vizes árknak a falak magasságáig történő feltöltését két nap alatt elvégezték. A faanyagot az ostromot követően a városlakók nyilván az épületek és a védművek javítására és téli tüzelőként használhatták fel, azaz nem számíthatunk arra, hogy nyomukat régészeti kutatással megtalálhatjuk. Kivételt esetleg egy felgyújtott torony nyoma jelenthet.

A fenti kérdések eldöntése egy következő kutató generáció feladata lesz, és kell, hogy legyen. Elképzelésem helyessége, vagy tarthatatlansága csak régészeti feltárással összekapcsolt műemléki kutatással dönthető el.

A védők és a támadók milyen fegyvereit ismerjük a feltárásokból?

Tudnunk kell, hogy az elkészített fegyver és annak alapanyaga (pl. vas) értéket jelentett. Azonnal újra lehetett használni az ellenfelét is, akár azonnal, fegyverként, de később alapanyagként is. Legyen az nyílvevessző, lándzsa, kard, szablya, pajzs, kőhajítógép- vagy ágyú, szakállas puska, vagy utóbbiak kő-, netán vasgolyói. Valószínűleg ezzel magyarázható, hogy a régészeti ásatásokon elég kisszámú fegyver került elő. Az 1289. évi ostrom idejéből származó vas nyílhegyeket (**4. kép** felül) ismerünk. Az 1532. évi ostrom emlékei a különböző vaslándzsák, nyílhegyek és sarkantyúk (**6–7. kép**), amelyek szintén a kőszegi múzeum gyűjteményének becses darabjai.

Az 1870-es évek első felében, amikor Chernel Kálmán várostörténeti monográfiájához a városházán a levéltár iratait tanulmányozta és azokból az adatokat gyűjtötte, megjegyezte, hogy ott számos ereklyét látott. Ezek egyikéről így írt: „Itt őriztetik *Jurisich Miklósnak a török ostrom alatt használt, most már meglehetősen szétroncsolt zászlója*;...”

14 Összességében 2 m körüli hosszúságot jelent. 1 rőf hossza más volt pl. Bécsben, Pozsonyban és Budán.

IRODALOM

BAKAY Kornél: Árpád-kori vár, lakótorony és védmű Kőszegen. – *Savaria, a Vas megyei Múzeumok Értésítője* 19/2 (1990/1991) 45–79.

BAKAY Kornél: *A középkori Kőszeg*. Kőszeg, 2001.

BARISKA István: *Kőszeg ostromának emlékezete*. Budapest, 1982.

BARISKA István: Kőszeg bortermeleése a 13–18. században. – In: Mayer László – Tilcsik György (Szerk.) *Előadások Vas megye történetéből IV.* Szombathely, 2004. 15–28.

BARISKA István: Kőszeg etnikai képe a 13–16. században. – In: Mayer László – Tilcsik György (Szerk.) *Előadások Vas megye történetéből IV.* Szombathely, 2004. 115–127.

BENKHard Lilla B.: A kőszegi védműrendszer. – In: Bariska István – Söptei Imre (Szerk.): *Kőszeg 2000. Egy szabad királyi város jubileumára*. Kőszeg, 2000. 35–58.

BENKHard Lilla B.: A kőszegi Felsőkapu-torony kutatása. – In: Bardoly István – Haris Andreea (Szerk.): *Détshy Mihály 80. születésnapjára. Tanulmányok*. Budapest, 2002. 397–414.

BENKHard Lilla B.: Kőszeg város déli védművei. – In: Mayer László – Tilcsik György (Szerk.): *Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára*. Szombathely, 2003. 155–181.

BENKHard Lilla B. – MENTÉNYI Klára: Kőszeg városfalai és városi vára. – *Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele* 5:1 (2007) 137–147.

BENKHard Lilla B. – MENTÉNYI Klára – PAP Ildikó Katalin: Milyen volt valójában a középkori Kőszeg? – *Kőszegi Lapok*. Helytörténeti folyóirat. 2015. évi 3. szám

CERNEL Kálmán: *Kőszeg sz. kir. város jelene és múltja. Első rész: Jelenkor*. Szombathely, 1877. *Második rész: Múltkor*. Szombathely, 1878.

CERNEL Kálmán: A kőszegi felső- és alsóvár története az Árpádház alatt. – *Századok* 1869/2. szám 98–105.

HOLL Imre: *Kőszeg vára a középkorban*. Budapest, 1992.

ROSNÁK Márton: *Die Belagerung der Königl. Freystedt Güns im Jahre 1532. aus gelichzeitigen Schriften und Urkunden, auch gedruckten glaubwürdigsten Denkmalen*. Bécs, 1789. (A magyar szöveget gondozta és közreadta: Bakay Kornél – *Savaria, a Vas megyei Múzeumok Értésítője* 19/2 (1990/1991) 107–144.

10. EPIZÓD ÉS KIRÁNDULÁS

A Jurisics tér arculata

Milyen lehetett a középkorban a mai Jurisics tér, azaz a középkori városmag? Ez maga volt az alapított város? Mit tudunk a piactér, templom és temető együtteséről? Hol, mikortól és meddig álltak a fa- és a kő, a lakó- és a középületek itt? A Fő tér 2006. és a Jurisics tér 2009–2011. évi megelőző feltárásai az uniós forrásokból történő felújítások előtt folytak és számos új eredményt hoztak. Mindezekkel érdemes röviden megismerkedni.

1. kép 1: A középkori város szerkezete (Holl 1992. nyomán, kiegészítve),

1. kép 2: Kályhacsempe töredéke Kószeg címerével, 1670 (Bakay 2001. nyomán)

1532. évi ostrom közötti formája ma még részleteiben igazából ismeretlen. A 2006. évi Fő téri és a 2009–11. évi Jurisics téri ásatások eredményei azonban azt sejtetik, hogy egy a ma-inál keskenyebb, de ugyancsak háromszögletű, észak felé szétnyíló alaprajzú térre, pontosabban településszerkezetre kell gondolnunk. Ennek keleti határát az Ős-Gyöngyös talajtani viszonyaiból következő lejtés szabta meg, aminek a peremén a 13–14. században egy kb. 7 m széles és kb. 3,5 m mély vizesárkot alakítottak ki, belső oldalán fakerítéssel. Az ároknak egy-egy szakaszát mindkét fent említett feltáráson (2. kép 1/3. és 5. kép 1.) megtaláltuk. A tér-

1 A két rétegben felvitt – alul sötét, felül világosabb – vakolatréteg felső, világosabb rétegébe karcolták a mintát, majd e szerint kaparják le azt. Így a minta szerint előtűnik az alsó, sötétebb réteg, ami a háttár, a fehér vakolat pedig a motívum lesz. Szgrafitto = kaparni, olasz eredetű szóból.

A mai Jurisics teret a 18. században Templom térnek (Kirchenplatz), a 19. században pedig Fő piacnak nevezték. A városban ekkor ugyanis már számos piachely volt. Ezek a középkori városon, a városfalon, a mai belvároson kívül helyezkedtek el. A Fa piac a mai Árpád-téren, a Flórián piac, a szobortól nyugat felé, a Vásár piac a szobortól kelet felé, a mai Várkörön egészen az Árpád-házi iskoláig, a Sertés piac a Várkörre vezető Rákóczi utca és a Szabó hegyre vezető út elágazásában, a Marhavásártér pedig nagyjából a mai városi sporttelep helyén, a Gyöngyöstől nyugatra elterülő ártéren volt.

A város mai szerkezete (azaz térhálózata) a 16. századit őrzi, úgymint fallal körülvett, nagyjából négyszögletes alaprajzú város. Ettől délre a Magyar-, vagy Alsó- és északra a Német-, vagy Felsőváros, másként Sziget (1. kép 1.) terült el. A mai Jurisics tér a középkori fallal övezett városban (1. kép 2.) helyezkedik el. Ez egy csúcsára állított, szinte derékszögű háromszög (2. kép 1.). Ennek elvágott csúcsa az ún. Hősök tornyánál van, derékszögének vonalát pedig a mai Chernel és Bem utcák végpontjai adják. Nyugati oldalán található a városháza, a tér északi részén és képzeletbeli szélén ma a Szent Imre és a Szent Jakab templom áll, az át-fogó keleti szegélyét a szgrafitto-dízes¹ házak képezik. A tértől északra és vele – a Szent Jakab templommal – összeépülve, szerves egységben a hajdani bencés rendház található. A térnek az alapítás és az

nek az 1532. évi ostrom után megépülő keleti, emeletes kőépületei azonban már ezen az árkon kívülre, keletebbre, de még nagy szilárdságú, igaz lejtős altalajra kerültek.

A vár a 13. század utolsó harmadában alapított város északnyugati sarkában állt. A város tehát a vártól délre és keletre helyezkedett el. 13. század végi pontos kiterjedése azonban máig nem ismert, csak szórványos és igen eltérő minőségű adataink vannak. Ezek a következők: a Zwinger környékén 2 db szórvány edénytöredék, a Zwinger és a Hősök tornya között húzódó városároknak kialakított park vízvezetése során megfigyelt Árpád-kori gödrök, valamint a Fő tér – Városház utca sarkán feltárt árok és házrészlet, továbbá a Szent Katalin templomszentélye. Központját plébániatemploma és annak fallal övezett temetője (3. kép 1–2. és 5. kép 2.), valamint az ezektől délre elhelyezkedő piactér képezte a kúttal és a pellengérel. Észak felé enyhén emelkedő főutcája a későbbi déli (mai Hősök tornya) és az északi kaputorony vonalában haladt, mindössze kb. 300 m hosszúságú. Ennek a 16. században kőalapozású, fadorongút² változata keleti irányból kanyarodott rá az Alsókapura. A kutatók többsége Árpád-kori plébániatemplomként a Szent Katalin templomot határozta meg, míg Bakay Kornél a legkorábbi plébániatemplomot a várban képzelte el. A Szent Katalin templom földpadlós, félköríves keleti szentélyét és hajójának vállát Pap Ildikó Katalin régész 2010–11-ben a Szent Imre templom sekrestyéje mögött (2. kép 2.) tárta fel.³ A szentélyben több égés (azaz pusztulási) réteget figyelt meg, s megállapította, hogy azt még a 15. században gótikus stílusban ötszögűvé bővítették.

2 Ilyen dorongutak a Magyar-, de a Németvárosból is ismertek. Sajnos az előkerült részleteket a kivitelezők mindenütt elpusztították, így bemutatásuk szóba sem kerülhetett.

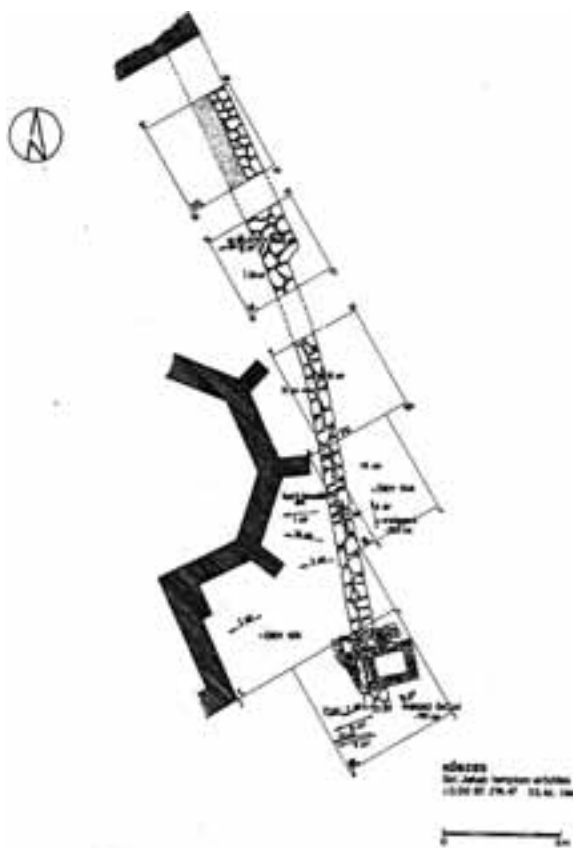
3 A maradvány alaprajzi bemutatását a mai járószinten lett volna célszerűbb bemutatni és mellé értelmező rajzot, szöveget elhelyezni a helyiek és a turisták tájékoztatása érdekében.

2. kép 1: A középkori tér képe az Árpád-kori árokkal (=3) (Benhard – Mentényi – Pap 2015. nyomán)

2. kép 2: A Szt. Katalin templom szentélye egy csontház részletével (Fotó: Pap Ildikó Katalin)

3. kép 1: Sírok a Szt. Jakab templom körül
(Bakay 2001. nyomán)

3. kép 2: Metszetrajz a temető szintjeiről
(Bakay 2001. nyomán)

pillér és a csúcsíves, pálcatagos, fiatornyos kapu maradt meg. (Minden más barokk.) 15. századi szentélye a mai járószinttől 360 cm mélyre van alapozva. A főhajónak a szentély felőli legkeletibb zárókövén a Garai-család címere látható, akik a vár és a város birtokosai 1441-ig voltak. A déli hajó szentélyének keleti falán 1937-ben találták meg és restaurál-

4 Ma a miseruha a Magyar Nemzeti Múzeumban található, miután 1911-ben Kincs István apát-plébános eladta.

Talán a temetőtől északra lehetett az 1289-ben a Habsburg Albert ostroma során elpusztult, ismeretlen méretű Ferences rendi templom és kolostor. Ezt a feltételezést azonban máig semmilyen hiteles régészeti adat nem erősítette meg, ahogy a Kálmán, győri püspök (1336–1375) által alapított utódját sem. Későbbi, ráadásul pontosan nem ismert alapítású a Szent Jakab templom. Bakay Kornél 1485 körülre tette az új plébániatemplom felszentelését. Utóbbi az 1486-os gótikus kehely és az ún. Erzsébet kazula⁴ alapján gondolta, mert e tárgyakat – véleménye szerint – valószínűleg az új templom felszerelésére készíttethette a város. A templom belsejében máig nem volt sem régészeti, sem műemléki kutatás, ami a templom történetének megrajzolásában segíthetne. Ugyanakkor a Kelcz-Adelffy utca 13. számában 1982-ben előkerült késő gótikus, 15. század második feléből, végéről származó emlékek (pl. terrakotta karzat- és keresztelőmedence (6. kép 2.) valamint a déli kapu töredékei) jól egészítik ki az 1964-ben, Tóth Melinda által vezetett külső műemléki feltárás eredményeit. Mentényi Klára feldolgozása alapján ma már világos, hogy a templom nem egy folyamatos építés eredménye. A háromhajós templom mellékhajói nem azonos méretűek (a déli szélesebb, mint az északi), a mellékhajók falai és falpillérei korábbiak, mint a csarnok boltozata. Ugyanakkor ez utóbbi és a még fiatalabb szentélyek boltozatai is eltérnek egymástól. A templom déli kapuját talán 1653-ban bontották el. A külső kőbélletet 1982-ben találták meg, ami ma belül tekinthető meg. A nyugati gótikus homlokzatból a két támasztó-

ták⁵ azt a falfestményt, amely az ún. Palástos vagy Köpönyeges Máriát ábrázolja (6. kép 1.). A kutatás a legkorábbi, azaz Anjou építési időszakban készültek határozta meg. Máig kérdéses, hogy a templomépület milyen összefüggésben van a Bakay Kornél által feltárt tornyokkal megerősített temetőkerítéssel. A templomra vonatkozó írásos adatokkal csak a 16. századtól rendelkezünk. Megépülése után a Szent Katalin templom valószínűleg csak már mint temetőkápolna működhetett tovább. A temető kőkerítésén a bejáratot a két templom között, a nyugati oldalon (5. kép 2.) Pap Ildikó Katalin ásatásán találták meg. A kerítést azonban, hogy területet nyerjenek, visszabontották (a tetejét 130 cm mélyen tárta fel Bakay Kornél), hiszen arra már a 16–17. században sírokat is ráástak (3. kép 1–2.). Az eddig, hiteles régészeti feltárásból összesen megismert 111 sír 200 cm mélységig került elő (3. kép 2. és 5. kép 2.). Ezt a sírkertet az 1670-es évekig (4. kép) használták.⁶ A protestáns magyar hívek számára a város, mint kegyúr 1615–18 között megépíttette a legdélebbre álló Szent Imre templomot. A németek temploma ekkor a Szent Jakab volt. A városi jegyzőkönyv 1671. május 21-i bejegyzéséből pedig megtudjuk: „kis kápolnácska vagyon az Öregh és a kis templom között, mely régen a Magyarik temploma volt, elrontassék és a kisebb templom belőle nagyobbra építtessék.” A templomok térbeli helyzete és a történeti adatok alapján megállapítható: 1. az elrontandó a Szent Katalin, 2. az „Öregh”⁷ a Szent Jakab, 3. a kisebb templom” pedig a magyar, a Szent Imre templom. Az egymást követő templomépítések (Szent Jakab és Imre),

5 Dex Deéd Ferenc restaurálta.

6 Megjegyzés a városi temető kérdéséhez. 1618-tól (?) létezett egy ún. Ótemető a Magyarvárosban, a mai Temető utcában álló Nepomuki Szent János-kápolnával szemben a Velemi út bal oldalán. Területét Inkhoffer Gáspár biztosította a város számára. Ezt 1661-ben azonban már be is zárták, mivel az 1632-ben nyitott, ma is ugyanott (a Temető utcában) létező sírkertbe történő temetkezésre kötelezték a polgárokat.

7 A szó a középkorban „nagy” jelentésű is.

4. kép: I. Ferdinánd 1548-ban vert szórvány ezüst érméje a temetőből (Bakay 2001. nyomán)

1.

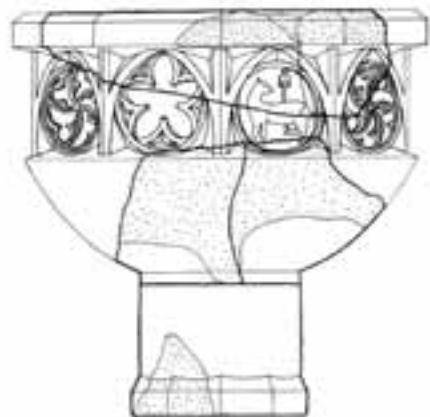

2.

5. kép 1: Árpád-kori árok és fakerítésének oszlophelyei a Fő téren (A szerző felvétele, 2006) 2: A Szt. Katalin templom körüli temető bontása a temető kerítésével és annak kapunyílásával (Fotó: Pap Ildikó Katalin)

6. kép 1: Az ún. Palástos vagy Köpönyeges Mária falfestménye a Szt. Jakab templomban (Fotó: Trifusz Péter)

6. kép 2: A templom késő gótikus keresztelőküzdő medencéjének rajza (Mentényi 2002. nyomán)

majd bővítések (Szent Jakab /?/ és Imre) mindig a temető ellenére és sérelmére történtek. A temetőben tehát időnként nagyszámú sírt exhumáltak⁸ és helyezték el közös „sírba” (csontházba – lásd a 2. kép 2. alsó részén).⁹ Talán ezzel magyarázható az a meglepő és meglehetősen furcsa tény, hogy a temetőben történt két régészeti ásatás egyikén sem találtak egyetlen, a 13–14. századra keltezhető tárgyat. Furcsállom ezt, mert úgy vélem, hogy az exhumálások közben minden viseleti elemet (pl. ékszer, szíjcsatot) 100 %-osan összegyűjteni szinte lehetetlen volt. A Szent Jakab és a Szent Imre templomok belseje rejthet még esetleg korai temetkezéseket, ott, ahol a kriptákkal nem bolygatták meg a talajt. Bolygatatlan, korai (13–14. századi) sírokra a téren még a Szent Katalin templomtól délre, de csak a városkút előtti néhány méterig lehet számítani, ahol épület általi komolyabb bolygatás soha nem volt. A kúttól nem túl távol, attól néhány méterrel délre állhatott hajdan a városi pellengér.¹⁰

A város és így talán a tér történetében is fordulópontot jelenthetett Károly Róbert 1328. évi június 3-án kelt oklevele, amely településünket a királyi városok sorába emelte. 1336. évi oklevelében pedig 10 évi adómentességet biztosított, amelynek összegét a városfalak megépítésére kellett fordítani. Ugyanakkor a Garaiak 1392 és 1441 közötti tulajdonlása is igen fontos változásokhoz vezetett. Például a vár és a Szent Jakab templom átépítése, zsidók betelepítése a belvárosba. A tizedet¹¹, ahol éltek még a 16. században is a Judengasse nevet viseli (ma a Kelcz-Adelffy utca). Az idegenek által megszállt északi külváros ma is Gyön-

gyös elnevezésű utcája (Günsengasse) egy 1437-ben kelt oklevélben szereplő legkorábbi utcanévünk. A város 1445–1648 között az Alsó-Ausztriai Kamarához tartozva Habsburg zálogvárossá vált, s közben csak rövid ideig, Hunyadi Mátyás alatt (1483–1490) volt a Magyar Királyság része. Zálogbirtokosa 1529–1543 között a várvédő Jurisics Miklós, majd 1556–1572 között unokaöccse, neuhofi Jurisics Miklós.¹² *Városcímerét III. Frigyes német-római császár 1446-ban adományozta (1. kép 2.), 1648. november 6-án pedig III. Ferdinánd német-római császár ismét szabad királyi várossá nyilvánította.*

Feltételezem, hogy a valamilyen módon – talán a keletihez hasonló, a fent már leírthoz hasonló vizesárok és fakerítéssel – a vár északi tornyai vonalában észak felől lezárt település, igazán bővülni első lépésben csak keleti irányba tudott. Ezért a temetőt és a teret keletről határoló, belső oldalán fapaliszáddal megerősített árkot betemethették (?) és keleti irányba terjeszkedtek. Ezt követően, de még az 1532-es ostrom előtt épülhetett meg a mai Jurisics tér 1. számú ház alatt a László Csaba budapesti régész által feltárt faszerkezetes, minden bizonnyal földszintes épület és feltételezett északi szomszédai. A keleti vizesárok új nyomvonalára ezekről távolabb, keletre valószínűleg a 14. század végén alakulhatott ki, talán már ott, ahol a későbbi, az 1532. évi ostromkor élő, ma is jól ismert védelmi vonal volt. Nagy valószínűséggel csak ekkor jött létre a piacteret, a Szent Katalin templomot és temetőjét keletről elkerülő utca, amely az Alsókapunál ágazhatott le a főutcából. A tér nyugati oldalán – talán csak a városháza kivételével (7. kép 1.) – szintén faszerkezetes, paticsfalú¹³, földszintes házak álltak, talán már ekkor is fűrészfogas utcai beépítéssel. Ez a beépítési mód valószínűleg az egyenetlen terepviszonyokkal és nem a védekezéssel hozható összefüggésbe. Ilyen faszerkezetes, paticsfalú ház volt a Benkhard Lilla régész és Mentényi Klára művészettörténész¹⁴ által vizsgált Rajnis u. 3. számú épület valószínűleg 1532-ben elpusztult előzménye is. Ennek romjain a 16. században emeltek az első kőépületet. A faszerkezetes épületek legalább kétszeri (1289, 1532) pusztulását,

7. kép 1: A Városháza (Jurisics tér 8.) homlokzata, 2: A Városháza északi oldalfala alul gótikus, felül reneszánsz ablakok kökereteivel

8 Az emberi maradványok kiemelése a sírból.

9 Latinul ossarium – ejtsd: osszáríum. A középkorban ez többnyire kis kő- vagy téglapépületet jelent. Temetői régészeti feltárásain azonban olyan gödröket is feltártunk (jómagam pl. a Pápa melletti Kéttornyúlak templom körüli temetőjében), amelyekbe a korábbi, megbolygatott csontradványokat összegyűjtötték.

10 Az egyetlen hazai, eredeti helyén álló kőpellengér Fertőszentmiklóson látható.

11 Az 1575. évi Musterregister szerint a városvédelem szervezeti alapegységei, amelyek élén tizedmester áll.

12 Utóbbi a Felsőkapu melletti, a Rajnis utca 11. számú ház elődjének legkorábbi ismert tulajdonosa.

13 Sározott agyag, amely megőrzi a faszerkezet lenyomatát.

14 Lásd Őket a 12. epizód 5. képén!

8. kép: A Jurisics tér 12. szám 16. századi festett oroszlános homlokzata a barokk alatt

9. kép: A Jurisics tér 14. szám 16. századi udvari, festett homlokzata (A szerző felvételei, 2015)

és pusztulhatott el. A magyar címer freskója feletti latin szalagszövegbe rejtett évszám szerint a szöveget 1668-ban festették, ami a bővítés záróévét jelenti. A ma látható címerképek

15 Ma a Patika Múzeum épülete.

16 Kőszeg Város Levéltára 1597-es iratkötegében (Acta Miscellanea) egy német nyelvű számla, amelynek fordítása: „Festékek a napórához. 2 g cinóberért, 2 g vörösbarnaért, 3 g 6 d kékért, 6 g 3 d ólomsárgáért, 4 g ólomfehérért, 5 g krétáért, 9 g zöldért, 10 g sáfránért, 2 g enyvért, összesen 2 fl 3 g 9 d, Joannes Saggitarius, városi írnok, saját kezűleg.” Az irat hátoldalán: „Kivonat a Városháza napórája ügyében.”

pontosabban leégését harci események okozták. Ezt az állításomat a Szt. Katalin templom szentélyében történt megfigyelések – lásd fent – is megerősítették. Az 1532. évi ostromban leégett faszervezetes lakóházakat tehát a 16–17. században fokozatosan kőépületek váltották fel. A Jurisics tér 13. és 15. szám házak a műemlékes épületkutatások eredményei szerint bizonyosan a 16. század közepe körüli, azaz az ostrom utáni időszakból származnak. A tér keleti oldala zárt, egyenes beépítésű épületekből áll, az udvari homlokzatukon késő reneszánsz falfestéssel. Mindössze a Jurisics tér 15. számot helyezték keletre, ezért a 13. szám¹⁵ északi oldalának földszintjén szintén egy ablak kőkerete őrződött meg.

A mai Jurisics tér nyugati házsrának fontosabb, minket most érdeklő, korai adatai a következők. A 6. szám, az ún. Tábormokház földszintjén a műemléki kutatás megtalálta a déli városfal védőfolyosóját, azaz gyilokjáróját, déli szárnyán pedig a kettős ívű, 17. századi függőfolyosót. A 8. szám a Városháza (7. kép 1.), amelynek épülete talán a 14–15. század óta folyamatosan ezzel a szereppel rendelkezik. Északi falán három gótikus ablak van (7. kép 2.). Ezek azt bizonyítják, hogy erre az oldalára eredetileg nem falaztak épületet. Az épület bővítése 1597-ben kezdődött. Ekkor reneszánsz stílusú emelettel – erre utal az északi oldal emeleti ablakkerete és az udvarról nyíló emeleti feljáró lépcsőházának ablaka – és oromfallal látták el. Déli falára festett napóra¹⁶ került. Ez a Tábormokház építéskor (1710–1716) veszítette el funkcióját

1864–1896 között készültek. A 12. szám (8. kép) homlokzatán ágaskodó, festett oroszlán Hunyadi Mátyás címerállata, ami 1483-ban Kőszegen kiadott német nyelvű okleveleinek pecsétképén is látható. A 14. szám az udvarán szgraffitós, tulipános váza és rozetta-díszes függőfolyosóval (9. kép) és a 16. század végétől meglévő, többször megújított napórával. Ez eredetileg két ház összevonásából keletkezett, amit a kőkeretes ablakok eltérő magassága és kiosztása bizonyít. A Szent Jakab templommal szemben nyíló Sarkos / Felső / Úri és ma Chernel utca torkolatát a tértől észak felé követő Rajnis utca 1. szám Chernel utcai homlokzatán szintén szgraffitó-díszítést találtak.

A tér keleti oldalának legdélebbi háza a fent már említett történetű 1. számú (10. kép), faszervezetes előzményével. Az 5. számú ház földszinti, középkori üzletének bejárata ma a kávéház ablaka (korábban könyvesbolt kirakata). Ilyen bejáratozatot találtak észak felé, a szomszédos épületeken is. A 7. számú ház az ún. Szgraffitós-ház, amelyben ma a Garabonciás pizzeria található. Földszinti, boltzott, nagy üzletének ajtaja ugyanolyan, mint az 5. számúé, emeleti bővítése a 16. század közepén készült (11. kép). Homlokzati díszítésének fő eleme: geometrikus mezőben tulipános váza, alatta két rozetta-díszel. Az ablakok feletti latin felirat I. Rákóczi György erdélyi fejedelem 1637-ben kiadott énekeskönyvének jelmondata, ami 1668-ban készült (12. kép). A ház utcafrontjának emeletén díszterem van, amelyet a Kőszegen a máig ismert egyetlen, 17. századi mennyezetfreskó díszít. A középkori városképhez mindenképpen hozzátartozik a tér keleti oldalának folytatásában található Schneller István u. 1. számú házában korai története. Több,

10. kép: A Jurisics tér 1. szám 16. századi homlokzata

11. kép: A Jurisics tér 5–13. számú épületek 16–17. századi homlokzata

12. kép: A Jurisics tér 7. szám homlokzatának részlete (A tér épületeit a szerző fotózta, 2015)

jobb és rosszabb átalakítás és kutatás, felújítás célpontja volt. A 16. században épülhetett, de 1666-ban már átalakították, amire a kapu feletti évszám utal.¹⁷ A homlokzatán és oldalán ez is szgraffító-díszes, de festett is volt.

Végezetül itt kell megjegyezni, hogy – véleményem szerint félrevezető, logikátlan és felesleges utca elnevezések (Rajnis, Széchenyi, jelenleg Schneller) ellenére – a középkori (14–17. századi) tér az Alsókaputól a külső vár bejáratáig terjedt. Északi oldalának legmonumentálisabb épülete ma az ún. Bálház, amelyben Liszt Ferenc adott koncertet. Egy ilyen szerkezetben ugyanis a templomok a temetővel, illetve a rendház egy valódi tér centrumát alkotják. S így válik érthetővé a tér késői, egységes képe a hossznegyszögű, majd L- és U-alaprajzú, homlokzatukon festett és szgraffító-díszes, emeletes, udvari függőfolyósóval rendelkező házakkal. E fejlődés tehát hasonlóan zajlott, mint a közeli Sopronban, a tér esztétikai megjelenése pedig a Felvidéki városokét (pl. Lőcse, Késmárk) formázta.

IRODALOM

BAKAY Kornél: *A középkori Kőszeg*. Kőszeg, 2001.

BARISKA István: *Kőszeg*. Útikönyv. Szombathely, é. n. [1995.]

BENKHard Lilla B. – MENTÉNYI Klára: Kőszeg, Jurisics tér 3. Homlokzatkutatás. – *Műemlékvédelmi Szemle* 2002/2. szám 66–68.

BENKHard Lilla B. – MENTÉNYI Klára: A kőszegi Rajnis utca 3. számú lakóház kutatása. – In: BARDOLY István (Szerk.): *Etűdök. Tanulmányok Granasztóiné Györfy Katalin tiszteletére*. Budapest, 2004. 109–130.

BENKHard Lilla B. – MENTÉNYI Klára – PAP Ildikó Katalin: Milyen volt valójában a középkori Kőszeg? – *Kőszegi Lapok*. Helytörténeti folyóirat. 2015. évi 3. szám

MENTÉNYI Klára, F.: Reneszánsz építészet Kőszegen. – In: Bariska István – Söptei Imre (Szerk.): *Kőszeg 2000. Egy szabad királyi város jubileumára*. Kőszeg, 2000. 17–34.

MENTÉNYI Klára: Kőszeg, Szent Jakab-templom. – In: Lővei Pál (Szerk.): *LAPIDARIUM HUNGARICUM 5. Vas megye I. Vas megye műemlékeinek töredékei 1. Belsővat – Kőszegszerdahely*. Budapest, 2002. 463–476.

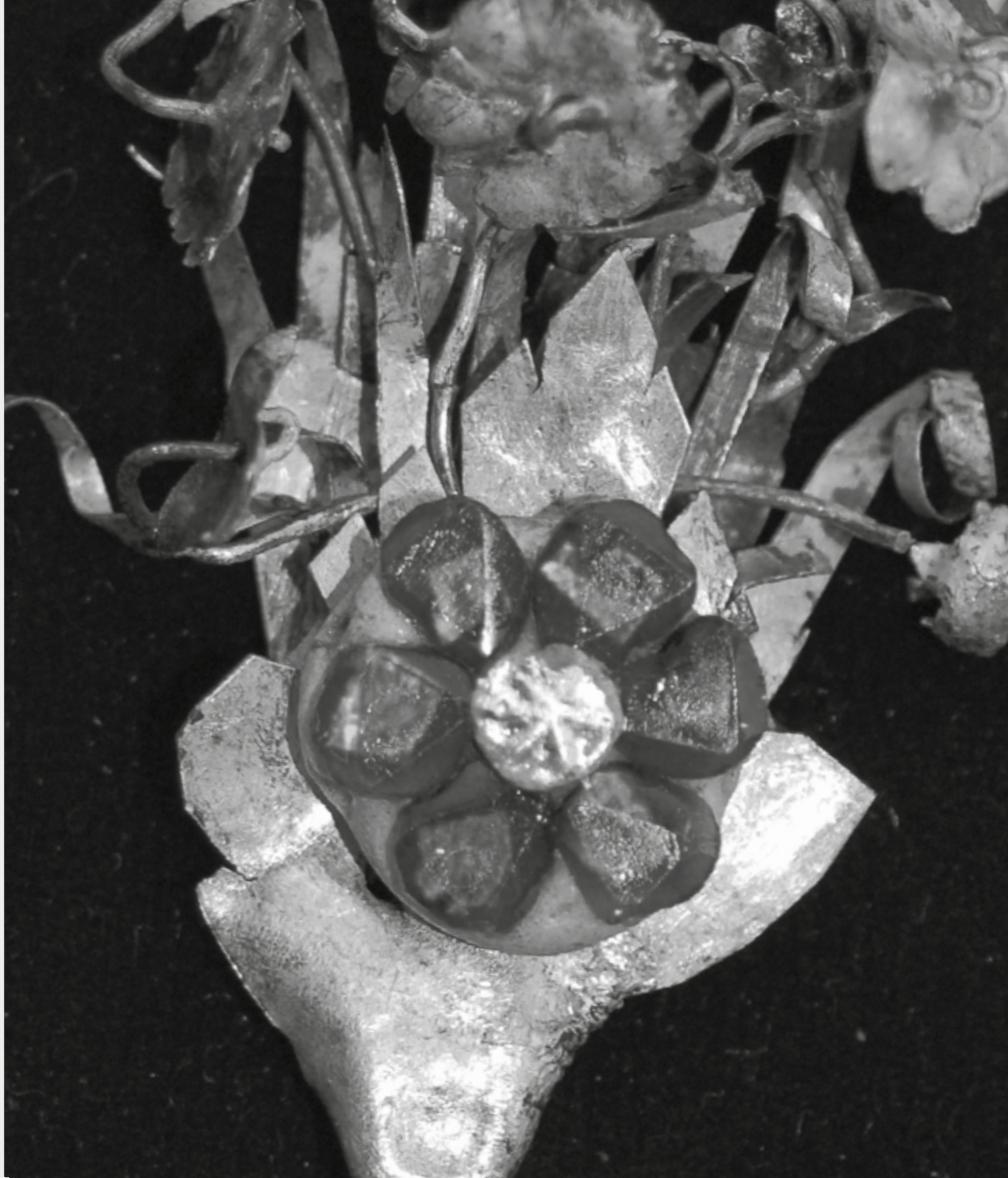
MENTÉNYI Klára, F.: Egy kőszegi lakóház életének történetéből. Schneller utca 1. In: Mayer László – Tilcsik György (Szerk.): *Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára*. Szombathely, 2003. 255–276.

RÓMER Flóris: Három nap hazánk északnyugati határán. IV. Kőszeg. – *Archaeologiai Értesítő* 1 (1869) 277–283.

SÖPTEI Imre: A kőszegi temető. – *Műemlékvédelmi Szemle* 1998/2. szám 141–156.

VÉRTES Ernő: Napórak a történelmi Vas megyében. – *Vasi Szemle* 1993/4. szám 570–583.

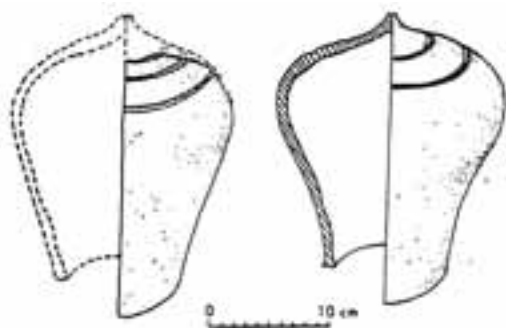
17 Miske Kálmán 1930 novemberében íródott levelének köszönhetően, a Műemlékek Országos Bizottsága felszólítására a város nem bontatta le. 1938-ban viszont a városi főépítész – polgármesteri jóváhagyással leverette a vakolatát – megsemmisítette a középkori díszítések nagy részét. 1960 körül egy szakszerűtlen tetőcsere, majd 1985 körül egy hasonló minőségű külső vakolás újabb középkori maradványait tüntette el sajnos örökre.

11. EPIZÓD ÉS KIRÁNDULÁS

Életmód a késő középkorban, a kora újkorban

Itt a lakáskultúra egyetlen elemével, a fűtőberendezéssel ismerkedünk meg. Továbbá a vár, valamint a Szent Katalin temetőkápolna körüli temető kutatásakor napvilágra bukkant viseleti elemek és más települések hasonló emlékeinek felhasználásával a viseletről szerezhetünk ismereteket. A szerencsés véletleneknek köszönhetően leginkább a női fejdísz és részben a lábbeli egy-egy típusáról alkothatunk képet.

1. kép: Bögreszemes kályha, 14. század, Késmárk

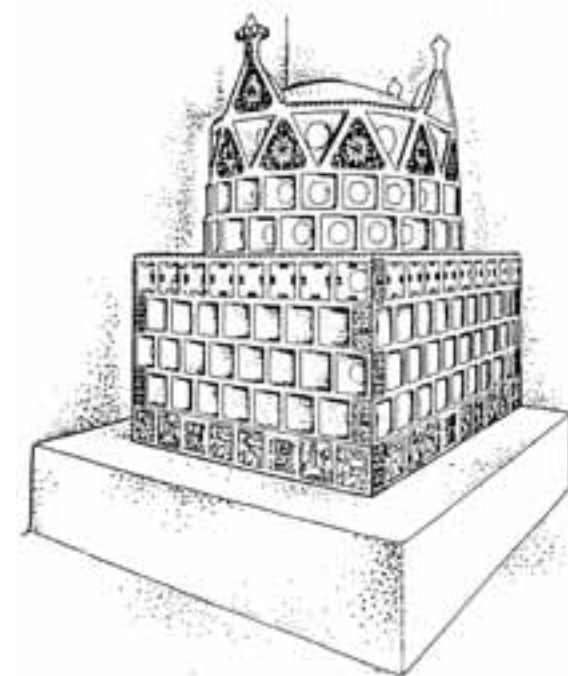
tésével tették hatékonyabbá. Ez a típus a 13–14. században a történeti Magyarországon a királyi udvarban, majd rövidesen a főnemesi és a kolostori épületekben jelent meg. A négyszögletes tál alakú szemekből felépülő kályha (2. kép) a bögreszemes továbbfejlesztett változata. A perem szögletesítéséhez a fazekas négyszögletes fakeretet használt. Az ilyen kályha szilárdabb szerkezetű volt, felépítése kevesebb agyagot igényelt. Így kevesebb agyagot kellett átfűteni és a hő sugárzó felület is nagyobb lett. A 15. században már feltűntek a szemekből és csempékből kombinált kályhák. Ezeknek, a terhelhetőség miatt általában az alsó részét alkotják a csempék. A kályhacsempe egy sík agyaglap és egy négyszögletes tál egybeépítéséből keletkezik. A síklapot (neve: előlap) gyakran díszítették, ami lehetett áttört és áttörtlen. Az áttört csempék egyik fajtája, az úgynevezett *lovagalakos*, amelynek talán Szt. Györgyöt ábrázoló (3. kép) mázatlan változata a kőszegi vár feltárásáról is ismert. Ez azt jelenti, hogy a 15. század első felében, a birtokos és a királyi udvarban vezető szerepet játszó Garai-család a központi műhelyben gyártott kályha dívatját elhozta a rezidenciájára. A hátlap mindkét esetben tál alakú vagy dongás. Ezek azonban néha nem rendelkeztek fenékkal (4. kép). A kályha hasz-

A kőből épített várak és várkastélyok, kastélyok meglehetősen hideg épületek voltak. Ezért hamar feltűnt bennük a sok fát elhasználó és a meleget rossz hatásfokkal leadó, a nyitott tűzterű kandallót felváltó *kályha*. Így volt ez a kőszegi várban, illetve annak palotáiban is. A kályha szobai, zárt tűzterű fűtőberendezés. Különböző típusai rendkívül gyakoriak Közép-Európában. Elterjedésének nyugati határa a német nyelvterület szélé, valamint Svájc és Elzász.² Keleti elterjedésének határa a Szudéták³ és a Kárpátok. A zóna déli határa Trieszt⁴ térségében van. A kályha építőjének mindenkor fő célja a sugárzó, azaz a hőleadó felület növelése volt, amelynek csak az állékonyság, illetve a lakóépület belmagassága szabott határt. Nem mellékesen a kályha a tulajdonos gazdagságát jelképezte.

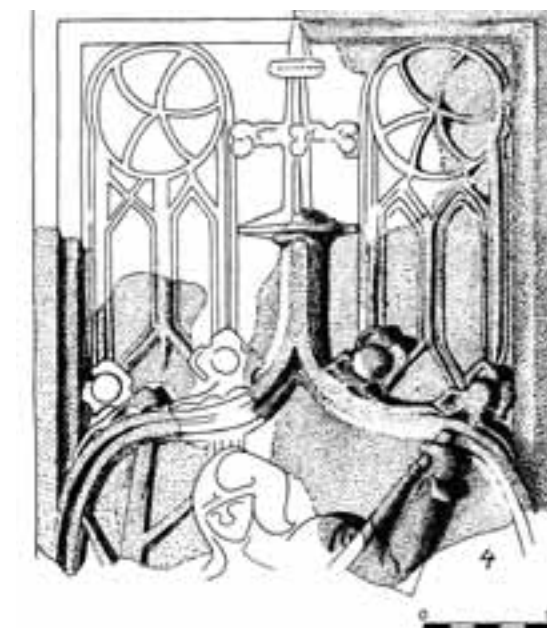
A kályha bögre (1. kép) és tál alakú, a fazekas által készített formákból, úgynevezett kályhaszemekből, és kályhacsempékből, illetve ezek vegyítéséből épül fel. A kályhát a középkorban a fazekas építette meg. Kötőanyagként agyagot használt. Bizonyos területeken, pl. Erdélyben nem használtak hozzá sarokcsempéket. Sokszor a „csempék” egyszerű, tál nélküli, ornamentelekkel díszített lapok. A bögreszemes kályha esetében a hőleadást bögre alakú „edények” (1. kép) vastag agyagfalba történő beépí-

nálata a kéménnyel füsttelenített, tehát egészségesebb, és padlásolt lakótér kialakulását eredményezte. A tűzrakás és a hamuzás – sok esetben – egy másik, nem a fűtött helyiségben történt. A fűtés helye a paraszti-városi építészet esetében a konyha volt. A kályhát kőből vagy agyagból rakott 30–50 cm magas padkára építették. A fejlettebb kályha alsó része kocka vagy hasáb, felső része – a középkor végéig – sokszög alapú (1. kép 2.). A tetején látható díszítőelemeket pártának nevezzük. Ezek a hőleadásban már nem játszottak szerepet. A pártadisz a hazai kályhafejlődés eredménye.

A nyers csempelapokat negatív formákba (dúcokba) préselték. A negatívot, ábrázoljon az pl. szárnyas oroszlánt, Sárkányölő Szent Györgyöt, angyalt, ország- vagy nemesi családi címet stb. (2. kép) többnyire fából faragták, ritkábban cserépből készült. A cserépnegatívokat mintázással, vagy a másolandó csempe agyagba nyomásával állították elő. Ilyenek a Zsigmond király nyéki vadászkastélyából előkerült leveles-indadíszes, és a kassai (Kosice, Szlovákia) Miklós-börtönnél talált, női fejét ábrázoló cserépnegatívok (mindkettő 15. századi). Fából faraghatták a besztercebányai (Banská Bystrica, Szlovákia) Szent Jánost ábrázoló csempenegatívot, ahogy az Etén¹ kiásott reneszánsz motívumos negatívokat is. A városi-mezővárosi műhelyek szerényebb mintakinccsel dolgoztak, s a királyi udvar dívatját több évtizedes késéssel vették át. A másolást a nehezkesebb megformáltság és a motívumok zsugorodása jelzi. A motívumok kisebbedését a másoláson túl az újonnan elkészített csempe 8–15%-os égetéskori zsugorodásával magyarázhatjuk. Mivel a sokadik másolás után az eredeti motívum már csak a csempelap egy részét töltötte ki, egyre több és több kerettel vették körbe azt. Ilyen a kősz-

2. kép: Csempés kályha, 16. század, Külsővat (Ilon 1993. 236. és 238. oldal nyomán)

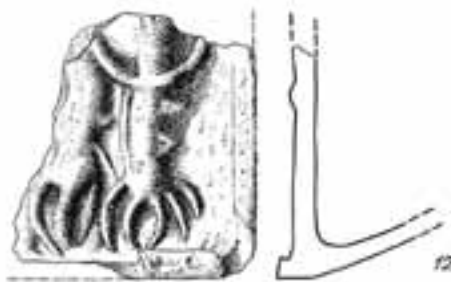

3. kép: Lovagalakos kályhacsempe töredéke, 15. század első fele (Holl 1992. 55. kép nyomán)

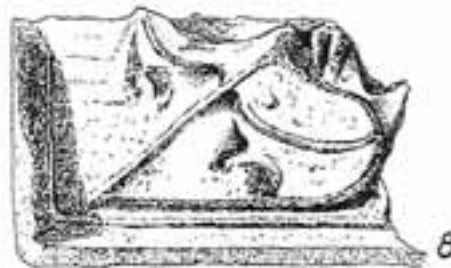
1 A törökkorban elpusztult mezőváros a mai Tolna megyében.

4. kép: Kályhacsempe, 16. század eleje
(Holl 1992. 64. kép nyomán)

5. kép: Oroszlános (?) kályhacsempe töredéke
(Holl 1992. 80. kép nyomán)

6. kép: Kályhacsempe töredéke, 15-16. század eleje
(15-16. század eleje: Holl 1992. 83. kép nyomán)

gi várból ismert *griffet ábrázoló egyszerűbb megformáltságú, mázatlan, a 16. század első felében divatos kályhacsempe* (4. kép), de egy másik töredék is. Az ilyen csempékből rakott kályha, nagy valószínűséggel már állt az 1532. évi ostrom idején. Ez is a Nyugat-Magyarországon divatos, úgynevezett népies körbe tartozott. Legfontosabb előfordulási helyei a várak (pl. Nagyvázsöny, Sümeg, Vasvár), vagy a falun álló nemesi udvarházak (pl. Külsővat: 2. kép).

A 16–17. század már részben az ún. „táblás” kályhák korszaka a Kárpát-medence egész területén. Ez azt jelenti, hogy a csempelap mérete megnövekszik, és többnyire téglalap alakú lesz, amihez csak egy igen kis mélységű (3–8 cm) „fiók”-rész csatlakozik. Az ilyen tálnak azonban nem volt fenéke, azaz a csempelaphoz csak egy keret csatlakozott. A táblás kályhák egyik csoportjának jellegzetessége, amelyeken az ún. virágos reneszánsz motívumait alkalmazták. Ilyeneket találtak például a késmárki várban, de Kőszegen is (7. kép). Ezek a motívumok azután szervesen átvezetnek a 18–19. századi népi kályhacsempék díszítéséhez. Ezek a késő reneszánsz, virágos motívumok azonban pl. a Jurisics téri épületek utcai homlokzatán és udvari falán is megjelennek.²

A csempék színét az égetés fajtája (a fazekas kemencéjében sok vagy kevés oxigént kaptak, azaz oxidációs vagy redukciós) határozta meg. Így a vörös és a fekete (valamint ezek keverékei és árnyalatai), valamint szürke alapváltozatok jöhettek létre. Ezeket, ízlés szerint alkalmazva építették fel a kályhát. Egy további lehetőséget jelentett a vörös földfesték alkalmazása. Az ilyen festés azonban gyakran eltűnik a kályhák pusztulása után, a befogadó talaj hatására. A mázazás a legújabb és a mai napig ismert eljárás. A középkorban elsősorban a zöld- és a sárgamázaz csempéket, illetve ezek különböző ár-

nyalatait kedvelték. A megoldást először szintén a királyi udvar kályhacsempéinek esetében, a 15. században alkalmazták. Lassan, évtizedekkel később került csak főnemesi, és évszázadok során köznemesi, polgári, végül falusi környezetbe.

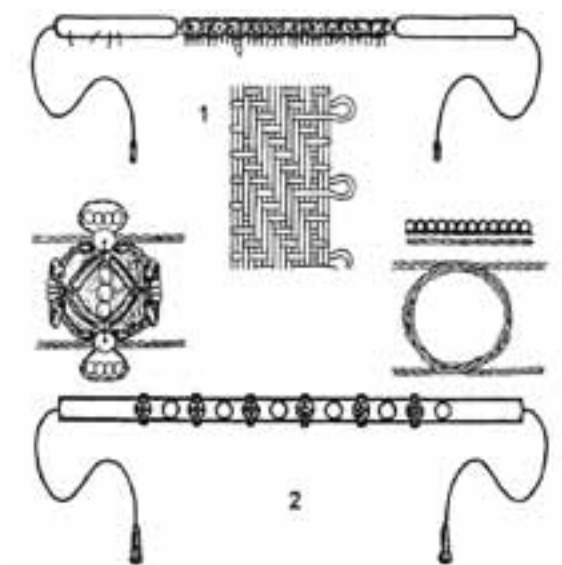
A középkori magyar viseletről némi képet alkothatunk a korabeli leírások (pl. levelezés, hagyatéki leltár) és az ábrázolások különböző fajtái (pl. Képes Krónika, metszetek, freskók, táblaképek, festmények, szobrok) révén. Az egyik legnagyobb használható adatbázist jelentik a falfestmények pl. a megyénkben Csempeszkopács, Ják és Velemér, valamint több száz a Kárpát-medencében (pl. Ócsa, Vizsoly, Gelence/Ghelinta, Románia, Szepesmindszent/Bijacovce, Szlovákia, Bántornya/Turnisce, Szlovénia). Ezek azonban csak megfelelő kritikával tanulmányozhatók, hiszen a művész gyakran a saját kora viseletében ábrázolt egy korábbi jelenetet. Valamint azt is tudomásul kell vennünk, hogy általuk a társadalomnak nem minden rétegét ismerhetjük meg.

A mérsékelt égövön, ahol mi is élünk, normál körülmények között (azaz nem jéggleccserben, nem mocsárban, nem kútban) a viselet elemei közül elsősorban természetesen a szervesetlen alapanyagúak (pl. fém övcsat, ékszerek) maradnak meg. A középkorból a szerves anyagból készültek közül érdemlegesebb adat csak a női fejdíszekkel, azaz a pártákkal és a lábbelikkel kapcsolatosan közölhető a régészeti feltárások alapján. Ez városunk esetében is igaz.

A középkori párták előzményeit a kora Árpád-korból viszonylag jól ismerjük. Ilyen – többé-kevésbé töredékesek – kerültek elő a pest megyei Letkés-Tégláégető II. temető 40. sírjából és Szob-Vendelin 20. sírjából. Néhol megfigyelhető volt az is, hogy a 4–5 cm széles bőrcsík szélére vastag fonal és vékony bronzdrót együttesét erősítették, s a hajszoritót hátul, két karika segítségével kapcsolták össze. Talán pártaviseletre utaló maradványok voltak a kőszegfalvi víztározó mellett feltárt államalapítás

7. kép: Kályhacsempe szőpítkező hölgygel és zenészekkel, 1681 (Bakay 2001. 163. kép nyomán)

8. kép: Párta és elemei Kéttornyúokról
(Ilon 1993. 274. és 280. oldal nyomán)

9. kép: Zsinórok fémvégződése (Holl 1992. 32. kép nyomán)

10. kép: Rezgőtű a templom körüli temetőből (Pap Ildikó Katalin engedélyével)

korát megelőző egyik sírban is.³ A pártaviselet tehát általános az Árpád- és a késő középkorban. A késő középkori párták több típusát ismerjük, úgymint: 1. abroncspárta (homlokon vagy felette hordták), 2. kontypárta (a széles kontyot három oldalról keretezte), 3. előpárta (a fej felső részén viselték), 4. vendéghajfonatos pártá (homlokpánttal és fátyollal kombinált, a fej tetejére helyezték). Utóbbi példányait a Miskolc–avasi templom, illetve a gyulafehérvári székesegyház 24. sírjából ismerjük. A legáltalánosabb és leghosszabb időszakon át használt az abroncspárta volt, amelynek egyik változatát gyakran színes üvegyöngyökkel ékes, félgömböszerű kiemelkedések (boglárok) ritmikusan elhelyezett sora díszítette (8. kép). Ilyen volt a II. számú kéttornyúlaki pártá is, amelyet a 16–17. század fordulóján használtak. Alapja vékony kecske- vagy juhbőr, és marhabőr. A két bőrréteg közé – merevítésként – faháncsot, csalánrostot, sásleveleket, mohát tettek. A boglárok tartását a belsejükbe helyezett papírosgömb biztosította. A feldebrői pártá esetében a bőrök helyett kendervásznat alkalmaztak, s erre rögzítették a finomabb kelmet. Az abroncspárták másik típusát képviseli a kéttornyúlaki I. számú pártá. A pántot itt selyemmel vonták be, és kenderrel vagy lennel összesodort fémszállal díszítették. Két szélén hullámvonalban elhelyezett gyöngyök sorakoznak, s a hullámvonal alakú gyöngyfüzérékből 3–4 bronzlapocská (islóg, flitter, ragyogó) csüng le. A párták hátul természetesen kötőzsinórral rögzíthetők, amelyek a kibomlást megakadályozandó, kender és fémszál alapanyagú csüngőben végződnek. Ilyen fémszűgők (9. kép) a vár feltárásáról ismeretesek. A kéttornyúlaki pártákat 12–16 és 7–9 év közötti lányok viselték. A kéttornyúlaki darabok párhuzamai a korabeli Veszprém megye, de a Dunántúl,

sőt a történeti Magyarország egész területéről mindenünnen (pl. Órisziget/Siget in der Wart, Ausztria, Gencsapáti, Ják, Kajárpéc, Nagylózs, Kaposvár, Felsőörs, Fülöpszállás, Kecskemét, Karcag, Szarvas, Gyula, Székelykeresztúr/Cristuru Secuiesc, Románia) előkerültek, de nagyrészt restaurálatlanok. Restaurálatlanok még a Szt. Katalin kápolna körüli temető egyes sírjaiból néhány éve feltárt gyöngyös abroncspárták is. Az abroncspárta két ismertetett altípusa a 14–18. századig formailag meglehetősen állandó. A gyermeklányoké keskenyebb (2–2,5 cm), az eladósorban lévőké szélesebb (3–4 cm). A gyöngyös pártát időnként kendővel fedték, ahogy azt az egyik karcagi kun temető 56. sírjában tapasztalták. Valószínűleg pártá és fejkendő együttes használatát sejteti az a rezgőtű⁴ (10. kép), amely a Szt. Katalin kápolna körüli egyik sírból származik. A rezgőtűt a 16–17. században kedvelték és viszonylag értékes viseleti elem volt. Az itt bemutatott példány szín-ézüst, 6 cm hosszú. Egy a 16. század második feléből származó, valószínűleg női sírból való. Textilben volt, a homlok közepén. Akár kontyba való díszűk (11. kép) természetesen a várásatásból is a múzeum gyűjteményébe kerültek. A párták, de a díszes kendő készítésének, vagy más varró tevékenységnek is hasznos, de ásatásokon ritkán előforduló segédeszköze a gyűszű. Három példánya a várból származik. Ezek közül egy a kisujjra való (12. kép), s ez a legidősebb, amit akár a török ostrom idején is használhatott a gazdája.

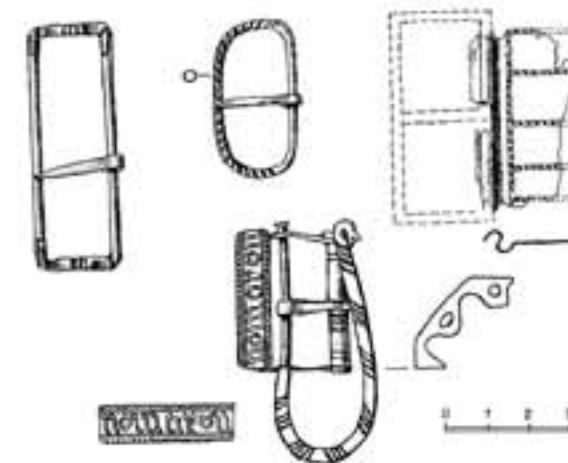
A középkori magyar viselet szerves része volt a pártáöv. A textil és/vagy bőr pártáövet a középkorban a hosszú ruhák (köpeny, kabát) összefogására használták. Viszonylag jó állapotú, rekonstruálható darabokat tártak fel a kiskanai vár temploma körüli temetőben. Fémveretsek az alföldi kun temetőkből ismert övek

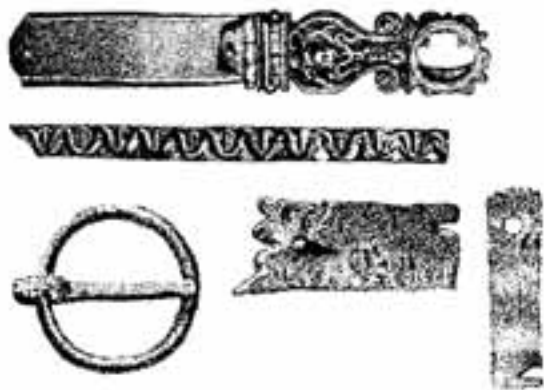
11. kép: Kontyűk (15. század vége – 16. század eleje: Holl 1992. 32. kép nyomán)

12. kép: Rézgyűszű (15. század vége – 16. század eleje: Holl 1992. 32. kép nyomán)

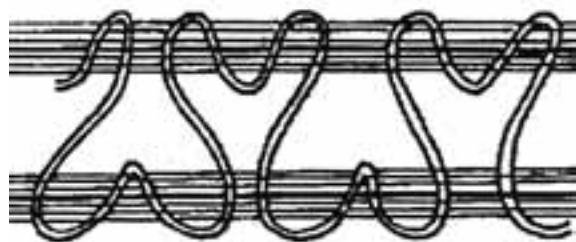
13. kép: Rézcsatok (15. század vége – 16. század eleje: Holl 1992. 32. kép nyomán)

14. kép: 15-16. századi övcsatok
(Bakay 2001. 130. kép nyomán)

15. kép: Párizsi kapocs
(15. század vége – 16. század eleje: Holl 1992. 32. kép nyomán)

16. kép: Gyapjúszálas csipketöredék
(Bakay 2001. 203. kép nyomán)

te elő, ahogy azt a mi darabjainkon látjuk és azt mai utódai is csinálják. A budai vár egyik kútja (Dísz tér 10.) leleteinek köszönhetően a félcipő 13-14. századi polgári viseletére is találunk példákat. A két lábbeli közül az egyik oldalt fűzött, a másikat a lábfej közepén erősítették össze. Egy másik budai, alacsony szárú női cipőt oldalt gomboltak össze. Ezeket a lábbeliket azonban csak kiegészítővel (pl. fatalp, pántos bocskor) hordhatták, ugyanis talpuk egyrétegű, túlságosan vékony volt. Ugyanezektől az évszázadoktól dokumentálható

is. Ilyen övek veretei a kőszegi vár feltárásán szintén előkerültek. Az övek különböző alapanyagú (csont, réz) és formájú (karika, négyszög, D-alakú), egyszerűbb, de akár felírtos csattal záródtak (13. és 14. kép). Ezek az öv- és csattípusok a 15-16. században voltak divatban.

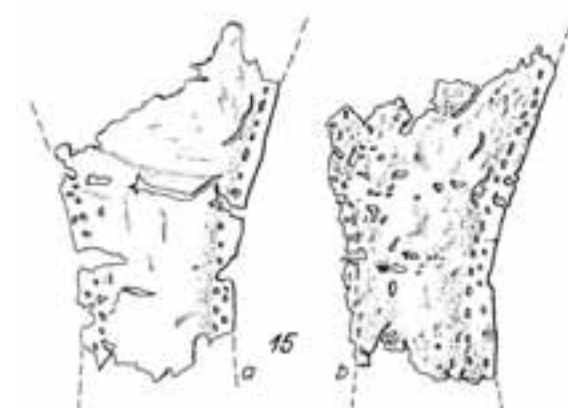
Talán fémszálas pártára vagy ruha szegélyére utal az a *gyapjúszálas csipketöredék* (16. kép), amelyet Bakay Kornél régész mentett meg a Szt. Katalin kápolna körüli temető 16-17. századra keltezett 15. sírjából. A bronz- és ezüstgombok főleg a női ruházat részei voltak Pap Ildikó Katalin szombathelyi régész ugyanitt folytatott ásatásának tanúsága szerint. Ruháik szélét fémfonallal kivert *paszomány* erősítette és díszítette. A finomabb anyagú ruházat pl. ing zárásának eleme volt az úgynevezett *párizsi kapocs* (15. kép), ami ma is népszerű a női viseletben. A temetőben nyugvó férfi elődeink viseletével kapcsolatosan csak néhány apró részletre hívom fel a figyelmet: *réz- és ezüstgombjaikra, paszományaikra, felsőruhájuk ezüstoffonállal hímzett szűk nyakrészére és kezélőjére, a hosszú szárú csizmán háromszög alakú nemezdziszre.*

A folytatásban nézzük a nagyobb méretű töredékekben fennmaradt, bőrből készített viseleti emlékeket, a lábbeliket. *Cipőből*, pontosabban annak talpából származó töredékek a kőszegi vár palotájának – a mai északi udvar nedves, agyagos betöltéséből – ásatásáról származnak (17. kép). Az ilyen leletek révén nemcsak a lábbelik anyagáról és formájáról, de készítéstechnikájukról is információkat gyűjthetünk. A cipő felső része puhábbra cserzett bőrből, míg talpa erősebb bőrből került kialakításra. A cipész a varrást ugyanúgy lyukasztó árral készítet-

a szekernye (igen hosszú szárú lábbeli) viselete, amely a 16. században már nagyon közkedvelté vált. Szintén a gótikus száras cipők valamelyike lehetett a sólya (szintén hosszú szárú) őse. Az utóbbi két lábbelitípus, de a delicsizma részei is előkerültek nemcsak a Dísz téri, hanem a Budapest-rákospalotai, a szolnoki, az egri, a simontornyai, a kaposvári és a gyulafehérvári ásatásokon. A simontornyai vár kútjából származó két 16-17. századi bőrtalp egyike felnőtt, a másik gyermekpapucs része lehetett. Egyiken sem volt még sarkalás, de a felnőtt lábbeli talpát szegecsléssel és vasalással erősítették

meg. A talpak már a 15-16. században szegecslétek, vasalások és patkók nyomai láthatók rajtuk. A simontornyai gyermekpapucs belsejében a sarok és a talpközép részen bélés maradványai voltak. Méreteik alapján a kőszegi várudvar cipőtalptöredékei gyerekekre és/vagy fiatal lányra utalnak. Hogy középütt, vagy oldalt fűzős, esetleg gombos lehetett-e azt a cipőfelsőrész hiányában nem tudjuk. A cipők készítésénél felhasznált bőrök minősége a megrendelő társadalmi helyzetéről árulkodik, a lábbeli elkészítésének technikája pedig a korabeli tímár-, varga-, csizmadia- és cipész mesterség fogásaival ismertet meg bennünket.

A viselet témakörét talán méltó módon fejezhetem be azzal, ha egy ritka és különleges emlékre, egy *szépítkező nőt ábrázoló, 1681-es évszámot viselő kályhacsempére* (7. kép) hívom fel a figyelmet. Ezt talán az ebben a században már a Kőszegen is céhhel rendelkező fazekasok és kályhások terméke lehetett.

17. kép: 15-16. század elejei bőr cipőtalp
(Holl 1992. 80. kép nyomán)

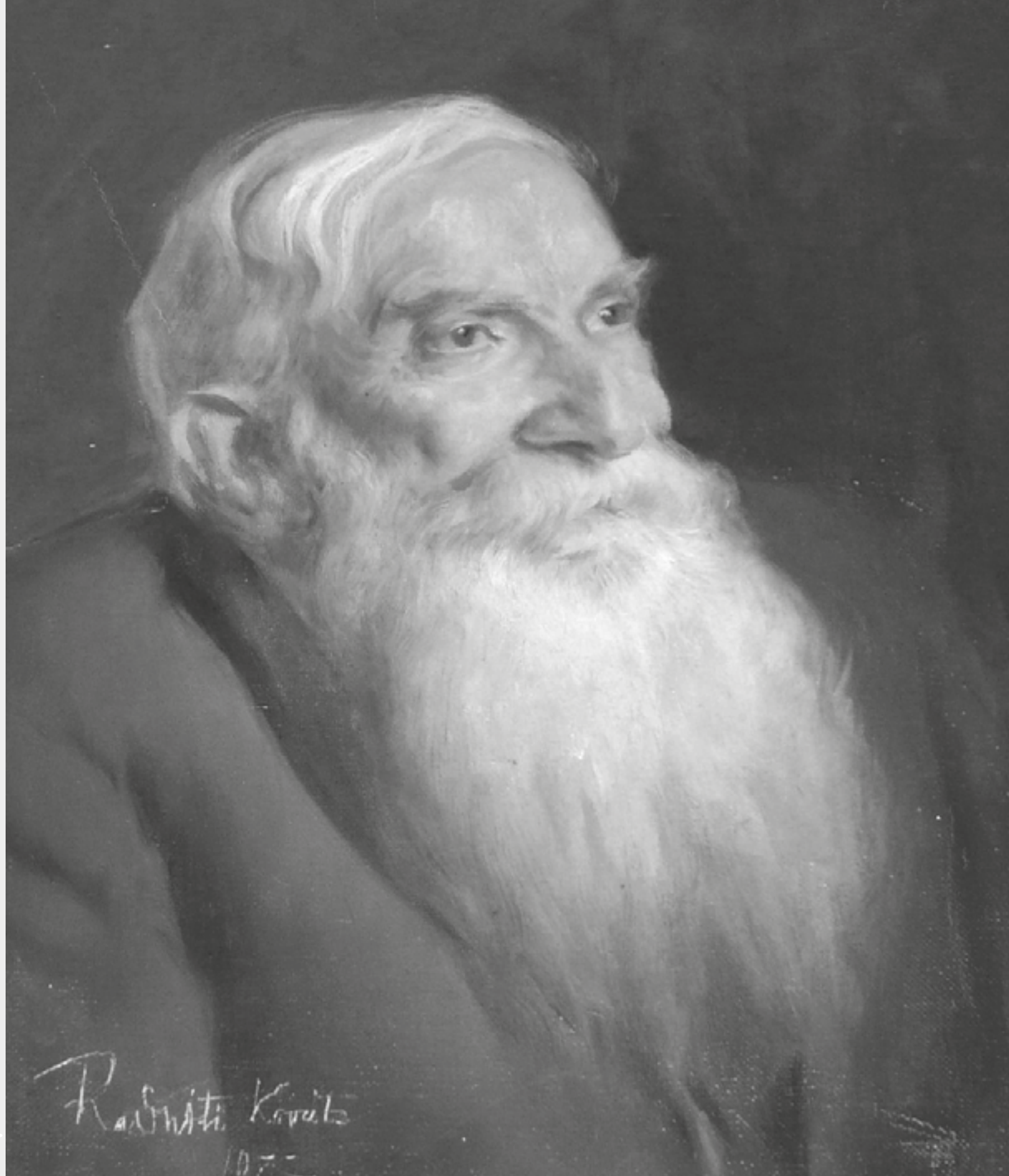
IRODALOM

BAKAY Kornél: *A középkori Kőszeg*. Kőszeg, 2001.

BENKHard Lilla B. – MENTÉNYI Klára – PAP Ildikó Katalin: Milyen volt valójában a középkori Kőszeg? – *Kőszegi Lapok*. Helytörténeti folyóirat. 2015. évi 3. szám

HOLL Imre: *Kőszeg vára a középkorban*. Budapest, 1992.

ILON Gábor – UGHY István: *Bevezetés a Kárpát-medence régészetébe*. Szombathely, 1993. és későbbi kiadások

12. EPIZÓD ÉS KIRÁNDULÁS

A régészeti örökség hasznosítása

E fejezetben megbeszéljük, hogy 1. Mi a régészeti kulturális örökség fogalma és milyen kötelességeink vannak a jelenben a múltért, a jövőnek. 2. Hogy körülöttünk egy közép- és kora újkori város van, amelynek ingatlan (nem hasznosítható pl. városfalak és hasznosítható pl. vár, tornyok, épületek, pincék) és ingó öröksége van. Utóbbiak őrzője a városi és a megyei gyűjtőkörű, valamint a Magyar Nemzeti Múzeum. 3. A turizmus szempontjából hogyan hasznosíthatók örökségünk emlékei?

1. kép: Báró Miske Kálmán (Radnóti Kovács Árpád olajfestménye, a kőszegi múzeum tulajdona)

Rendkívül jól eső érzés a városlakó számára és büszkeséggel tölti el, egyúttal hasznos bevétel a város számára, hogy városunk műemléki értékei miatt itt készült filmek háttereként rendszeresen feltűnik (pl. Másfél millió lépés Magyarországon, Kossuth kifli) a vetítövászonon, a tévé képernyőjén. Szintén dagad a keble város polgárának, hogy egy 1932-ben Miske Kálmán (1860–1943) és a későbbi első igazgató, Visnya Aladár^a (1878–1959) által alapított múzeumunk van, amelynek ma már több kiállítási részlege működik. Ezek közül a legismertebb és leglátogatottabb a vármúzeum, de országos összehasonlításban is egyedi a 18–19. századi kézműves ipartörténetet bemutató, az ún. Tábornok-házban található.

Amíg 1932-ben a kőszegi Helytörténeti és Szülőföldismereti Múzeumot létre nem hozták, természetes, hogy az örökség ingó elemei (azaz a tárgyak) a szombathelyi székhelyű Vasvármegyei Múzeumba

kerültek, például annak 1908. évi alapításakor. A korabeli sajtóból tudjuk, hogy: Kőszegi József, Chernel István és Miske Kálmán indítványára kimondta végül a közgyűlés, hogy a Vasvármegyei Kultúregylet múzeuma számára átengedi mindazon nevezetes régiségeket és ereklyéket, amelyek Kőszeg város levéltárában őriznek. Így kőszegi pecsétnyomók, kardok, zászlók és több értékes történelmi ereklye kerültek a kultúregylet múzeumának kőszegi osztályába megőrzés végett úgy, hogy mindezek már a múzeum megnyitásakor a múzeum gyűjteményeiben szerepelhettek. Kérdés: mi került vissza ezek közül 1932-ben, vagy azután a kőszegi múzeum gyűjteményébe? Megvan-e például a Chernel Kálmán várostörténész által említett Jurisics Miklós által használt zászló valahol?

...de ki is volt, a fentebb már kétszer is említett Miske Kálmán?

Érdeemes néhány gondolat erejéig megismerkednünk a kőszegi múzeum létrehozásában kulcsszerepet játszó báró Miske Kálmán (1860. november 25. Bodajk – 1943. március 15. Kőszeg – 1. kép) személyiségével. Családjá a bárói címet Mária Teréziától kapta. Felesége Chernel Kálmán lánya, Sarolta volt. E házasság révén a herceg Esterházy és a gróf Zichy familiákkal is kapcsolatba került. Édesapja – Moson vármegyei főispánja – unszolására a magyaróvári Mezőgazdasági Akadémián szerzett diplomát, hogy birtokaik igazgatásához (ezeket 1900-ban, édesapja halálát követően eladta) a megfelelő szakismeretekkel rendelkezzen. Ugyanakkor – véleményem szerint – ezzel a képzettségével magyarázható, hogy régészeti tevékenysége során rendkívül nyitott volt a geológia, a talajtan és ezzel összefüggésben a kémia tudományára. Több nyelven beszélt, írt és olvasott. Gyűjtötte a régiségeket.

Adományai révén a Vasvármegyei Múzeum egyik alapítója volt. Annak megnyitásától, 1908. október 11-től 1912. márciusáig a múzeum Régiségtárának őre. 1912. március

21-től 1943. március 15-én bekövetkező haláláig pedig annak első világi igazgatója. E minőségében a fő hangsúlyt a régészeti gyűjtemény gyarapítására helyezte. 1912-ben azonban Chernel Istvánnal, gróf Széchenyi Rezsővel és verebi Végh Gyulával^a megrendezte a Vasvármegyei Műtörténeti Kiállítást is. Ezen 91 kiállítótól kölcsönzött, mintegy 2000 tárgy szerepelt, amely országos, sőt, nemzetközi visszhangot váltott ki. 1922. októberében új szelvényben – tanító és ismeretterjesztő céllal – rendezte át a múzeum kiállításait. Azt Tompa Ferenc^a – a Pázmány Péter Tudományegyetem Régészeti tanszékének vezetője, a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Tárának igazgatója – a Miskéről írt nekrológiájában az ország legkorszerűbb kiállításaként értékelte. A tanácsköztársaság idején végzett „műkincs-szocializálási” tevékenysége – ami egy megyei műtörténeti monográfia elkészítésével volt összefüggésben és tulajdonképpen az elhagyott műkincsek védelmét szolgálta – miatt felelősségre vonták, majd felmentették a vád alól. Ez a gyanúsítás azonban nagyon megviselte, s ettől kezdve kőszegi lakóhelyére visszavonulva élt. A múzeum igazgatását helyetteseire bízta, később pedig betegsége miatt már nem sűrűn utazott Szombathelyre. Az 1932. májusában – a kőszegi ostrom 400 éves évfordulóján – megnyíló kőszegi Helytörténeti és Szülőföldismereti Múzeum alapítóinak egyike és az Előkészítő Bizottság elnöke.

Legnagyobb tudományos érdeme a Velem község határában található Szent Vid hegy kutatása, amelyet 1896 és 1929 között folytatott. Gróf Almássy György^a Ázsia-kutatóval Temes megyében az Al-Duna vidéken (Alsó-Kubin) is folytatott ásatásokat. Munkásságát a lelkes, ámde szemléletében kora szaktudományát nem egy kutatási területen megelőző és az igen jól tájékozott „amatőr” jellemezte. Nem egyszer járatlan vagy szinte ismeretlen utakon haladt (pl. bronzvizsgálatok, antimon-bronz és fémipar kérdései, bányászat, talajtani vizsgálatok) és a tárgyak révén az őskori ipari centrum és a kereskedelem problémáira igyekezett választ találni. Felvetette a Kárpát-medence és a Skandinávia közötti bronzkori kereskedelmi kapcsolat lehetőségét, amelyet az utóbbi fél évszázad nemzetközi kutatása igazolt. Ugyanakkor a hivatásos régészeket is megelőzve igyekezett tisztázni a hazai őskor, különösen a fémkorszakok időrendjét. Felállította a hazai bronzkor tipológiáját (1911–12), majd időrendjét (1916). Az egyes leletsoportokat a vezető lelőhelyekről nevezte el, ahogy ezt ma is alkalmazzuk. Itt olyan külföldi, a 19. század vezető kutatóinak nyomdokain haladt, mint a svéd Oscar Montelius,^a vagy a német Paul Reinecke,^a akikkel rendszeresen levelezett. A kelta kor kronológiájának kialakítására szintén kísérletet tett (1910), ahogy az újkőkori rendszerezésére (1933) is.

Jelentős volt az a kezdeményezése, hogy a középiskolákban tanítsák az ő- és a kultúrtörténetet. Egy ezzel kapcsolatos tankönyv megírására is vállalkozott. Ez az elképzelése azonban nem valósult meg, s kézírata sem jelent meg. Annál inkább – igaz később (1938) – másik, 1920. évi felvetése az „őstörténet egyetemi katedrájának” felállításáról. A tanszék első professzora éppen „tanítványa”, a korábban szombathelyen gyakornokoskodó és a velemi ásatásokon segédkező Tompa Ferenc lett.

A kulturális örökség törvénnyel történő védelmének talán első hazai kezdeményezője. A Trianont követő érckutatások miatt veszélybe kerülő Szent Vid és 3 km-es körzetének „tiltott területté”, mai kifejezéssel élve: védetté nyilvánítását javasolta.¹ Ebben a zónában csak a földművelés folytatását tette volna lehetővé és a hegy mindennemű kutatását csak a Vasvármegyei Múzeum és a Miske által engedélyezett személy vagy intézmény végezhetett volna. E gondolata csak az 1960-as években realizálódott, de csak részben, ugyanis a védelem kizárólag a hegyre korlátozódott. Később (1929, 1935) Szombathely területe savariai

1 Levélfogalmazványát lásd a kőszeghegyaljai könyv 11. epizódjában, és különösen annak 1. képét.

2. kép: Kern István velemi gyűjtő és a kenyérhegyi bronzbalta (A szerző felvétele, 2013)

részének, illetve a római kori emlékek védelmére tett javaslatot Szombathely város polgármesterének. Ezt a testület el is fogadta és megszavazta.

Ezek után talán érdemes idéznem a 2001. évi és ma is hatályos XLIV., a *Kulturális örökség védelméről* szóló törvény 7. § 22. megfogalmazását:

Régészeti örökség: Az emberi létnek a föld felszínén, a föld vagy a vizek felszíne alatt és a természetes vagy mesterséges üregekben 1711 előtt keletkezett érzékelhető nyoma, mely segít rekonstruálni az emberiség történetét és kapcsolatát környezetével.

Miske Kálmán már a 20. század elején (1903) felhívja a figyelmet a vas-tárgyak restaurálásának fontosságára, és annak módjáról is értekezett. A Nemzeti Múzeumot követően 1912-ben Szombathelyen talán az első vidéki restaurátor műhelyt hozta létre.

Az Országos Régészeti és Embertani Társulat Választmányának egy ideig a tagja. Tanulmányúton járt Olaszországban és rendszeres résztvevője volt az osztrák és a német régészeti és antropológiai

kongresszusoknak. A múzeum 1908. évi megnyitása előtt direkt e célból látogatott meg több német múzeumot. Amerikai újjáról csak a családi emlékezet szól. Felesége testvéreivel, Chernel Istvánnal, egy idő után megromlott a kapcsolatuk. Valószínűleg a Chernel által a szombathelyi múzeumnak adományozott természetrajzi gyűjtemény nem megfelelő kezelése miatt. Chernel a múzeumban uralkodó áldatlan körülményeket sem nézte jó szemmel. Véleményének nyilván hangot is adott és nem csak Naplójában írt erről. Közben Miskének komoly anyagi gondjai támadtak, hiszen az első világháború éveiben először velemi magángyűjteményét ajánlotta fel megvásárlásra, majd 1936-ban 400 kötetes szakkönyvtárát is a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének. Ezek megvételére sor is kerülhetett, ugyanis a tárgyakat és a könyveket ma is a Savaria Múzeum gyűjteményeiben őrzik.

2009 márciusában, kőszegi lakóházának (Chernel u. 3) homlokzatán e sorok írójának kezdeményezésére, a VI. Országos Óskoros Konferencia apropójából, a Vas megyei Múzeumok Igazgatósága emléktáblát helyezett el. Talán ideje lenne, hogy a városi múzeum a nevét felvegye, esetleg az önkormányzati testület utcanévvel ismerje el nem kis szerepét a kulturális örökség városi emlékeinek ápolásában, védelmében és megőrzésében.

Nagyon fontos tudnunk, hogy a városi múzeumban csak 1973-tól, igaz ettől kezdve folyamatosan, három évtizeden át tevékenykedett régész, a középkoros Bakay Kornél. Több könyvben és tanulmányban, de a városban (városfalak, déli és északi városkapu)

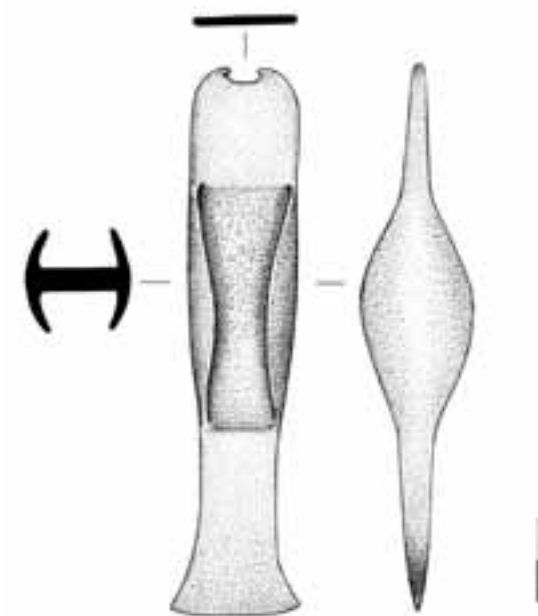
és az Óházhoz sétálva hozzáférhető kutatásainak látványos eredményei. De sem a múzeum történetének első négy évtizedében, sem az utóbbi egy évtizedben nem volt régész muzeológusa az intézménynek. Márpedig egy ilyen településen a mindennapos régészeti jelenlét igencsak kívánatos!

Ha nagyon röviden össze kell foglalnom a város területének régészeti ismeretekre (a részleteket lásd lejjebb a táblázatban) alapozott történetét, az alábbi képet rajzolhatom meg:

– Az őskor emlékei nem csak a beépítetlen (pl. szántó, erdő) területeken (Asztalkő, Kenyérhegy (2. és 3. kép), víztározó) kerültek elő, de szórványosan a középkori város területéről (Alsóvár, Fő tér – Városház u. sarok) is. Megállapítható tehát, hogy a terület az újkőkor középső időszakától a kelta korig folyamatosan lakott. A késő bronzkortól meghatározó eleme a Borostyánkő út nyomvonala, illetve a még korábbi, a Gyöngyös-völgyében haladó közlekedési folyosó volt.

– A római- és népvándorláskorban a térség továbbra is fontos, mesterséges tájképi eleme és telepítő tényezője a Borostyánkő út. Ekkor a kőszegfalvi határrészen, az Abért-tó területén és környezetében komoly épületkoncentráció (lőváltó állomás?, villa rustica?, katonai tábor?) jött létre, amelyet az avar korban nyilván kisebb intenzitással és más célra használtak.

– A magyarság államalapítás kori megjelenését az Abért-tó területén feltárt négy sír igazolja. A Kőszegi család által a középkorban (a 13. század második felében) telepített város szintén nem véletlenül található itt, a korábbi Borostyánkő út közelében, a hegyek lábánál és az onnan érkező Gyöngyös nyugati partján. Sajnos korai településtörténete – az Óház és az Alsóvár északi, belső részének kivételével – alig ismert. Nem tudjuk, hogy hol van az Árpád-kori temető. Legalábbis a templom körüli temetőnek (1. kép 4.) egyetlen ilyen korú sírja sem található meg a Sz. Katalin, a Szt. Jakab és a Szt. Imre templom térségében ez ideig megismert III sír között. Régészeti szempontból szinte ismeretlen előttünk, alig van értékelhető nyoma a középkori város fa-sárszerkezetes, valamint kő lakó- és gazdasági épületeinek, s a város korai – fa-föld – védműveiről is alig van tud-

3. kép: A kenyérhegyi bronzbalta rajza (Rajz: Tóth Zoltán Ferenc)

4. kép: Középkori érmek a templom körüli temetőből (Fotó: Tárczy Tamás)

5. kép: Kőszeg műemlékeinek kutatói: baloldalon Benkhard Lilla régész, jobb oldalon Mentényi Klára művészettörténész (A szerző felvétele, 2014)

másunk. A kőből és téglából épült késő középkori–kora újkori város védműveit és lakóházait, fadorongokkal és kavicsal fedett utcáit, azaz a város képét, a kisebb részben régészeti, többségében műemléki kutatásoknak (5. kép) köszönhetően már részletgazdagabban rajzolhatjuk meg.

Úgy vélem, hogy az 1960-es évektől az 1990-es évek végéig nagyon hatékonyan működő, a műemléképületek helyreállításában és állagmegóvásában is mellőzhetetlen szerepet játszó magyar állam és annak örökségvédelemért felelős intézménye² egy élhető, a turizmus szempontjából pedig érdekes és „eladható” belvárost alakított ki. Az utóbbi másfél évtizedben azonban ez a rendszer meggyengült, tulajdonképpen szétesett. Az önkormányzat e területhez értő, megfelelő szakemberekkel, de anyagi lehetőségekkel sem rendelkezik. A műemléképületek tulajdonosai és bérlői pedig úgy érzik, hogy végre „megszabadulva” a számukra kellemetlen hivataltól és intézménytől, az azt képviselő személytől,³ az teszik, amit gondolnak. Ez a felfogás

azonban az esetek többségében nem szolgálja a műemlékállomány megfelelő minőségű fennmaradását és állagának megóvását.

A jövő: lehetséges örökségvédelmi teendők és feladatok

A középkori fallal körülvett város régészeti és épített, látható és föld alatt rejtőzködő emlékeinek örökségvédelmi megóvása, az adatbázis gyarapítása nem csak a múzeum és az önkormányzat, de minden itt élő polgár kötelessége! A kutatást segítő, évtizedek alatt gyűjtött, rendszerezett adatok hamarosan kiadásra kerülő gyűjteménye a Bariska István levéltáros jóvoltából készülő Magyar Várostörténeti Atlasz sorozat kőszegi kötete. Szintén fontos segédlet lesz az a Kőszeg városi művészettörténeti topográfia, amelyet Benkhard Lilla régész, Mentényi Klára művészettörténész, Bariska István levéltáros, valamint Ivicsics Péter

² A budapesti székhelyű intézmény elnevezései az elmúlt fél évszázadban: Országos Műemlék Felügyelőség, Országos Műemlékvédelmi Hivatal, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal. Jelenleg – 2017. jan. 1.-i megszüntetéséig – Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi és Vagyongazdálkodási Központ. S új elemként 2013. január 1-től a hatósági döntési jogkört az ismételten létrehozott járásokhoz telepítették. Megyénk esetében a szombathelyihez, amely Kőszeg ügyeiben is illetékes.

³ Ivicsics Péter műemlékes mérnök-felügyelő neve közismert. Kevésbé volt népszerű, mint a helyben élő Rákóczy Péter.

műemlékes szakmérnök készítenek. Ebben megtalálható lesz a ma álló műemlékekre vonatkozó adatok teljességre törekvő gyűjteménye, minden történeti és kutatási adat, legyen az írott, térképi, régészeti, avagy műemléki-művészettörténeti megfigyelésből, feltárásból és falkutatásból származó. A feldolgozás nem csupán a felszín fölé magasodó emlékek számbavételére szorítkozik, de a pincék szintjén is feltérképezi a várost.

Ugyanakkor azt is tudni kell, hogy ezeket a feldolgozásokat jól egészíthetné ki, ha a középkori fallal körülvett város, azaz a mai belváros szabad felületeiről, még inkább a történeti külvárosok (Alsó /Magyar/- és Felső /Német- vagy Sziget/ városok történetének 18. század előtti időszaka alig, csak az írott forrásokból és a kismértékű műemléki kutatásokból ismert) kertjeiből, telkeiről is begyűjtésre kerülne a felszínről felszedhető, az újkori, de főként annál régebbi tárgyi emlékek. Ez szisztematikus tevékenységgel, régész irányításával 2–3 év alatt elvégezhető lenne. Ezeket a bejárásokat mindenképpen ki kellene terjesztetni a lakott területen kívülre, a szőlő- és gyümölcsös kertekre, a mezőkre és rétekre, de a hegyek erdős részeire, az ott található vízfolyások és források környezetére különösen. Ebben a tevékenységben pl. Ti, diákok a szüleitek tulajdonában álló kertekből, a lakótelep területéről, a mezőkről vakondtúrásból stb. gyűjtött leletekkel segédkezhetek természetesen a helyi régész irányításával. De legalább ugyanilyen fontos a bejelentés a helyi múzeumba, ha a kertekben vagy az utcán járva közműépítés árkában régészeti emléket láttok, találtok.

Az elővár (volt turista szálló, ma a Jókai Művelődési Központ épülete, a marcipán kiállítás épülete, azaz az újkori gazdasági övezet) területén bármilyen földmunkával együtt járó tevékenységet megelőzően megelőző feltárás szükséges. Itt ugyanis érdemi régészeti kutatás sajnos sohasem folyt, ahogy a 2014. évi burkolat és közműmegújításokat megelőzően sem. Alapvető kérdés ugyanis a váralja település (*suburbium*) kiterjedése, amelynek leginkább a templomok és a Fő téri ivókút környékére eső pontjait ismerjük. A belső vár (ún. Jurisicsvár) esetében sem jobb a helyzet, hiszen az északi és a nyugati szárny csupán részleges kutatásai mellett egyáltalán nem volt feltárás a déli és keleti szárnyban.

A fentiek miatt a középkori, fallal kerített város – beleértve természetesen a városárkot, ellenfalat, valamint mellvédfalat, de az árkon átvezető hidakat is – valamint a történeti külvárosok területét régészeti érdekű területként kellene kezelni. Azaz mindezt egységes eszközzel védeni, ha másként nem, legalább önkormányzati rendelettel. Ezzel jelezve a felsőbb hatóságok felé: a város polgárainak és az általuk megválasztottaknak, a lakosságot képviselőeknek elsődleges fontosságú őseik lakóhelyének védelme. Ugyanakkor e helyi rendeletben ajánlásokat és elvárásokat lehetne tenni, amit a Polgármesteri Hivatal építési hatósága tartatna be.

A *turisztikai hasznosítás szempontjából* – a város jól ismert és esetleg újabb felbukkanó belvárosi emlékein túl – nagyobb hangsúlyt kellene helyezni az Óház illetően kiépítésének megerősítésére (pl. távcsövek beépítése a toronyba, kiadványok és szuvenírek árusítása helyben). Ugyanakkor pótolni kell a hiányzó többnyelvű értelmező táblákat (pl. Szt. Katalin templom bemutatott szentélye, Szt. Jakab templom), de újakat sem ártana kihelyezni. Pl. a védmű rendszer meghatározó pontjain. Okostelefonon elérhető többnyelvű városi vezetővel kell az ide érkező látogatókat ellátni. Az évenként megrendezésre kerülő vásárokon a középkori jellegű kapunyílások, kapualjak adta lehetőségekkel jobban kellene élni. Az Ostromnapok megújítása esetén arra is gondot kell fordítani, hogy közeleg az ostrom 500. évfordulója, ami elegendő indok arra, hogy végre elkészüljön a város modern kori történeti monográfiája. Új, eddig teljesen kiaknázatlan lehetőséget rejt, hogy Kőszegfalva határában, szinte érintetlen természeti környezetben (Ablánc-erdő) található a megye egyik középkori

vaskohászati telepe. A bakancsos és kerékpáros túrizmus célpontja lehetne ez is, az Abért-tó és környéke, valamint a védett Gyöngyös partszakasz és vízi élővilág integrált fejlesztése esetén és ezek mellett. A tó és a vasút közötti terület fejlesztésekor a felelőtlenül még el nem pusztított római kori emlékek bemutatását is meg kell majd fontolni.

A veszprémi egyetem kőszegi részintézménye oktatói és diákjai révén új kihívásokra és olyan új értelmiségi rétegre is számíthatnia kell a városnak, polgárainak, akiknek kritikus véleményük lesz, ugyanakkor sokat tehetnek a helyi örökség védelméért. A helyi örökség gondozása ugyanis, bár első sorban az itt élők feladata, de a felelősség közös az egész ország társadalmával. Az itteniek adóforintjai ugyanis a budai várhegyen is megjelennek, s így logikus, hogy a budai várhegyen élők adóforintjai a kőszegi kulturális örökség védelmét is szolgálják.

Elődeink ugyanis a kulturális örökséget számunkra megőrizték. Igaz, ez évszázadokon át nem lehetett tudatos, csak takarékoságot, céltudatosságot tükrözött, hiszen nem bontották el, de részlegesen – megszüntetve megőrizve – beépítették azokat. Majd a régészeti-műemléki kutatás az 1950–60-as évektől feltárta, megőrizte és bemutatta ezeket az emlékeket. Ma tehát a mi erkölcsi kötelességünk ezeket a jövőnek megőrizni. Vagyis nem és elsősorban csak azért, mert törvény kötelez erre minket, de mert ez őseink városa, emléküket, sőt, emberi maradványaikat is őrzi a föld, amelyen járunk, s nem utolsó sorban azért mert ez a mi lakóhelyünk.

Végezetül zárja ezt az írást az alábbi táblázat: **Kőszeg város országos nyilvántartásban szereplő, és ott nem megtalálható régészeti lelőhelyeinek jegyzéke.** Védendő azonban természetesen pl. mindig az egész és nem csupán annak egyik eleme, azaz a középkori vár és város egésze.

Amikor e táblázat tartalmát megismeritek, feldolgozzátok és megértitek, jó, ha alaposan a fejetekbe vésitek a 2001. évi LXIV. örökségvédelmi törvény alábbi paragrafusait.

A régészeti örökség védelme kiterjed (7/A. §):

- a) a régészeti örökség felkutatására, értékelésére, számbavételére, nyilvántartására;
- b) a kiemelten vagy fokozottan védendő területek meghatározására, védetté nyilvánítására;
- c) a régészeti örökség megőrzésére.

8. § (1): A föld felszínén, a földben, a vizek medrében vagy máshol rejlő vagy onnan előkerülő régészeti lelet állami tulajdon.

11. §: A régészeti lelőhelyek e törvény erejénél fogva általános védelem alatt állnak.

A védetté nyilvánított régészeti lelőhelyeken nem lehet olyan tevékenységet folytatni, amely a lelőhelynek akár részleges állapotromlását eredményezheti (13. § 1.).

Sorsz.	Lelőhely neve	Helyrajzi szám	Nyilvántartási azonosító szám	Megjegyzés
1.	Történelmi város egésze		68995	Így az eddig védett és a még kutatatlan épületek és területek együttesen védettek.
2.	Óház, Felsővár	10342/8.	46115	Vár, Árpád- és középkor
3.	Alsóvár ÉK-i tornya	1823.	35365	Vár része, középkor
4.	Alsóvár É-i szárnya	1823.	31236	Vár része
5.	Felső kaputorony	1796., 1797., 1819.	42483	Város védművének része, É-i kaputorony, középkor

6.	Rajnis u. 11.	1820.	42529	Felsőkapu/torony része
7.	Lombai torony	1789., 1790., 1791.	42484	Város védművének része
8.	Csigás torony	1896/1., 1897., 1901.	42485, 42486	Város védművének része
9.	Várkör u. 37. (Halász kapu – ma: Városi könyvtár)	1906.	46122	Város védművének része
10.	Elővár É-i szárnya	1823., 1824/1., 1824/3., 1826.	31236	Vár része, középkor
11.	Városárok	1831., 1822.	49050	Város védművének része
12.	Szt. Jakab templom	1790, 1811, 1812, 1813, 1778, 1817	42482	Épület és temető, középkor
13.	Szt. Imre templom	1814., 1815., 1813.	78551	Benne és alatta a középkori Szt. Katalin templom és temető
14.	Jurisics tér 1. (13. és 15.)	1766., 1775., 1778.	35364	Épület, késő középkor
15.	Jurisics tér 6.	1860/1.	42480	Épület
16.	Chernel u. 16. (Öregtorony, Zwinger, Nagybástya)	1831.	46130, 68643	Város védművének része a városárokkal, középkor
17.	Chernel u. 14.	1837.	42533	Épület, újkor
18.	Chernel u. 10.	1839.		Épület, újkor, középkori részekkel
19.	Chernel u. 4. (Kiszwinger)	1843.	42541	Város védművének része
20.	Chernel u. 3.	1852.	42549	Épület, kora újkor
21.	Kelcz-Adelffy u. 3. (Rókafok-bástya)	1763.	68623	Város védművének része
22.	Kelcz-Adelffy u. 4.	1763, 1765, 1783, 1781	35361	Épület, késő középkor
23.	Kelcz-Adelffy u. 13.	1902.	42494	Épület, újkor, belőle a Szt. Jakab templom faragott kövei
24.	Városház u. 1-2 – Fő tér	1866., 1868., 1881., 1760.	56948	Kelta- és Árpád-kori falu, középkori út
25.	Alsókaputorony	1868., 1760.	68639	Város védművének része, D-i kapu, középkor
26.	Kossuth L. u.	2246.	42492	Árpád-kori szórványlelet
27.	Kossuth L. u. 7., 11-13. előtt	2246.	54506	Középkori dorongút (fa burkolatú)
28.	Rákóczi F. u. 3.	2254.	42502	Épület, újkor
29.	Várkör 20., Szolgáltatóház udvara	2181/1.	42487	Ismeretlen / őskori (?) sír
30.	Meskó (Sallai) u. 1.	1432.	42498	Épület

IRODALOM

31.	Ruhagyár	10179/1-3., 10179/6., 10179/15.	68651	Középkori település
32.	Felső körúti lakótelep (Bezerédy I. u. és Bertalan E. u.)	1160/10-11., 15-36.	42520	Őskori település
33.	Szent Imre herceg út / ma Hunyadi J. u. 23-35. és a Diófa u. 6-15. közötti terület	3667- 3674.	68655	Kora vaskor, szkíta lándzsa, szórvány
34.	Zrínyi M. u. 8.	1713.	68673	Középkori edényégető kemence
35.	Sziget utca	1381.	68677	Középkori dorong (fa burkolatú) út
36.	Feketeföldi dűlő	3361.	34932	Ős- és középkori település
37.	Kismezsei dűlő keleti része	2917/3., 12., 10183/12-25., 27-30.	42098	Ős- és középkori település
38.	Mexikó	10118/4.	42559	Középkori település
39.	Szabó-hegy keleti oldala	4145., 4146., 4148.	42556	Középkori (?) vízvezeték
40.	Kőszegfalva- Cigánysarok dűlő	10377/1., 3-8., 20-24., 26-29.	42102	Római és középkori település
41.	Kőszegfalva- Ablánci-erdő/ Erdész- nyiladék	10085.	46132 53085	Árpád-kori kohótelep
42.	Kőszegfalva- Rövid szakasz-távok/Csói úti dűlő	10153/9-12., 10153/32-34.	42103	Ős-, római- és középkori település
43.	Kőszegfalva, Kőszegfalvi rétek dűlő I-V.	31496, 4044/4- 15., 4137/1-12., 4137/17-20., 10149/7-10., 10159/19-20., 10160/12-13., 10164/32., 10167/4-5., 10166/1-9.	68997	Ős-, római-, népvándorlás-, Árpád- és középkori település
44.	Kőszegfalva, Szombathe- lyi útra dűlő	10147/2., 10147/4., 10147/24-34.	68649	Római és középkori település
45.	Eitner-féle malom	0168/2	46126	Épület, középkor
46.	Asztalkő / Ördögasztala	10342/8.	68621	Őskor, késő bronzkori kincslet
47.	Borostyánkő út	10085.	68999	Római kori útszakasz
48.	Kenyérhegy	6140-6228.	Még nincs nyil- vántartásban.	Bronz szárnyas balta, késő bronzkor, szórványlelet (2-3. kép)

BAKAY Kornél: *A középkori Kőszeg*. Kőszeg, 2001.

BARISKA István: *Kőszeg ostromának emlékezete*. Budapest, 1982.

BENKHard Lilla B.: A kőszegi védműrendszer. – In: Bariska István – Söptei Imre (Szerk.): *Kőszeg 2000. Egy szabad királyi város jubileumára*. Kőszeg, 2000. 35–58.

BENKHard Lilla B.: Kőszeg város déli védművei. – In: Mayer László – Tilcsik György (Szerk.): *Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára*. Szombathely, 2003. 155–181.

BENKHard Lilla B.: A kőszegi Felsőkapu-torony kutatása. – In: Bardoly István – Haris And-
rea (Szerk.): *Détshy Mihály 80. születésnapjára. Tanulmányok*. Budapest, 2002. 397–414.

BENKHard Lilla B. – MENTÉNYI Klára – PAP Ildikó Katalin: Milyen volt valójában a középkori Kőszeg? – *Kőszegi Lapok*. Helytörténeti folyóirat. 2015. évi 3. szám

HOLL Imre: *Kőszeg vára a középkorban*. Budapest, 1992.

ILON Gábor: 200 éve született Rómer Flóris a magyar régészet „atyja”. Gondolatok a kőszegi Vármúzeumban megrendezett időszaki kiállítás alkalmából. – *Kőszegi Lapok*. Helytörténeti folyóirat 2015. évi 1. szám

ILON Gábor: A régészettudomány múltja, jelene és lehetséges jövője. Számvetés a centenári-
um jegyében. – *Savaria, a Vas megyei Múzeumok Értesítője* 32/2 (2009) 37–111.

KÁROLYI Mária: Miske Kálmán 1860–1943. – *Vasi Szemle* 44 (1990) 389–407.

MENTÉNYI Klára, F.: Reneszánsz építészet Kőszegen. – In: Bariska István – Söptei Imre
(Szerk.): *Kőszeg 2000. Egy szabad királyi város jubileumára*. Kőszeg, 2000. 17–34.

MOZSOLICS Amália: Báró Miske Kálmán irodalmi munkássága. – *Dunántúli Szemle* 10 (1943)
262–263.

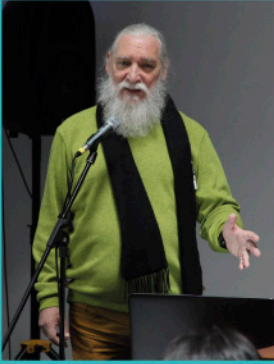
PÁVEL Ágoston: Báró Miske Kálmán. – *Dunántúli Szemle* 10 (1943) 157–158.

SZÖVÉNYI István: *Kőszeg. Helytörténeti tanulmányok*. Szövényi Zsolt (Szerk.) A Szövényi család
magánkiadás. Kőszeg, 2010.

TOMPA Ferenc: Báró Miske Kálmán. – *Dunántúli Szemle* 10 (1943) 257–261.

Vas megye földrajzi nevei. (Szerk. Balogh Lajos – Végh József) Szombathely, Vas megyei Múze-
umok Igazgatósága, 1982.

VÁGUSZ Anina: Magyararcsesztvei báró Miske Kálmán (1860–1943) élete és tudományos
tevékenysége. – *Savaria, A Vas megyei Múzeumok Értesítője* 33 (2010) 57–67.

Születtem: 1956. október 1-én Várpalotán. Általános iskolai tanulmányaimat Várpalotán és Horvátzsidányban, a gimnáziumot Csepregen és Kőszegen végeztem. Diplomáimat Szombathelyen (népművelő és ált. isk. történelem tanár) és Budapesten (történész, régész) szereztem. Dolgoztam a váci, a pápai és a szombathelyi múzeumokban segéd munkásként, raktárosként, népművelőként, régészként, igazgatóként, osztályvezetőként és a megyei múzeumigazgató helyetteseként is. 2008–2014 között

egy központositott, állami régészeti intézmény nyugat-magyarországi tevékenységét szerveztem meg, irányítottam, miközben ásatásokat is vezettem. 1986-tól oktattam a szombathelyi főiskola történelem szakos hallgatóit, 1994–2006 között pedig a mára megszűnt régésztechnikus képzést vezettem. 2015 december végén eltávolítottak a hivatásomból. Több mint 100 régészeti feltárást tudhatok magam mögött. Közel 150 régészeti, önálló tudományos tanulmányom és 8 kisebb-nagyobb könyvem jelent meg. Több régészeti témájú könyvet és múzeumi évkönyvsorozatot szerkesztettem. A pápai sorozatot alapítóként jegyzem. Az Archaeometriai Műhely című elektronikus is megjelenő kétnyelvű folyóirat Szerkesztő Bizottságának a kezdetektől (2002) tagja vagyok. Pápán (1996), Bozsokon (2002) és Kőszegen (2009) országos őskoros konferenciákat, valamint Kőszegen (2007) a középkori várak kutatóinak országos konferenciáját is megszerveztem. Szakmai munkásságom elismerő megítéléséül a 2013-ban Oxfordban kiadott *The Oxford Handbook of the European Bronze Age* című kötetbe egy szlovák szerzőtársammal írtam meg a két ország bronzkorának összefoglalását. 2015-ben ugyancsak Oxfordban jelent meg a nemesbódi, római kori temető monográfiája. A temetőnek ásatója, a könyvnek pedig dirigense és egyik szerzője voltam. Ugyanebben az évben Budapesten adták ki magyarul és angol nyelven is az *Aranykincs a velemi Szent Vidről* című kismonográfiámat. Fontos elismerésként tartom számon a Vas megyei Közgyűlés Pável Ágoston emlékplakettjét (2005). Szakmai munkásságom lényegi minősítését jelenti számomra a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 2015. évi Kuzsinszky-érméje, amelyet a Magyar Nemzeti Múzeumban 2016. március 21-én vehettem át.

Kőszeg, 2018. július 15.

Ilon Gábor